

БГУ жарчысы Вестник БГУ

№ 3(41)
2017

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор

САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ТОКСОНБАЕВ Р. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
**Жылына 4 жолу
жарык көрөт**

Журнал КРнын Адилет
министрлигинен 2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

Журнал
2017-жылдан
РИНЦтин
түзүмүнө кирди

© К.Карасаев
атындагы Бишкек
гуманитардык
университети

Вестник БГУ БГУ жарчысы

№ 3(41)
2017

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
С.И. ИСКЕНДЕРОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор

ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор

САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук

АКМАТОВ Б. - доктор педагогических наук

АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук

ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук

МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор

САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук

ТОКСОНБАЕВ Р. - доктор педагогических наук, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит четыре
раза в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

Журнал входит
систему РИНЦ
с 2017 г.

© Бишкекский
гуманитарный
университет
им. К.Карасаева

УДК:316.

Исаев К.И.,
Кыргыз Эл мугалими,
философия илимдеринин доктору,
социология профессору
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

СОЦИОЛОГИЯ АЗЫРКЫ КООМДУ ТҮШҮНДҮРӨТ

СОЦИОЛОГИЯ ОБЪЯСНЯЕТ ОБЩЕСТВО СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

SOCIOLOGY IS STUDYING A SOCIETY TODAY

Аннотация: Макалада социология илиминин коомдогу орду тууралуу ойлор орун алган. Коомду дыкаттык менен иликтөөдө социология тармагындагы мектептер, теориялар жана парадигмалар баяндалган. Социологиянын классиктеринин жана заманбап өкүлдөрүнүн теориялары талданган. Автор социологиянын коомду демократиялаштырууга, адам укуктарын, эркиндиктерин бекемдөөдө маанилүү орду бар экендигин белгилейт.

Түйүндүү сөздөр: социология, теория, парадигма, саясат, демократиялашуу, эркиндик.

Аннотация: В статье рассматривается роль социологической науки в обществе. В рамках изучения общества описаны школы, теории и парадигмы социологии. Проанализированы теории классиков и современных представителей социологии. Отмечена важная роль социологии в демократизации общества, укреплении прав и свобод человека.

Ключевые слова: социология, теория, парадигма, политика, демократизация, свобода.

Abstract: The article raspadaetsya the role of social science in society. In the study of society described schools, theories and paradigms of sociology. Books will be analysed too the theory of classical and modern representatives of sociology. The important role of sociology in the democratization of society, strengthening the rights and freedoms of the individual.

Keywords: sociology, theory, paradigm, democratization, freedom.

Азыркы учурдагы социологиянын багыты – коомду түшүнүү, түшүндүрүү жана өзгөртүү. Үч багыт кандайдыр бир маселени чечүүдө бир-бири менен тыгыз байланышта болгондуктан өтө маанилүү.

Коомдук болмуш өзүнүн мыйзамдарына баш ийет, ал эми социология ошол мыйзамдарды аныктоо менен коомду түшүндүрө алат. Коомдун маңызын жеткиликтүү түшүнүш үчүн илимде көптөгөн ыкмалар колдонулат. Социологияда коомду түшүнүү төмөнкүчө: 1) каузалдык, себептик; 2) функциялык; 3) диалектикалык; 4) максаттык [1, 49-57].

Саналып өткөн коомдук түшүндүрүүнүн биринчи үчөө социологияда кеңири колдонулат. Анализдеп

келгенде «коом» кайсыл жерде адамдар болсо ошол жактын баардыгы аталат жана алардын социалдык байланыштары, аны бардык жерден көрүүгө болот. Бүгүнкү күндө ар бир адам «коом» деген түшүнүккө ээ, бирок, ушундай кеңири, табышмактуу болгондуктан анын бардык тармактарын биле беришпейт.

Коомду ар бир инсан өз деңгээлине, айлана-чөйрөсүнө, тарбиясына жараша ар башкача түшүнөт. Туура жана чындыкка жакын түшүнүү объективдүү себептерден келип чыгат. Америкалык социолог У.Томастын теориясында айтылгандай, «эгер элдер кандайдыр бир окуяны чындыктай аныкташса, анда ал акыр аягында чындыкка айланат». Социолог Ч. Кули

«жеке адам жана коом – болгону бир тыйындын эки жагы» дегендей, адам өзү коомго аралашмайын так, туура түшүнүүсү бир кыйла оор.

Коомду дыкаттык менен иликтөө үчүн социология тармагында бир катар өз алдынча илимий мектептер пайда болгон. Алардын ыкмалары бири биринен айырмаланып, айрымдары парадигма катары калыптанган.

Коомду анализдөөдө социологиялык парадигмаларды негизги үч чоң топко бөлүүгө болот:

Түзүмдүк-милдеттик (функциялык) парадигма коомдук институттардын кыймыл-аракеттерин карайт. Социалдык институттардын жана түзүлүштөрдүн биринчиден макродеңгээлде адамдардын жүрүм-турумуна тийгизген таасирин изилдейт.

Интерпретивдик (түшүнүк берүүчү) парадигма адамдардын жүрүм-турумуна интерпретация берүүгө басым жасалат. Интерпретивдик парадигманын өкүлдөрүнүн баштапкы максаты – социалдык чындыкты тарыхый, маданий жакты эске алуу менен бирге чагылдыруу жана түшүндүрүү;

Интегралдык (бирдиктүү) парадигмада социалдык түзүлүштөрдүн жана ишмердүүлүктүн социалдык агенттери жана алардын бири-бирине тийгизген таасирлери каралат. Бул парадигма социалдык жана маданий чындыктагы кокустук термелүүлөрүн, андан тышкары коомдук түзүлүштөгү баш аламандыктардан келип чыккан өз алдынча уюштуруунун эффектилерин иликтейт [2].

Социологиялык теория саясий өзгөрүүлөргө, коомду демократиялаштырууга, адам укуктарын, эркиндиктерин бекемдөөгө өзүнүн көз караштарын камтыйт. Андыктан социолог окумуштуулардын, акылмандардын, чеберлердин бир катар эмгектерине, илимий пикирлерине кайрыла кетүү абзел.

Социологияны өз алдынча илим катары негиздөөчү О. Конт «социалдык номинализм» түшүнүгүн белгилеп, жол башчылар, элиталар, масса өзүлөрүнүн конкреттүү саясий кыймыл-аракеттери менен коомдук өнүгүүнүн жүрүшүн ылдамдатат жана жайлатат.

Г. Спенсер «социалдык өнүгүүгө-өкмөттүн көзөмөлүндөгү ишке караганда, элдердин активдүүлүгү жана алардын эрктүү кооперациялары чоң демилге берет» деп жазат [4,131].

Э. Дюркгейм «социалдык фактыларды нерсе катары караш керек» деген кредону баяндаган. Социалдык фактылар эки түрдө: 1) морфологиялык, б.а. материалдык мүнөздө – территория, менчик, калктын көлөм жана жыштыгы, социалдык топтордун түзүлүшү, ж.б. 2) руханий-ишенимдер, адептик эрежелер жана укуктук мыйзамдар, коллективдүү сунуштар. Дюркгеймдин ою боюнча социологдун милдети-коом жана инсандын тегерегинде социалдык фактылардан байланыштарынын себептерин иликтөө жана табуу.

Ар кандай коомдо жана ар кайсы маданиятта жашаган чыныгы адамдардын тажрыйбасынан, тарбиясынан алынган багыттардан М.Вебер кийинки кыймыл-аракеттердин түрүн бөлүштүргөн: 1) бир маңыздуу максат; 2) маңыздуу баалуулук; 3) натыйжасыз; 4) үрп-адат [7,628].

М.Вебердин ою боюнча, уюшулган коомду кесипкөй, жакшы даярдалган же атайын билими бар адамдар башкарышы керек. Ошол үчүн алардан жогорку

жоопкерчиликти талап кылышат да, ошол учурда гана алардан анык жоопкерчиликти күтүүгө болот.

Социологиянын орчундуу маселелеринин бири коомдук тартиптин иреттүүлүгү, саясий жана социалдык жаңылануулардын пайда болушу жана инсандардын ага болгон мамилелеринин өзгөрүшүн жана кабыл алышын аныктоо. Т. Парсонстун ою боюнча, социалдык түзүлүш туруктуу жана тажрыйбалуу болуш үчүн социалдык патологияга карама-каршы турууга шыктуу болушу керек. Ал негизги төрт функциянын талаптарына жооп бериши зарыл: 1) адаптация; 2) максатка жетүү; 3) интеграция; 4) өзүнүн маданий элесин кайрадан жаратуу.

Социалдык түзүлүштүн жана саясаттын өнүгүшүндө Роберт Мертон эки оош-кыйыш белгилерин анализдеп чыккан: 1) түзүлүш кандай максаттарды өз алдына коёт; 2) максатка жетиш үчүн кандай мыйзамдардын каражаттары керек. Азыркы саясий жашоо демократия, адам укугу сыяктуу жаңы баалуулуктарды талап кылса да, мурункунун мурастары түп-тамыры менен жоголуп кеткен жок. Салыштыра келгенде, өз эркиндигин алгандан кийин жогору жактан мамлекеттин буйругун күтө беришип, өз турмуш деңгээлдеринин начарлап кеткенин байкабай, коомчулукта жакырчылык, аномия сыяктуу жаңы кубулуштун пайда болушуна күбө болуп олтурабыз.

Социомаданияттык өзгөрүүлөрдү П.Сорокин өзүнүн флуктуация теориясында аныктаган. Анын аныктамасында коомдук өзгөрүүлөр «каныккан чегине» жеткенчектик сандык жана сапаттык багытта өзгөрөт. Флуктуация-дезинтеграция-кризис-мобилизациялык күч – жаңы социомаданияттык тартип б.а. тепкичтик өнүгүү. П.Сорокиндин саясий реформасынын негизги мааниси ошол коомдогу адамдын интегралдык маңызынан чыгыш керек жана анын базалык булактарына тоскоолдук кылбаш керек. Ошондуктан төмөндөгүлөрдү талап кылат: 1) адамдын маңызы өндүрүштүн жана жыргалчылыкты бөлүштүрүүнүн түрлөрүнө жооп бериш керек; 2) акырында мамлекеттин функциясы элдин чыгармачылыгына жигердүү өбөлгө түзүш керек; 3) элге да бийликке да бирдей адептик укуктук тартипти бекемдөө зарыл [11,4-6].

Бүгүнкү коомдун социологу П. Бурдые «габитус» түшүнүгү аркылуу социалдык тажрыйбада өткөндү, учурдагыны, келечекти байланыштырууга аракет кылган. Габитус парадигмасында адамдын, коомдун басып өткөн тарыхы пайда болот. Объективдүү чындык социалдык талаадагы социалдык мамилелерди изилдөөдө аныкталат. Ал эми социалдык талаада чыныгы социал-экономикалык, саясий институттар жайгашкан. Басымды социолог институттарга койбостон, анын объективдүү кызыкчылыктарына, адамдардын кыймыл-аракетине, демек, бийликке, экономикалык же интеллектуалдык ресурстарга койгон [13,330].

Жыйынтыктай келгенде, биринчиден, социология баарыбызга белгилүү болгондой жалпы коомду изилдебестен, «азыркы» коомго басым жасайт. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ою боюнча «азыркы коомдун» мааниси бир өңчөй эмес.

Экинчиден, бул илим «социеталдык коомчулукту» же социеталдык коомдогу элдерди изилдейт. «Социеталдык» терминин Т. Парсонс киргизген.

Үчүнчүдөн, азыркы коомдогу социеталдык түзүлүштөр, институттар жана жүрүштөр, социалдык мамилелер жана социалдык чөйрөнү изилдейт.

Тилекке каршы, социология дүйнөдө кеңири жайылып жатканы менен Кыргызстанда бул илимдин маани-маңызы жетишерлик деңгээлге көтөрүлө элек. Азыр биздин жарандар кайсы коомдо жашап жатканын так билишпейт. Басма сөздөрдө «ачык коом», «социалдык коом», «постиндустриалдык коом», «салттык коом», «постмодернисттик коом» түшүнүктөрү көп эле кездешет. Мына ушуларды социология изилдеши керек. Азыркы коомдун маңызын, абалын анын мыйзамдуулугун, ички түзүлүшүн, бир сөз менен айтканда «социалдык турпатын» социология илими гана андап түшүндүрөт жана алдыга карай өзгөрүү жолдорун айтып берет. Демек, социология илиминин теориялык жана ыкмалык жетишкендиктерин Кыргызстандын шартында кеңири пайдалануу зарылчылыгы эбак эле бышып жетилген.

Адабияттар

1. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию / Пер. со швед. - М.: Весь мир, 1994.
2. Darendorf. P. Class and class conflict in industrial society.: Stanford University. Press, 1959.
3. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. - СПб., 1896.-Т.2.
4. Спенсер Г. Грехи законодателей // Социс.-1992.-№2.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр.-М., 1991.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги / Пер. с фр. -М., 1994. -Ч.1,2.
7. Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер.с англ. Под ред. Ковалевой М.С.-М.: Аспект Пресс, 1997.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Социсс, 1992.-№3.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд., -Т.21.
11. Сорокин П. Об основных условиях возможности возрождения нашего народного хозяйства // Социсс, 1994.-№2.
12. Гидденс Э. Социология / Пер. с англ. -М., 1999.
13. Бурдье П. Социология политики / Пер.с англ. -М., 1993.
14. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис, 1997.-№4.
15. Кенири караныз: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Пер. с фр. М., 1991; Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.-М.: 1999; Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века/Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева.-М.: Логос, 2003; Арон Р. Этапы развития социологической мысли. -М., 1993; Кола Д. Политическая социология /Пер. с фр., Предисл. Гофман А.Б.-М., 2001. С. 159; Теория общества. Фундаментальные проблемы. Сборник /Пер. с нем., англ. -М., 1999.

РЕФОРМЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА

*(на примере среднего профессионального
образования)*

КЫРГЫЗСТАНДЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДАГЫ РЕФОРМАЛАР
(орто кесиптик билим берүүнүн мисалында)

REFORMS IN THE EDUCATION SYSTEM
OF KYRGYZSTAN
(based on the secondary vocational education)

Аннотация: В Кыргызстане образовательная система полностью меняется. Но в рамках данной статьи будет рассмотрена ситуация, сложившаяся в системе среднего профессионального образования (СПО). Будут проанализированы преимущества, недостатки СПО. И в конце будут предложены рекомендации по улучшению среднего профессионального образования.

Ключевые слова: реформа, система среднего профессионального образования, рынок труда, закон.

Аннотация: Кыргызстандагы билим берүү системасы толугу менен өзгөрүүдө, бирок бул макалада бир гана орто кесиптик билим берүү системасындагы түзүлгөн абал каралмакчы. Орто кесиптик билим берүү системасындагы артыкчылыктар, жетишпегендиктер талданат жана макаланын аягында бул системаны жакшыртуу боюнча сунуштар берилет.

Түйүндүү сөздөр: реформа, орто кесиптик билим берүү системасы, эмгек рыногу, мыйзам.

Abstract: The system of education of Kyrgyzstan is completely changing, however the paper is devoted to the state of the secondary vocational education. Advantages and disadvantages of the secondary vocational education system have been analyzed and the system improvement ways have been proposed in the paper.

Key words: reform, system of secondary vocational education, labor market, law.

Реформы, которые произошли после получения суверенитета Кыргызстана, коснулись и образовательную сферу. Опыт, набранный за 70 лет, за короткий промежуток времени стал ненужным, и слаженно функционирующая до этого времени система распалась. Как известно, любое изменение, модернизация не всегда сопровождается лишь одними успехами. И сбой, который уже произошел в системе образования, начал приносить свои плоды. По этому поводу ученый Сергеев А.Л. отметил, что образование - одна из важнейших сфер общественной жизни. От его конкретного наполнения различными социальными институтами, учебными дисциплинами, системами методик подачи и усвоения информации, структурой постро-

ения образовательных учреждений сильнейшим образом зависит будущее народа и само направление его духовного и интеллектуального развития. Именно поэтому во всех развитых странах образование является одной из главных государственных функций, на реализацию, которой ежегодно тратятся огромные материальные и человеческие ресурсы.

Системе образования всегда присуща определенная матрица - совокупность принципов, институциональных образований и энергоинформационных кодов, определяющих его повседневное развитие и функционирование. Необходимое ее обновление, осуществляемое в гармонии со всеми остальными ее элементами, способно принести образованию нео-

ценимую пользу, в то же время ее повреждение или необдуманная искусственная ломка могут создать для него катастрофические и необратимые последствия [4.118].

30 апреля 2003 года (№92) в нашей стране был принят новый Закон «Об Образовании» [1].

На основе данного Закона в системе образования Кыргызской Республики произошли и до сегодняшнего дня происходят существенные изменения, хотя, они начались еще в 90-е годы, сразу после получения суверенитета республики. Экономический кризис привело к регулярному недофинансированию образовательной системы, нравственному опустошению общества и они в свою очередь негативно повлияли на равномерное и успешное развитие образовательной сферы, учительский /преподавательский труд в буквальном смысле обесценивался. Многие высококвалифицированные специалисты вынуждены были покинуть систему образования, образовался вакуум, кадровый голод и такая ситуация до сегодняшнего дня сохраняется. Молодежь особо не торопится стать учителем/преподавателем, так как их труд не будет оценен по достоинству.

На фоне экономического кризиса, в те годы в республике с большим желанием начали вводить контрактную форму обучения, которая в свою очередь способствовала к многочисленному открытию вузов, но и других форм обучения.

Другая волна трансформации образовательной системы началась после 2000-х годов. Был введен ОРТ (общереспубликанское тестирование), вузы перешли на двухуровневую систему (бакалавриат, магистратура) образования. Но эти новшества не всегда были до конца продуманы и не всегда привели к желаемым результатам и последствиям. По этому поводу можно привести пример высказывания российского педагога Рукшина С.Е., где говорится, что Россия близится к точке невозврата, и через какое-то время ей будет невозможно восстановить позиции в образовательной сфере, которые она имела два десятилетия назад. С.Е. Рукшин. Дошли до точки невозврата [3]. И такая же ситуация появилась в Кыргызстане.

Сегодня система образования состоит из нескольких ступеней [2]. (см., табл. 1).

Таблица 1

Система образования в Кыргызской Республике

	Послевузовское профессиональное объединение (соискательство, аспирантура, доктрантура)					24		
						23		
						22		
	Высшее профессиональное образование (магистратура)			Высшее профессиональное образование (специалитет для определенных специальностей)	Дополнительное профессиональное образование, неформальное образование взрослых	21		
						20		
						19		
	Высшее профессиональное (бакалавриат)	Начальное профессиональное образование на базе 9-х и 11-х классов	Среднее профессиональное образование на базе 9-х и 11-х классов			18		
11	Среднее общее образование						17	
10								16
9								
8				15				
7						14		
6					13			
5					12			
4	Основное общее образование				11			
3					10			
2					9			
					8			

1	Начальное общее образование		7
0 класс	Дошкольное образование / предшкольная подготовка		0,6,7 возраст

В рамках данной статьи невозможно проанализировать всю систему образования Кыргызстана, и исходя из этого, здесь будет рассмотрена система среднего профессионального образования – колледжи и техникумы.

Что такое среднее профессиональное образование (в дальнейшем СПО)? В Законе «Об Образовании» Кыргызской Республики статья 21 написано, что среднее профессиональное образование предполагает подготовку и переподготовку специалистов среднего звена на базе основного общего или среднего общего образования.

Лицам, успешно завершившим обучение по программам среднего профессионального образования, присваивается квалификация по соответствующей специальности.

Программы среднего профессионального образования реализуются в образовательных организациях среднего профессионального и высшего профессионального образования [1].

Сегодня в Кыргызстане практически во всех регионах функционируют СПО. Число образовательных организаций среднего профессионального образования за последние пять лет возросло в 1,2 раза, в том числе частных – в 1,8 раза. Сегодня их число в основном сосредоточены в г. Бишкеке (46) и г. Оше (19).

Их количество достигло 139 и в них учатся 90586 студентов. Количество студентов обучающихся на контрактной основе (78456) 5 раз больше, чем обучающихся на бюджетной основе (13130). Подготовка кадров со средним профессиональным образованием ведется примерно по 100 специальностям. Среднее профессиональное образование ориентировано на подготовку специалистов среднего звена.

Среди выпускников в основном доминируют девушки (10800), чем юноши (8267), ну а среди специальностей в основном котируются специальности по экономике и управлению, здравоохранению затем идет по образованию. Хотя, в стране доминирующими являются такие отрасли экономики, как строительство, энергетика, туризм, наземный транспорт, горнодобывающая промышленность, текстильная и швейная отрасли, сельское хозяйство/ перерабатывающая промышленность.

А распределение численности студентов по возрасту показало, что в СПО в основном учатся 16-19 летние молодые люди.

Основные преимущества среднего профессионального образования

СПО отличается от других уровней системы образования:

- доступностью, так как каждый желающий, имеющий основное общее образование может получить СПО;
- массовостью - молодежь здесь видит два пути, первое - после окончания они могут пойти сразу работать, так как они уже имеют специальность и им легче

трудоустроиться, чем те, которые не имеют никакой специальности; Второе - они могут продолжить по своей специальности обучение в вузах и тем более удачно могут продолжить не с первого курса, а сразу же со 2 или с 3 курса. Но здесь другое преимущество, которое заключается в том, что выпускникам СПО нет необходимости заново готовиться и сдавать экзамены по ОРТ и поэтому большинство выпускников школ, не выдержавшие ОРТ, чтобы не тратить время впустую, массово поступают в СПО;

- практикоориентированностью - выпускники СПО во время учебного процесса получают не только теоретические знания, но они параллельно получают практические навыки по своей специальности, стажироваться на профильных предприятиях;

- некоторые СПО могут дать смежные профессии, и соответственно на их выпускников растет спрос со стороны работодателей;

- гибкостью - учитывая все изменения рынка, СПО легко может переориентироваться на новые условия обучения, точнее образовательный стандарт ориентирован на развитие компетенций, необходимых с точки зрения работодателей;

- благоприятностью/комфортностью - практически каждый вуз открыл под своим крылом свои колледжи и соответственно их выпускники напрямую попадают к ним. И это очень удобно и выпускникам колледжа, и вузу, так как, когда сильная конкуренция и когда идет борьба за каждого студента, вуз без особых усилий набирает студентов, и еще контрактников;

- в настоящее время система высшего образования Кыргызстана для того, чтобы шагать со временем в ногу, точнее находиться в одном направлении с мировым образовательным пространством перешла на двухуровневую структуру подготовки: бакалавриат, магистратура. И для того, чтобы безболезненно войти в систему высшего образования в образовательных учреждениях СПО начали внедрять кредитную технологию обучения. И это облегчает желающим выпускникам из СПО плавно переходить в вузы.

Факторы, способствующие при выборе СПО

Очень большая работа требуется со стороны СПО для того, чтобы привлечь абитуриентов и сделать так, чтобы они выбрали именно их колледж или техникум. Но чтобы, привлечь абитуриентов, необходимо наличие определенных факторов, которые способствуют создать благоприятный имидж СПО. Это:

- будущая профессия должна быть ориентирована на реальный рынок страны, где на нее будет спрос со стороны работодателей, а значит, она должна быть приоритетна для социально-экономического развития страны, и востребована предприятиями и организациями;

- и это профессиональное образование должно стать непрерывным;

- обеспеченность образовательного процесса современными учебными условиями: библиотекой с

достаточным количеством учебников, аудиториями, отвечающими современным стандартам и оснащением учебно-наглядным оборудованием, техникой;

- иметь достаточно высококвалифицированных специалистов, преподавательский состав;
- наличие социально-бытовых условий для студентов и др.

Как известно не все колледжи и техникумы имеют все вышеназванные необходимые условия. И именно реальный образ, материальная обеспеченность учебных учреждений - главную роль играют при выборе абитуриентами учебного заведения. Все знают, что, не имея, соответствующих условий для обучения и без трудоустройства нельзя «заманивать» абитуриентов, но, тем не менее, в рыночных условиях, когда может выживать только «сильный», учебные заведения принимают различные меры, т.е. каждые колледжи и техникумы всеми правдами и неправдами стараются привлечь абитуриентов. Особенно они акцентируют свое внимание на процесс активизации профориентационной работы с учениками, родителями, школами.

Если они не будут заниматься профориентационной работой, то, они не смогут набрать соответствующее количество студентов, так, как вышеупомянуто количество СПО в Кыргызстане довольно много и поэтому у абитуриента есть альтернатива.

Недостатки СПО

Система СПО вместе с преимуществами имеет и недостатки. Это:

- большинство студентов поступают в колледжи и техникумы не из-за призвания или истинного желания учиться здесь и получить образование, а для того, чтобы избежать ОРТ;
- соответственно, в колледжи и техникумы не всегда поступают хорошо подготовленные абитуриенты, точнее потенциальные выпускники школ смогли преодолеть ОРТ и учатся в вузах, конечно за исключением некоторых абитуриентов;
- низкое финансово-материальное положение колледжей и техникумов. Не все учебные заведения являются бюджетными, и очень многие из них появились можно сказать на «пустом месте». Следовательно, они не обеспечены соответствующей материально-технической базой для учебного процесса;
- колледжи и техникумы сегодня функционируют не только в столице, где сосредоточены высококвалифицированные специалисты, преподаватели разного профиля, но как выше было упомянуто, они открыты почти во всех регионах страны. Соответственно откуда могут быть там специалисты высокого класса, конечно за исключением отдельных преподавателей-специалистов. Отсюда качество преподавания явно хромает;
- в бюджетных учебных заведениях СПО со стороны государства оказывается «мизерная» финансовая поддержка, которая не позволяет построить современные учебные здания, отремонтировать до неимоготу изношенные здания. На бюджетные средства, также невозможно оснастить учебные заведения новой материально-технической базой и поэтому во многих СПО до сих пор пользуются оборудованием, техникой, которые остались еще с советских времен, но и они устарели не только физически, но и морально;

ветских времен, но и они устарели не только физически, но и морально;

- По мнению работодателей, молодые специалисты все чаще сталкиваются с проблемой адаптации на рабочем месте, так как очень мало внимания уделяется в учебном процессе на развитие деловых и личностных качеств студентов.

• Большинство выпускников СПО не идет работать по профессии, так как рынок насыщен такими же специалистами, которые закончили вузы. А наш рынок труда все равно при отборе специалиста остановит свой выбор именно выпускникам вузов.

- Отсутствует информация о трудоустройстве выпускников СПО по своей специальности или хотя бы по более близким специальностям ни в самих учебных заведениях, ни в самом Министерстве образования и науки.

Вывод:

Система образования Кыргызской Республики после обретения независимости претерпевает существенные изменения, которым способствовали разрушение железной занавеси СССР, выход в мировое сообщество и процесс глобализации.

С первых дней суверенитета республики идет попытка изменения системы образования в лучшую сторону и безболезненно влиться в Болонскую систему.

Эти благие намерения очень медленно претворяются в жизнь и очень часто такие новшества до конца не взвешены и не оправдывают себя.

Например, такую ситуацию можно заметить и в системе среднего профессионального образования. Это:

- увеличение количества СПО, но не имеющие соответствующей материально-технической базы, достаточного количества высококвалифицированных специалистов;
 - не изучен рынок труда, по многим специальностям рынок труда насыщен и соответственно трудоустройство выпускников СПО по специальностям остается открытым;
 - облегчает путь поступления в вузы, точнее молодые люди, не заходя на ОРТ, сразу же после окончания СПО могут продолжить учебу в вузах. Это конечно им выгодно одновременно получить специальность и, не теряя годы, сразу же становиться студентом вуза, но это конечно несправедливо по отношению к тем, кто поступил в вузы по результатам ОРТ;
 - большинство работодателей предпочитают взять на работу специалистов с высшим образованием, т.е. выпускники СПО остаются за бортом.
- Для улучшения деятельности СПО необходимо обратить на некоторые моменты.
- Рекомендации:*
- улучшить материально-техническую базу колледжей и техникумов, отвечающим современным стандартам системы образования;
 - оснастить учебные заведения широким спектром электронных учебных материалов, обучающих программ;
 - обеспечить высококвалифицированными кадрами: преподавателями, мастерами и т.д.;
 - во время учебного процесса создать всевозможные условия для того, чтобы студенты смогли

чувствовать себя комфортно, создать условия для социализации студентов;

- по максимуму попытаться сформировать образовательные программы с учетом требований работодателей;

- создать условия не только учащимся, но и для преподавателей: решить проблему достойной заработной платы, обеспечить их, соответствующим (по крайней мере, более приближенный) их требованиям социальным пакетом, организовать для них условия по повышению квалификации и переподготовке;

- СПО и Министерству образования и науки регулярно провести мониторинг по трудоустройству выпускников техникумов и колледжей и основываясь на результатах мониторинга можно сделать прогноз по действующему рынку труда;

- изучить рынок труда и определить список приоритетных профессий, и исходя из этого Министер-

ству образования и науки, несмотря на всякие препятствия и трудности, изъять волю, и закрыть или объединить некоторые невостребованные рынком труда специальности-профессии;

- необходимо развивать интеграцию СПО не только с вузами, но и со школами.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «Об Образовании» <http://cbd.minjust.gov.kg>

2. О стратегических направлениях развития системы образования в Кыргызской Республике / Постановление Правительства КР № 201 от 23.03.2012, раздел СПО, стр. 6.// <http://cbd.minjust.gov.kg>

3. Рукин С.Е. «Ломоносовых больше не будет» // <https://www.gazeta.ru/social/2013/11/22>

4. Сергеев А.Л. Российская государственность в XXI веке: основные проблемы.- М.: ООО «Проспект». С. 118.

О ВОЗМОЖНОСТЯХ ПРИМЕНЕНИЯ КВАЛИМЕТРИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ В СФЕРЕ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

ЖАШТАР САЯСАТЫ ЧӨЙРӨСҮНДӨ КВАЛИМЕТРИЯЛЫК КУРАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ ЖӨНҮНДӨ

ON APPLICATION QUALITATIVE TOOLS IN THE SPHERE OF YOUTH POLICY

Аннотация. В статье автором рассматриваются вопросы применения социальной квалиметрии как инструмента измерения и повышения качества предоставляемых услуг в различных сферах социума. В частности, на примере международной практики, внимание акцентируется на преимущественных перспективах использования подобных инструментов в сфере государственной молодежной политики Кыргызстана.

Ключевые слова: квалиметрия, социальная квалиметрия, качество, измерение, молодежная политика, социология.

Аннотация. Макалада автор коомдун ар кыл чөйрөлөрүндөгү кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын өлчөө куралы катары социалдык квалиметрияны колдонуу маселелерин карайт. Айрыкча, эл аралык тажрыйбанын негизинде, автор ушундай куралдарды келечекте Кыргызстандын мамлекеттик жаштар саясатында колдонуунун натыйжалуулугуна басым жасайт.

Түйүндүү сөздөр: квалиметрия, социалдык квалиметрия, сапат, өлчөө, жаштар саясаты, социология.

Abstract. In this article the author discusses the use of social qualimetry as a tool for measuring and improving the quality of services provided in different areas of society. In particular, for example, in international practice, focuses on primary perspectives of the use of such tools in the field of state youth policy of Kyrgyzstan.

Key words: qualimetry, social qualimetry, quality, dimension, youth policy, sociology.

Предпосылки развития квалиметрии. Проблема измерения приобрела особую актуальность с началом XX века, развитием промышленности, массового производства, науки и технологий. Индустриализм, а затем и постиндустриализм установили новые правила качества жизни – калькулируемость, скорость и эффективность. Это во многом обусловило формирование новой междисциплинарной научной области – квалиметрии – науки об измерении качества. Свое интенсивное развитие она получила во второй половине прошлого столетия, благодаря советским исследователям. Впервые термин «квалиметрия» появился в журнале «Стандарты и качество» за 1968 год, где группа авторов, в частности Г.Г. Азгальдов и А. В. Гличев, предложили единую методику количественной оценки качества различных объектов. Кроме того, они показали необходимость теоретического обобщения способов количественной оценки

качества в рамках самостоятельной научной дисциплины [1, 34-35].

Сегодня методы квалиметрии находят широкое применение в различных областях народного хозяйства, где вопросы оценки и управления качеством продукции решаются на научной основе. Квалиметрия теперь признается и осваивается специалистами других стран. Так, например, в США в 1997 году был проведен первый международный семинар по обучению менеджеров использованию методологии и способов квалиметрии [2, 7].

Квалиметрия (от лат. *quales* – какой по качеству и *метрѳо* – мерю) – междисциплинарная научная дисциплина, объединяющая методы количественной оценки качества различных объектов. Таковыми могут выступать любые объекты, к которым применимо понятие «качество»: изделия, услуги, процессы, системы, интеллектуальные продукты и т.д. [2, 7].

В последние годы квалиметрия, тесно переплетаясь с различными областями науки, дала толчок развитию новых междисциплинарных направлений – социологическая квалиметрия, экономическая квалиметрия, логистическая квалиметрия и др. В отраслевой структуре квалиметрии значимое место занимает социальная квалиметрия, предметом которой является оценка качества социальных услуг и качества жизни в количественном выражении. Следует отметить, что проведение подобного рода оценки является весьма трудной задачей. Поэтому в рамках социальной квалиметрии используется комплекс методов, где измерительные инструменты в основном конструируются исследователями, исходя из конкретной ситуации или специфики отрасли социальной политики.

Возможности квалиметрии в контексте государственной молодежной политики. В целом, обзор реформ, проведенных в Кыргызстане, показывает, что за четверть века суверенитета страны были приняты и реализованы (и реализуются) государственные документы разного характера – национальные стратегии, концепции и целевые программы. Например, программа «Комплексная основа развития» (2001 г.), «Национальная стратегия сокращения бедности» (2003 г.), «Новая экономическая политика» (2009 г.) и другие многочисленные отраслевые программы развития. Однако, они не смогли задать достаточный позитивный импульс развитию страны и в значительной степени не достигли цели. В результате, в отличие от многих других республик бывшего СССР, Кыргызстан не смог за последние 20 лет найти своего достойного места в мировых экономических процессах [4]. Согласно данным Национального института стратегических исследований, из 51 мировых рейтингов по 30 рейтингам Кыргызстан показывает средние и плохие показатели [7].

Проведенный нами анализ содержательной части свидетельствует, что преобладающему массиву подобных документов характерен один главный недостаток. Это – отсутствие или недостаточная проработанность системы мониторинга и оценки результативности (эффективности) их претворения в жизнь. Вместе с тем, предпринимались попытки создания системы оценки, а также исследования эффективности, результативности тех или иных реформ, проводившихся в Кыргызстане. Как правило, это были исследования, реализованные на грантовые средства международных организаций-доноров.

Таким образом, проблема оценки эффективности и результативности проводимых в современном Кыргызстане социально-политических, экономических, культурных и других реформ остается все еще актуальной. Для ее решения требуется строгий научный подход, в частности разработка и внедрение в практику квалиметрических инструментов. В этом ключе, обратим наш взор на систему государственной молодежной политики Кыргызстана, ощутимый этап развития которой началась после 2000 года. До этого периода прежняя, советская инфраструктура Комсомола продолжала медленно разрушаться, а молодежь на государственном уровне практически никто не занимался. Начиная лишь с 2000 года, наметились определенные положительные сдвиги в этой сфере. Кыр-

гызстан одним из первых среди постсоветских стран принял закон об основах государственной молодежной политики (ГМП). Начался процесс институционализации ГМП, который преимущественно шел в русле формирования центральных и региональных органов для координации работы с молодежью, а также разработки соответствующей законодательной базы.

Практика реализации ГМП в суверенном Кыргызстане за двадцатипятилетний период выявила значительные недостатки в плане научно-аналитического обеспечения. За четверть века в Кыргызстане были на государственном уровне реализованы две национальные программы по ГМП («Жаштык» - 2000-2005 гг.; «Кыргызстан жаштары – 2006-2008 гг.»), Концепция по развитию ГМП до 2010 года, а также Государственная стратегия ГМП (2012-2005 гг.). С 2000 года действует Закон КР «Об основах государственной молодежной политики».

Хроника наиболее значимых событий, характеризующих основные вехи становления и развития ГМП в суверенном Кыргызстане (с 1991 года по 2016 год) свидетельствует об отсутствии системы оценки (мониторинга) эффективности и результативности претворения в жизнь вышеуказанных государственных документов и конкретных мер. Мы сегодня не знаем в полном объеме, какой эффект и конкретные результаты (блага) получила молодежь от государственной молодежной политики суверенного Кыргызстана. Плохо представляем себе точные «координаты» нынешней ГМП, где находимся, куда пришли, в каком направлении должны действовать. Работа с молодежью в течение двадцати пяти лет напоминала собой скорее мозаику одноразовых акций и мероприятий, нежели системную и рутинную, каждодневную работу. В итоге мы получили:

- на государственную молодежную политику выделялась 1 цент в год на душу молодого человека;
- отсутствие системной ГМП, и собственно, работы с молодым поколением. Молодежь полностью предоставлена самой себе, теперь им занимается религиозные экстремистские организации и криминальные группы. Доля молодых людей по отношению к общему количеству лиц, совершивших преступления, остается очень значительной и стабильной – 52% [3];
- отсутствие эффективной ГМП породило большой дефицит доверия молодежи к власти и государственным институтам, что подтолкнуло их к поиску альтернативных, более «справедливых» форм общественного устройства, вовлечению в асоциальные и деструктивные движения, экстремистские религиозные течения. Этому также способствует бурное развитие сети религиозной инфраструктуры в стране. Так, по данным Государственной комиссии по делам религии КР, если в период, предшествующий распаду СССР, в 1990 году в республике функционировало 39 мечетей и несколько христианских религиозных объектов, то по состоянию на 2016 год в стране официально зарегистрированы 2989 религиозных организаций [8];
- две революции и межнациональный конфликт в южном регионе республики, которые вызвали общественное сотрясение и переустройство социально-политической жизни республики, и отбросили страну в пучину хаоса и экономического кризиса;

- в республике функционируют свыше 50 вузов, 70% выпускников которых не могут найти работу [3];

- по экспертным данным более 700 тыс. человек выехали на заработки за пределы страны, преобладающую часть которых составляют молодые люди в возрасте 20-29 лет, более 70% трудовых мигрантов мужчины репродуктивного возраста, что в свою очередь негативно сказывается на демографической ситуации и институте семьи;

- и многие другие проблемы, которые дают нам основание говорить о целом поколении – потерянном и дезориентированном. Одним из важнейших индикаторов социального неблагополучия страны остается резкое ухудшение положения молодежи – той части кыргызского общества, с которой в наибольшей степени связаны перспективы дальнейшего развития Кыргызстана в ближайшие десятилетия. Составляя более половины населения страны, молодежь должна была играть большую роль в социальных переменах, в реализации курса реформ. Однако за четверть века, государству не удалось ощутимо продвинуться вперед в решении основных социальных проблем молодого поколения, что значительно сузило социальную базу проводимых реформ.

Здесь исключение составляют анализы и исследования, проведенные в рамках отдельных проектов, профинансированных международными донорами. Да, они безусловно полезны, но носят несистемный, фрагментарный и временный характер, как правило, ориентированы на узкий круг проблем. Кроме того, государственные органы не могут в полной мере влиять на политику таких исследований и независимо формировать повестку исследуемых вопросов.

В этом плане, одним из продуктивных методов могла бы стать индексная квалиметрия, то есть разработка измерительных инструментов в виде различных индексов. Например, таковыми могли бы быть: индекс социального самочувствия молодежи; индекс социальной напряженности молодежи; индекс протестного потенциала среди молодежи; индекс прогрессивности (модернизации) молодежи; общий индекс результативности ГМП; региональные индексы ГМП; и другие индикаторы по всесторонней оценке положения молодежи, в частности эффективности реализуемых стратегий, целевых программ, конкретных мероприятий в области ГМП. Другим продуктивным способом в этом отношении могла бы выступить адаптация уже успешно применяющихся в международных сравнительных исследованиях глобальных индексов к условиям Кыргызстана и на их основе разработка новых индексов с учетом национальных особенностей. Для конкретизации данного обстоятельства, обратимся к примеру двух международных индексов в области молодежи – Глобального индекса развития молодежи и Глобального индекса благополучия молодежи.

Глобальный индекс развития молодежи был рассчитан для более чем 170 стран мира и включает в себя 5 критериев, состоящие из 15 показателей: 1) образование (средняя продолжительность обучения; расходы на образование в % от ВВП; грамотность среди молодежи); 2) здоровье и благополучие (смертность среди молодежи; употребление каннабиса; подрост-

ковая беременность; распространенность ВИЧ-инфекции; употребление табака); 3) трудоустройство молодежи (уровень безработицы среди молодежи; общий коэффициент занятости молодежи); 4) участие молодежи в политической жизни (молодежная политика и представительство; грамотность избирателей; выражение политических взглядов); 5) гражданское участие (волонтерство; помощь нуждающимся). При расчете индекса используются данные национальных статистических агентств и базы данных Организации Объединенных Наций и Всемирного банка. Уровень развития молодежи рассчитывается по шкале от 0 до 1, где 1 является высочайшим уровнем развития. По данным на 2016 год, первое место в глобальном ранжировании стран по значению индекса развития молодежи занимает Германия (0,894), далее следуют Дания (0,865) и Австралия (0,838). Самые низкие показатели индекса отмечаются у африканских стран. Кыргызстан занимает 64-ую позицию [5].

Глобальный индекс благополучия молодежи охватил 30 стран мира. Основными критериями явились географическая репрезентативность представленных стран и кумулятивная численность молодежи (в анализируемых странах проживает около 70% молодых людей мира). Индекс рассчитан по 6 критериям, включающим 40 показателей: 1) гражданское участие; 2) экономические возможности; 3) образование; 4) здоровье; 5) информационно-коммуникационные технологии; 6) безопасность и защищенность. Показатели условно делятся на 32 объективных и 8 субъективных показателей. По мнению авторов индекса, включение субъективных показателей позволяет лучше понять мироощущение молодых людей в сравнении с объективными статистическими данными. Уровень благополучия молодежи рассчитывается по шкале от 0 до 1, где 1 является самым высоким уровнем благополучия. Так, согласно данным отчета за 2014 год, первую тройку лидирующих позиций по индексу благополучия молодежи занимают Австралия, Швеция и Южная Корея соответственно [6]. Кыргызстан не был представлен в оригинальном отчете по данному индексу. Заслуживает внимания тот факт, что соседний Казахстан в 2014 году предпринял попытку адаптации данного индекса к своим условиям и рассчитал его значение для республики.

Закключение. Вместе с тем, оба представленных индекса не являются всеобъемлющими, в них не учитываются многие важные аспекты в жизни молодежи. К примеру, отсутствуют показатели, измеряющие репродуктивное здоровье, отношение к питанию, условия проживания, обеспеченность жильем, миграционные процессы молодежи, занятия физической культурой и спортом, преступность в молодежной среде и другие. Тем не менее, появление двух глобальных индексов (ИРМ и ИБМ) является сигналом для национальных правительств о важности обеспечения измеримости молодежной проблематики, то есть улучшения механизмов ее преодоления и повышения качества жизни молодого поколения.

Международные индексы не способны в полной мере заменить комплексный анализ благополучия и развития молодежи на национальном и местном

уровнях. Но они предоставляют сравнительный обзор эффективности государственной молодежной политики стран мира и практическую платформу для дальнейших разработок. Поэтому, для продуктивной оценки реализации государственной молодежной политики и в целом измерения в количественных показателях потенциал современной молодежи Кыргызстана, необходимы более совершенные и адаптированные к национальным условиям квалиметрические инструменты. В этом плане наиболее подходящей теоретико-методологической и прикладной базой разработки подобных инструментов является социология. Для эффективного использования потенциала этой науки государству (уполномоченным органам) необходимо привлекать сообщество профессиональных социологов Кыргызстана на всех этапах разработки и реализации ГМП, в частности в процесс измерения и мониторинга результативности работы с молодежью в целом.

Литература

1. Азгальдов Г. Г., Гличев А. В., Крапивенский З. Н. и др. Квалиметрия – наука об измерении качества продукции // Журнал «Стандарты и качество», № 1, 1968. С. 34-35. URL: http://www.labrate.ru/azgaldov/1968_stk-1_pp_34-35.pdf (дата обращения к материалу - 30.06.2017)
2. Албегова И. Ф. Социальная квалиметрия, оценка качества и стандартизация социальных услуг: Учебное пособие. – Ярославль: ЯРГУ, 2015. – с. 7.
3. Кыргызстан: успешная молодежь – успешная страна / Национальный доклад о развитии человека – 2009-2010. ПРООН. – 2010. – 107 с.
4. Национальная стратегия устойчивого развития кыргызской республики на период 2013-2017 годы URL: http://www.president.kg/ru/news/ukazy/1466_tekst_natsionalnoy_strategii_ustoychivogo_razvitiya_kyirgyizskoy_respubliki_na_period_2013-2017_gody/ (дата обращения к материалу 30.06.2017)
5. Отчет по Глобальному индексу развития молодежи за 2016 год. URL: <http://cmydiprod.uksouth.cloudapp.azure.com/sites/default/files/2016-10/2016%20Global%20Youth%20Development%20Index%20and%20Report.pdf> (дата обращения к материалу – 02.07.2017)
6. Отчет по Глобальному индексу благополучия молодежи за 2014 год. URL: <http://cmydiprod.uksouth.cloudapp.azure.com/sites/default/files/2016-10/2016%20Global%20Youth%20Development%20Index%20and%20Report.pdf> (дата обращения к материалу – 02.07.2017)
7. Позиции Кыргызстана в международных индексах и рейтингах: динамика за 2005-2014 гг. (URL: <http://nisi.kg/produkt-nisi/publikatsii.html>, дата обращения к материалу - 30.06.2017)
8. Элебаева А.Б. и др. Влияние религиозного фактора на социально-политическую ситуацию в кыргызской республике. – Б., 2016. – 205 с.

УДК: 316:324(575.2)

Б.Орунбеков,
Саясий илимдеринин кандидаты,
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин журналистика бөлүмүнүн башчысы
borunbekov@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢЫ ПРЕЗИДЕНТ ТАНДООНУН 10 САПАТЫ

10 КАЧЕСТВ ВЫБОРА НОВОГО ПРЕЗИДЕНТА В КЫРГЫЗСТАНЕ

10 QUALITIES FOR CHOOSING A NEW PRESIDENT IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Кыргызстанда 2017-жылдын күзүндө президенттик шайлоо болот. Эл арасында шайлана турган президент кандай сапаттарга ээ болуш керек деген суроо курч коюлууда. Бул макалада коомчулуктун талкуусундагы президент тандоо маселесине токтолуп, ар тараптан талдоо жасалат, сунуштар айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызстан, президент, конституция, демократия, лидер, укук, мыйзам.

Аннотация: В 2017 году осенью в Кыргызстане пройдут президентские выборы. В обществе остро стоит вопрос о том, какими качествами должен обладать будущий президент. В этой статье рассматривается вопрос общественного обсуждения о выборе президента, проводится комплексный анализ и предлагаются рекомендации.

Ключевые слова: Кыргызстан, президент, конституция, демократия, лидер, право, закон.

Annotation: The 2017 Kyrgyzstan presidential election will be held in the Autumn. The question of what qualities elected president should have stands sharply among the people. This article will focus on public debates on the election of a president, provide the wide-ranging analysis and make suggestions.

Key words: Kyrgyzstan, president, constitution, democracy, leader, law, law.

Азыр эки кишинин башы кошулган жерде 2017-жылы 15-октябрда Кыргызстандын президенти ким болот, деген суроо талкууланат. Татыктуу президент келсе экен, деп санаркаган эле жан...

Кыргыз эли ар беш жылда ушинтип өз лидерин күтөт, кимдир бирөөгө үмүт артат, анан шайлайт. Арадан убакыт өтөт, эл арасында мамлекет башчысы менен сыймыктануу же мактануу эмес, көңүл калуу, санаркоо, өкүнүү башталат. Анан оппозиция, аны ээрчиген эл ажодон кутулуунун жолу издейт, акыры айдап тынышат. 2005-жылдын 24-марты, 2010-жылдын 7-апрели президенттерди кууган күндөр катары тарыхта калды. 25 жылдан бери кыргыз эли Улуттук лидерин таба албай келет, издеп келет.

Кыргызстандын 2017-жылы шайлана турган президенти кандай сапаттарга ээ болуш керек, деген суроону кыргыздын ондогон кары-жашына жолдодум. Ар кандай, миң түркүн жоопторду алдым. Ошол эл арасындагы пикирлерди, ойлорду жалпылаштырып, ирээтештиргенде кыргыздын президенти (Улуттук лидери) төмөндөгүдөй 10 сапатка ээ болуш керек.

Биринчи, шайлана турган президент таза кандуу кыргыз болуш керек, теги түптүү, таза болушу керек, деген ойлор көп. Анткени, кийинки үч президентин улуту, тектери жөнүндө коомчулукта күмөндүү маалыматтар көп айтылып келди. Тарыхчыларга, санжырачыларга өзүлөрүнүн тегин “уңгулуу жерден чыкканын” жаздырган мамлекет башчыларынын аракеттери күмөндүү нерсенин ого бетер күчөтүп келатат. Ошондон улам эл арасында “накта кыргыз болгондо”, “теги кул болбогондо” деген пикирлер көп угабыз. Демек, президент болчу адам такка отурганга чейин эл-журтуна улуту таза кыргыз экендигин, тектүү, түптүү экендигин өз оозу менен айтып далилдеш керек, деген ойлор болууда. Тектүү адам ток пейил, салабаттуу, оор басырыктуу жан болот, дешет кыргыздар. Ошондон улам “улут”, “тек” фактору президент үчүн биринчи сапат болууда.

Тилекке каршы, Кыргызстандын президенти кыргыз гана улутунан, теги таза болуш керек деген демократиялык баалуулктарга туура келбей тургандыгы айдан ачык, өлкөнүн Баш мыйзамына да каршы келет.

2016-жылдын 16-декабрында референдум аркылуу толукталып кабыл алынган Кыргызстандын Конституциясынын 3-бөлүмү, 62-беренесинин биринчи пунктуна ылайык президент болуп 35 жаштан төмөн эмес жана 70 жаштан жогору эмес, мамлекеттик тилди билген жана республикада жалпысынан 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алат [1]. Ал жерде мамлекет башчысы таза кандуу кыргыз болсун деген жобо жок. Ошондуктан президенттин титулдук гана улуттан болсун деген көз караштар, Кыргызстанда жашап жаткан башка улуттардын шайлануу укугуна шек келтирет деп ойлойбуз.

Экинчи, шайлана турган президент кыргыз тарыхына, тилине, маданиятына, рухуна тиешелүү баалуулуктарды терең билиши керек. Буга чейинки президенттер кыргызга тиешелүү “Манас” баштаган асыл-нарктарды терең окубагандыгы, жүрөгүнөн өткөрүп тааныбагандыгы, өздөштүрбөгөндүгү көп байкалган. Элинин байыркылыгын, карт тарыхтагы калкынын кадырын, кол ойноткон комузун, сыр чечкен макалын түшүнбөсө, эр оюну көкбөрүнү көрбөсө, кымыз кантип жасаларын билбесе элди башкара албайт, ажонун баркы болбойт, деген пикирлер көп. Жаңы президент баарынан мурда кыргыздын биримдигин бийик коюп, аймактык бөлүнүүгө шек туудургандар менен аеосуз күрөш жүргүзүүсү керек.

Кыргыз тилдүү гезиттерди барактасак, президентке тиешелүү сапаттар тууралуу окурмандардын кызыктуу ой-пикирлерин көп окуйбуз. “Мен президент болсом кыргыздын баягы эле “эски көйнөгүн” киймекмин. Себеби мурунку президенттердей эле кудайдын кулагы сүйүнсүн менин туугандарым толтура. Кыргыздардын баардыгы жети атага жеткенде тууганын болуп чыга келет. Бирок, президентке “Сынган кылыч” романындагы “Шералынын эски чокоюн” илип коюп, кайдан келгенин эскертип турмакмын” [2]. Окурмандардын ойлорун жалпыласак кыргыз президенттери “тууганчыл оорудан” али кутула элек.

Дагы бир маселе болочок президенттин кыргыз биримдигине, анын бекемдигине кепилдик кылышы. Кыргызстандын бүтүндүгүнүн түркүгү – кыргыз улутунун мамлекеттүүлүктү түптөөдө “бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаруусу” менен терең байланыштуу. Тилекке каршы, президенттикке талапкерлер ат салышууда шайлоонун оң натыйжасына жетүү үчүн “түндүк-түштүк картасын ойноого” мажбур болушууда. Анткени, талапкердин аймактык, туугандык, жердештик өзгөчөлүктөрүнө карап добуш берүү салты али сакталууда. Талапкердин бир гана аймакка таандыктыгы жакшы жыйынтык алып келбей тургандыгын баары жакшы сезишет. Ошондуктан бул жолку шайлоодо дагы эки аймактын добуштарын тегиз алыш үчүн таасирдүү талапкерлердин ортосунда тандем түзүү тажрыйбасы улантылат, деп ойлойбуз.

Жогорку Кеңештин мурдагы депутаты Р. Жээнбековдун ою боюнча биздин саясатчылар жана бийлик ийгиликке жетиш үчүн көп учурда ушул картаны пайдаланганга аракет кылат. Ошон үчүн шайлоо маалында түндүк-түштүк маселеси актуалдуу болуп чыга келет. Саясатчылар бул маселени көтөрүп, ал ыкманы биринчилерден болуп, бийлик колдонуп жаткандан кийин эл алардын артынан ээрчишке туура келет. Чынын айтыш керек шайлоодо эл деле ошол түндүк-

түштүк факторун эске алып, добуш беришет. Бул биздин тилекке каршы жагымсыз реалдуулугубуз.[3]

Үчүнчү, шайлана турган президент демократиялык принциптерди бекем сакташы, анын баалуулуктарын ар тараптуу өнүктүргөн адам болушу керек. Адамдын кайсы социалдык катмардан, кайсы улуттан болбосун эркиндиктери, укуктарынын бирдей сакталышына, саясий атаандыштыкка, эркин шайлоого, шайланууга ар тараптуу мыйзамдуу шарттарды түзүү боюнча олуттуу реформалар зарыл. Жаңы президенттин Кыргызстанды көп партиялык негиздеги парламенттик башкарууга өткөрүү позициясы бекем болушу керек.

“Биз демократия жөнүндө аз кеп кылабыз. Демократия дегенде эле көчөдө кыйкырып, митинг кылганды түшүнөбүз. Булар демократиянын жөн гана сырткы атрибуттары болуп эсептелет. Негизи бул түшүнүк өтө татаал жана терең нерсе болуп эсептелет. Маселен, биздин жалпыга маалымдоо каражаттарыбыз бул тууралуу сөз кылбагандыктан элге маалымат жетпейт. Анын үстүнө бизде Орусиянын алтымыштан ашык телеканалы бар. Алар өлкөдө бир лидер болушу керек, демократиянын кереги жок, автократия болушу керек деп тескери үгүттөп жатышат. Ошонун негизинде адамдарда ушундай пикир пайда болуп жатат”[4], – дейт Жогорку Кеңештин мурдагы депутаты Өмүрбек Абдрахманов. Кыргызстандагы демократиянын анча оожала албай жатканына сырткы факторлордун, анын ичинде чет элдик маалымат каражаттарынын коомдук пикир түзүү таасири күч десек болот. Маалымат таасири жөнүндө кийинки макалаларда кенен кеп кылабыз.

Президенттикке талапкерлердин арасында бекем тартип орноткон, президенттик башкаруудагы мамлекет кургусу келгендер бар. Алар өлкөдөгү саясий-экономикалык, социалдык-гумантардык реформалардын жүрбөгөндүгү, коррупция менен күрөштүн солгундугу парламенттик башкарууга өткөндүн кесепети катары түшүндүрүүгө аракет кылышат. Биздин баамдарыбыз көрсөткөндөй президенттик башкарууну жактагандар өз катарларын көбөйтө алышкан жок. Тескерисинче, элдин көбүнүн көңүлү мурдагы бекем колдогу президенттик системадан көңүлү калгандай сезилет.

Мамлекеттик башкаруу боюнча эксперт Шерадил Бактыгуловдун ою боюнча башкаруунун президенттик формасын каалаган коомчулуктун жана көпчүлүк талапкерлердин мотиви ар башка. Анын айтымында президенттикке талапкерлер үчүн мамлекеттик башкарууну өзгөртүү аларга өлкөнүн кызыкчылыгындагы чечимдерди кабыл алуу үчүн эмес, шайлоо өнөктүгүндө аз убакыттын ичинде шайлоочулардын көңүлүн буруп, көбүрөөк добуш алуу үчүн жасалган аракетке көбүрөөк жакын [5].

Төртүнчү, шайлана турган президентте дүйнө тарыхын терең окуган, саясаттын кечээги-бүгүнкү тенденциялары, ааламдашкан азыркы кырдаалдарын таразалай билген, ар тараптуу анализ жүргүзүүгө жөндөмдүү, дипломатиянын сырларын тыкыр өздөштүргөн, кыраакы адам болушу керек. Болбосо буга чейинки ажолорубуздун Израилге барып, башка мамлекетти таарынтканы, АКШ мамлекеттик катчысынын орун басарын “жардамчы” катары кабыл алганы, кошуна мамлекеттин президенти менен “өлгөндөн кийин”

мамиле кургусу келгени ж.б. олдоксон, орой сөздөрү, калпыс кадамдары кыргыз мамлекетин көп жерде жер катканы элдин эсинде.

Социалдык тармактарда болочок президенттин сапаты жөнүндө көп талкуулар болот. Президенттин ар бир сөзүн өлкөнүн жүзү, позициясы, жалпы алганда саясаты катары кабыл алынарын баса белгилешет. Ошондуктан президенттин сөзү мыкка каккандай так, даана жана кызматташтыктын өбөлгөсү болууга тийиш, деп эсептешет соцтармактын колдонуучулары.

Бешинчи, шайлана турган президентте өлкө экономикасын, анын эл багар приоритеттүү багыттарын, андан үзүр болор жолдорун көрө билген, дүйнөдөгү экономикалык процесстердин кырдаал-кыяларын терең талдай билген тажрыйбасы, билими, аналитикалык ой-жүгүртүүсү болушу керек. Болбосо, чейрек кылымда мамлекет башчыларынын жеке демилгеси, көрөгөчтүгү менен Кыргызстанга гана таандык, улуттук экономикалык реформалар болгон жок. Экономикалык мамилелердин өзгөрүшү башка бирөөлөрдү туурап, “белмичилик”, имитация менен коштолуп келди. Натыйжада өндүрүш очорула талкаланып, мал-мүлк таланып, жер кысыр калып, айылдыктар шаарга, башка өлкөлөргө агылган абалга жеттик.

1990-жылдардан кийин бийликке келген ар бир президент өлкөнү өнүктүрүүнүн экономикалык программаларын жарыялап келишкен. Тилекке каршы алардын көбү сырткы жана ички факторлордун кесепетинен толук аткарылбай орто жолдо калып келген. Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдарга экономикалык өнүктүрүүнүн приоритеттери өлкөнү өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында камтылган. Коомчулукка бул документти президент Атамбаевдин экономикалык программасы деп тааныштырылган. Туруктуу өнүгүү стратегиясында агро өнөр жай комплекси, энергетика, транспорт жана коммуникация, тоо кен жана өндүрүш-логистикалык тармактагы 77 улуттук долбоорду ишке ашыруу каралса 17 долбоордун гана аткарылганы,[6] кийинки президенттен эл реалдуу, ишке аша турган программаларды күтөөрүн айгинелеп турат.

Алтынчы, президент болом деген адамда ага чейинки басып өткөн жолунун таза, ак болгону зарыл. Бул убакка чейинки өлкө башчылардын тагдыры талап-тономой, алдым-жуттум, арам акчаны адалдамай, басып алмай, соттошмойлор менен кошоктолуп, өздөрү эмес, үй-бүлөсү, ага-туугандарына чейин беттерине көө жабылып келатат. Азыр да ажолукка аттанып жаткандардын арасында “жолу баткак” болгондор жүргөнү ойлоонууга түртөт. Ошондуктан мурда-кийин кылмыш иши козголгон, соттошкон, “акталган”, айып пул төлөгөн, көп аял алган, кылмыш дүйнөсү менен алакасы бар, өндүү маселелерге кыйыр болсо да катыштыгы бар адамдардан сак болуубуз керек.

Жетинчи, президент болом деген адам мамлекетте мыйзамдын гана диктатурасы орногон коом курууга жан үрөш керек. Кыргыз коомчулугу мыйзамдын негизинде эмес, “түшүнүктөрдүн” үстөмдүгү менен жашап келет. Бала бакчага, мектепке, окуу жайга баланы киргизүү, ооруканага жатуу – акча, жумушка орношуу, тендер өткөрүү, салыктан качуу – акча, айыл өкмөт башчысы, аким, депутат болуу – акча, кылмыш жазадан кутулуп кетүү акча, өлкөдөн качып кетүү,

шайлоо, референдумдардан күткөндөй жыйынтык алуу акча менен ченелип, акча менен чечилип келатат. Конституция, мыйзам качан иштейт, деген чоң суроо күн тартибинин башында турат. Демек, болочок президент бул коом “көйгөйүн” чечерине көзүңүз жетеби, терең ойлонуп көрүңүз.

Кыргызстандын ондогон мекенчил күчтөрү өз жыйынында “Кыргызстанды коррупциядан тазалануунун, мамлекетти башкаруудагы авторитардык режимди кулатуунун, улутубузду кайра жаңылоонун жолун, үчүнчү элдик революциядан көрбөйбүз, биз аны мыйзамдын күчтүү диктатурасынын орношунан, мамлекеттик бийликтин жалпы элге көз карандылыгынан, ал үчүн элдик курултай институтунун мамлекеттик бийликти багыттоочу жана көмөлдөөчү эң жогорку орган катары Конституцияга киргизилишинен, ыйман жолундагы жан дүйнөнүн революциясынан көрөбүз”[7] деп меморандум кабыл алышкан. Алар бул документтеги көз карашты президенттен күткөн жалпы кыргызстандыктардын тилеги катары көрүшөт.

Сегизинчи, президент болом деген адамда кайсы бир динге, кайсы бир саясий партияга жан тартпаган нейтралдуу позиция болуш керек. Бардык маселелер боюнча принципиалдуу көз караш, бекем саясий эрк болушу керек. Өз алдынча чечим чыгара билген, жоопкерчиликти жеке өзүнө ала билген инсан болушу керек, элдик накылда айтылгандай “Хан эки сүйлөбөш керек”.

Көпчүлүк кыргыз саясат таануучуларынын пикирлерин жалпылаштырсак президенттикке талапкерлер динге байланыштуу орточо позицияны карманганга аракет кылышат. Светтик көз карашка да же кандайдыр бир радикалдуу исламчылы ойлорго да артыкчылык беришпейт. Өлкө башчысы бардык диндерге толеранттуу мамиле кылышы керек. Кыргызстанда ислам рационалдуу түптөлө элек болгондуктан муну саясатка аралаштыруунун өзү кооптуу [8].

Тогузунчу, шайлана турган президенттин ден соолугу чың, акыл-эси ордунда болушу керек, мүмкүн аларды тастыктаган документти шайлоо алдында талап кылыш керек, деген ойлор аз эмес. Алты миллион элдин тагдырын моюнуна көтөрүп, мамлекеттин түмөн түйшүгүн ыраатуу, ургалдуу алып барыш үчүн түн уйкусунан, күн күлкүсүнөн кечип, миң толгонууга туура келет. Алардын баарына өбөлгө боло турган биринчи фактор – президенттин денинин сак болушу.

Дүйнөнүн көп өлкөлөрүнүн эли өз мамлекетинин башчысынын ден соолугуна өтө кызыкдар болушат. Президенттин дени, акыл-эсинин сактыгы, психикасынын, жүрүш-турушунун ойдогудай экендигине кепилдик алгысы келген учурлар аз эмес. Орусиянын Ю.И. Мухин деген жараны 2013-жылы президент Путиндин мамлекет башчысы кызматын алкалагынга ден соолугу шайкеш келеби, аныктап бергиле, деген өтүнүч менен өлкөнүн жогорку сотуна кайрылган [9]. Кошуна өлкөлөр: Казакстандын, Өзбекстандын, Түркмөнстандын президенттеринин ден соолугуна байланыштуу ар кандай маалыматтар, жоромолдор кыргыз коомчулугуна бир терс таасирин тийгизген.[10] Ошондон улам Кыргызстандын эли ден соолугу чың президенттүү болгусу келип жатат.

Онунчу, президент болом дегендер эне тилинен башка кеминде эки чет тилде эркин сүйлөй алганы

жакшы сапат десек болот. Бой келбети, жарык жүзү, жаш курагы бири-бирине төп келип, жарашып турса андан бетер жагымдуу болмок. Элдеги ой-пикирлердин көпчүлүгүн эске алсак болочок президенттин жашы 45-55тин тегерегинде, бою 175тен кем эмес болсо, жогорудагы сапаттарды толуктап турмак.

Ар бир өлкө президентине ар кандай талаптарды коет. Мисалы, Италиянын конституциясы боюнча президент жети жылга шайланат, анын курагы 50 жаштан кем болбош керек [11]. Кытайда болсо мамлекет башчысынын институтунун жобосу боюнча Кытай эл республикасынын төрагалыгына 45 жаштан жогорку курактагы адам гана шайлана алат [12]. Ошондуктан Кытайды “аксакалдар башкарат” деп калышат. Кытайдын азыркы биринчи жетекчиси Си Цзиньпин 64 жашта.

Ошентип улуттук лидер кандай болуш керектигин орусиялык саясат таануучу Еккатерина Егорова-нын пикири боюнча жыйынтыктасак туура болчудай.

“Биринчи кезекте, улуттук лидер бийликке караганда башкара турган өз элин сүйүшү керек. Улуттук лидер коомду, мамлекетти өнүктүрүүгө кандай каражаттар керек экендигин мыкты, терең билген супер топ-менеджер болуш керек” [13].

Адабияттар

1. <http://www.prezident.kg/kg/konstitutsija/>
2. <http://www.super.kg> 2016.02.10.
3. <http://www.factor.kg/?p=2258>
4. <http://www.bbc.com/kyrgyz/2015/01/15>
5. <https://www.iwpr.net/ky/global-voices>
6. Кыргыз Республикасын экономикалык өнүктүрүүнүн приоритеттери (2013-2017), Бишкек-2015.
7. <https://www.NazarNews.kg> 2017-жыл, 17-апрель.
8. www.bbckrgyz.com
9. <http://www.ymuhin.ru>
10. <https://www.forbes.kz/news/2016/10/11/>
11. <https://ru.wikipedia.org>
12. <http://china.kulichki.net/figures/political/008.shtml>
13. <https://www.svoboda.org/a/28277542.html>

Б. Малтабаров

Социол.и.к., доценттин м.а.

К.Карасаев ат. Бишкек гуманитардык университети,
Кыргызстандагы социологиялык ассоциациясынын Вице президенти (SAK)
b.maltabarov@mail.ru

ДИН СОЦИОЛОГИЯСЫНДА ДИНЧИЛДИК ТҮШҮНҮГҮ

ПОНЯТИЕ РЕЛИГИОЗНОСТИ В СОЦИОЛОГИИ РЕЛИГИИ

A CONCEPT OF RELIGIOUSNESS IS IN SOCIOLOGY OF RELIGION

Аннотация: Заманбап дин социологторунун арасында “динчилдик” түшүнүгү өтө көп талдоого алынууда. Динчилдиктин деңгээлинен жалпы коомдун динчилдиги түзүлөт, бул түшүнүк катары жалпы динчилдиктин деңгээлдери талданып, жыйынтыгы жалпыланат жана мамлекеттеги элдин динге болгон көз караштары аныкталат.

Түйүндүү сөздөр: дин, динчилдик, динчилдиктин деңгээли, социология, дин социологиясы

Аннотация: В современной социологии религии понятие “религиозность” очень часто подвергается анализу. Анализируется религиозность как понятие, а результаты будут обобщены, от уровня религиозности, зависит уровень религиозности общества и будет определен взгляды населения государства к религии.

Ключевые слова: религия, религиозность, уровень религиозности, социология, социология религии.

Abstract: In modern sociology of religion concept a “religiousness” is very often exposed to the analysis. A religiousness as concept is analysed, and results will be обобщены, from the level of religiousness, a level depends religiousness of society and will be certain looks of population of the state to religion.

Keywords: religion, religiousness, level of religiousness, sociology, sociology of religion.

Заманбап дин социологторунун арасында “динчилдик” түшүнүгү өтө көп талдоого алынууда. Себеби, динчилдиктин деңгээлинен жалпы коомдун динчилдиги түзүлөт, бул түшүнүк катары жалпы динчилдиктин деңгээлдери талданып, жыйынтыгы жалпыланат, ошол бир мамлекеттин элинин динге болгон көз-караштары белгилүү болот. Социологиялык изилдөө 2016 жылдын октябрь айында Бишкек шаарында жана Чүй областында, Ош шаарында жана Ош облусунда өткөрүлгөн. Бул социологиялык изилдөөнүн негизинде динчилдикти аныкташ үчүн респонденттерге төмөндөгү суроону

бердик: “Сиз өзүңүздү Аллага/Кудайга ишенген адам деп эсептейсизби?” Бул суроонун жыйынтыгы менен таанышып көрсөк, 73,5% респонденттер “ооба, мен өзүмдү толугу менен динге ишенген адаммын” деп жооп беришкен. Бул суроого “мен өзүмдү динге бир аз ишенген адаммын” деп 14,1% сурамжылоого катышкандар белгилешсе, “мен динге ишенбеген адаммын, мен атеистмин” - деп 2,4% респонденттер бул суроого жооп беришкен. Ушул эле суроого 6,2% респонденттер айта албайм деп жана 3,8% суралгандар бул суроого жооп берген эмес (1-таблицаны караңыз).

Таблица 1.

“Сиз өзүңүздү Аллага/Кудайга ишенген адам деп эсептейсизби?”

№	Жооптор	Процент менен
1.	Ооба, мен өзүмдү толугу менен динге ишенген адаммын деп ойлойм	73,5
2.	Ооба, мен өзүмдү Аллага бир аз ишенген адаммын деп эсептейм	14,1
3.	Жок, мен динге ишенбеген адаммын / атеистмин	2,4
4.	Айта албайм	6,2
5.	Жооп жок	3,8
6.	Бардыгы	100,0

Динге ишенген адамдардын динчилдигин билгенден кийин, биз төмөнкү суроону респонденттерге бердик: “Эгер сиз динге ишенген адам болсоңуз, анда Сиз кайсы динди тутасыз/карманасыз?”

Бул суроого 78,6% респонденттер ислам динин тутабиз, карманабиз деп жооп беришкен. Тарыхка көз чаптырсак, ислам дини Кыргызстандын аймагында 751 жылдан бери түндүктө (атактуу Талас салгылашуусу) тарай баштаса, түштүктө андан дагы эрте башталган. Ислам динин тутуу эне сүтү менен сиңип келе жаткан миң жылдарды карыткан социалдаштыруучу процесс. Ошол процесс «Совет доорундагы» коммунисттик партиянын 70 жылдан ашык залалы, дагы эле 40-50 жаштан жогору инсандардын аң-сезимине таасирин ушул күнгө чейин тийгизип келе жатканы бул изилдөөдө белгилүү болду [2].

Бирок Кыргыз Республикасы азаттыкка чыккандан бери, ар бир инсан каалаган дининин талаптарын аткара берсе болот, дин эркиндиги дагы көз карандысыздык менен кошо келген. Христиан динин православие багытын тутабиз - деп, ар бир онунчу респондент (10,9%) жооп берсе, католицизм багытын карманабиз - деп 0,6% респонденттер жана (0,9%) сурамжылоонун катышуучулары протестантизм багытын тутабиз деп белгилешкен.

Буддизм динин 0,6% респонденттер тутабиз деп белгилешсе, иудаизмди 0,2% респонденттер кармабиз деп жооп беришкен. Башка диндин багыттарын тутабиз деп 0,9% суралгандар жооп беришкен. Ал эми 2,4% респондент, бул суроого, бир дагы динди тутпайм - деп жооп беришкен. Бул Кыргызстандагы атеисттердин, бир дагы динге ишенбегендердин деңгээлин көрсөтөт (2- таблицаны караңыз).

Таблица 2.

“Эгер сиз динге ишенген адам болсоңуз, анда сиз кайсы динди тутасыз/карманасыз?”

№	Жооптор	Процент менен
1.	Ислам	78,6
2.	Буддизм	0,6
3.	Православие	10,9
4.	Иудаизм	0,2
5.	Протестантизм	0,9
6.	Бир дагы динди тутпайм	2,1
7.	Католицизм	0,6
8.	Башка	0,9
9.	Жооп жок	5,1
10.	Бардыгы	100,0

Бардыгыбызга маалым болгондой, исламда төрт мазхаб бар. Мисалы, кыргыздар, казактар, өзбектер ханафи мазхабы менен кылымдардан бери жашап келишет. Мазхабтар жана ханафи мазхабы деген эмне деген суроого жоопту “Куран нуру” институтунун ректору Садыбакас Доолов исламдын сунни багытында төрт мазхаб же жол, башкача айтканда ислам укук таануусунун жана ишенимдеринин калыптанган түшүнүгү бар экенин айтат. – “Мазхаб - жол дегенди түшүндүрөт. Ислам дининде төрт мазхаб бар. Алар: ханафи, шаафи, ханбали жана малики. Дүйнө жүзүндө 69 пайыз мусулмандар

ханафи мазхабы менен жашайт. Ханафи мазхабында жашаган адам шаафи же дагы башка мазхабда жашаган адамды жек көрбөйт, алардыкы туура эмес деп айтпайт. Анткени, ал төрт мазхаб тең Куран жана хадистин негизинде жашайт. Пайгамбарыбыз мисалы, бир эле маселеде 3-4 жолу хадис айтышы мүмкүн эле жана айткан. Ар бир имам алардын ичинен каалаганын хадиске, аны утуп, жеткирүүчүгө карап, тандап алган, болгон айырмасы ушул гана [1].

Жогоруда айтылган пикирлерден кийин, биз респонденттер мазхабдарды таанышабы, аларды айырмалай алышабы – деген суроолорго жооп алуу максатында респонденттерден: “Эгер сиз мусулман болсоңуз, анда өзүңүздү кайсы мазхабга (агымга) кошосуз?”- деген суроону респонденттерге узатканбыз, анда 30,1% сурамжылоонун катышуучулары Ханафий мазхабына өзүбүздү кошобуз деп жооп беришкен. Маликий мазхабына 3,0% респонденттер кошсо, 1,3% суралгандардын пикири боюнча шафии мазхабына өздөрүн кошушту. Ханбалий мазхабына таандыкпыз -деп, 0,2% респонденттер белгилешкен. Ар бир бешинчи респондент (19,7%) бул суроого, мазхаб деген эмне экенин билбейм деп жооп беришсе, ал эми ар бир төртүнчү суралгандар (26,1%) бул суроого жооп айта алышкан эмес. (3 - таблицаны караңыз).

Таблица 3.

“Эгер сиз мусулман болсоңуз, анда өзүңүздү кайсы мазхабга (агымга) кошосуз?”

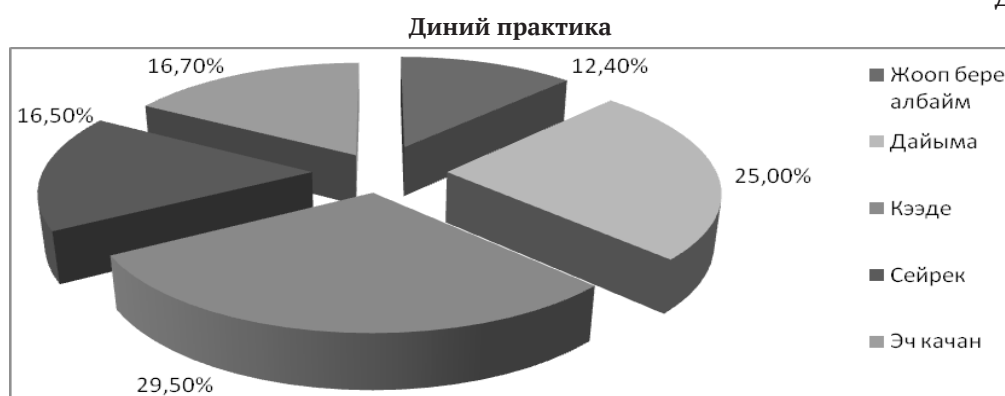
№	Жооптор	Процент менен
1.	Маликий мазхабы	3,0
2.	Ханафий мазхабына	30,1
3.	Ханбалий мазхабына	0,2
4.	Шафий мазхабына	1,3
5.	Мазхаб деген эмне экенин билбейм	19,7
6.	Айта албайм	26,1
7.	Жооп жок	19,7
8.	Бардыгы	100,0

Динчилдиктин деңгээлин билиш үчүн биз төмөнкү суроону респонденттерге бердик: “Мечитке / чиркөөгө / сыйынуу үйүнө кандай тездикте барып турасыз?”. Бул суроого, мечитке / чиркөөгө/ сыйынуу үйүнө дайыма барып турам - деп, ар бир төртүнчү (25,0%) респонденттер жооп беришти. Мечитке / чиркөөгө/ сыйынуу үйүнө кээде гана барам - деп ар бир үчүнчү (29,5%) респондент жооп берген.

Мечитке / чиркөөгө/ сыйынуу үйүнө сейрек барып турам - деп 16,5% респонденттер айтышкан. Мечитке / чиркөөгө/ сыйынуу үйүнө эч качан барган эмесмин - деп 16,7% респонденттер белгилесе, ал эми 12,4% респонденттер бул суроо такыр жооп берген эмес (1 - диаграмманы караңыз).

Мусулмандарга ороzonу, христиандарга постту кандай тездикте кармоону билиш үчүн биз: “Ороzonу, посту кандай тездикте кармап турасыз?” деген суроону респонденттерге бердик, жыйынтыгы төмөнкүдөй болду. Дайыма ороzonу/посту кармайбыз деп 37,6% респонденттер жооп беришти.

Диаграмма 1.

Мусулмандарга ороzonу, христиандарга постту кандай тездикте кармоону билиш үчүн биз: “Ороzonу, постту кандай тездикте кармап турасыз?” - деген суроону респонденттерге бергенибизде респонденттердин 37,6%ы - дайыма ороzonу/посту кармайбыз деп жооп беришти. Кээде гана ороzonу, постту кармап турабыз деп - 23,1%, сейрек ороzonу/постту/кармайбыз деп - 12,6% жана эч качан кармаган эмеспиз - деп 17,3% респонденттер жооп беришкен. Бул суроого ар бир онунчу (9,4%) респондент жооп бере алган эмес (4 - таблицаны караңыз).

Таблица 4.

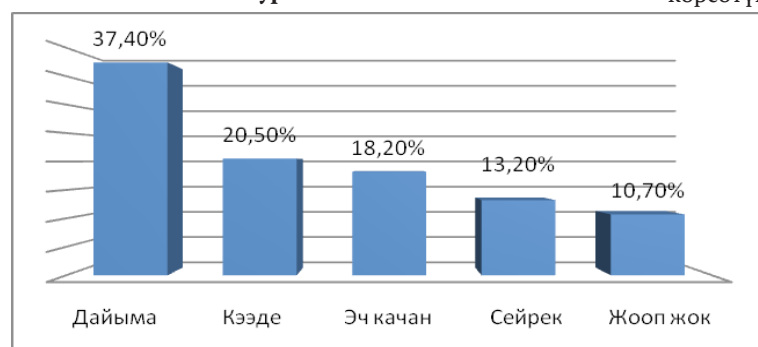
Ороzonу, постту кандай тездикте кармап турасыз?

№	Жооптор	Процент менен
1.	Жооп жок	9,4
2.	Дайыма	37,6
3.	Кээде	23,1
4.	Сейрек	12,6
5.	Эч качан	17,3
6.	Бардыгы	100,0

Негизги динчилдиктин дагы бир эрежеси, бул намаз окуу жана сыйынуу, бул боюнча респонденттердин 37,4%ы - “намаз окуу жана сыйынууну дайыма аткарам” - деп жооп беришкен. Кээде гана намаз окуйбуз жана сыйынабыз - деп ар бир бешинчи (20,5%), сейрек гана бул диний эрежелерди аткарабыз - деп 13,2% респонденттер жооп беришкен. Намаз окуу жана сыйынууну эч качан аткарбайм деп 18,2% сурамжылоонун катышуучулары жоопторун беришкен (2 - диаграмма караңыз).

Диаграмма 2.

Намаз окуу жана сыйынууну аткарып турасызбы?

Дин таанууда диний китептерди окуу керектигин билебиз. Бул боюнча респонденттер диний китептерди окуп турушканын билдиришкен. Куранды - мусулмандар, библияны - христиандар - “дайыма окуйм” - деп ар бир үчүнчү (32,1%) жана кээде гана деп ар бир төртүнчү (25,9%) респондент жооп берген. Анча көп эмес адамдар гана Куранды, библияны окуйбуз деп (16,7%) сурамжылоонун катышуучулары бул суроого жооп беришкен. Куранды, библияны эч качан окуп көрбөдүк - деп 15,4% респонденттер жана ар бир онунчу респондент бул суроого ушундай жоопторду беришти (5 - таблицаны караңыз).

Таблица 5.

Куранды, библияны окуп турасызбы?

№	Жооптордун варианты	Процент менен
1.	Жооп жок	10,0%
2.	Дайыма	32,1
3.	Кээде	25,9
4.	Сейрек	16,7
5.	Эч качан	15,4
6.	Бардыгы	100,0

Ар дин жана анын өкүлдөрү өз диндерин таратып жаңы адептерге ээ болгонго 25 жылдан бери аракет жасап жүргөнү бардыгыбызга маалым. Өзгөчө христиан дининин протестант багытындагылар прозелитизм иши коомчулуктарда өзгөчө нааразычылыктарды жаратууда. Ошол үчүн бул маселе боюнча дагы респонденттерге төмөндөгү суроону бергенибиз: “Өзүңүздүн диниңизди жайылтуу иштерине кандай тездикте катышып турасыз?”. “Дайыма” деп 13,5%, “кээде” - деп 18,6% жана сейрек деп - 20,3% респонденттер өздөрүнүн диндеринин жайылтуу иштерине катышуу деңгээлдерин көрсөтүшкөн. 36,8% респонденттер өздөрүнүн динин жайылтуу иштерине эч качан катышкан эместигин айтса, 9,0% респонденттер бул суроого жооп берүүдөн баштартышкан. (6 - таблицаны караңыз).

Таблица 6.

Өз динин жайылтуу иштерине катышуу

№	Жооптордун варианты	Процент менен
1.	Дайыма	13,5
2.	Кээде	18,6

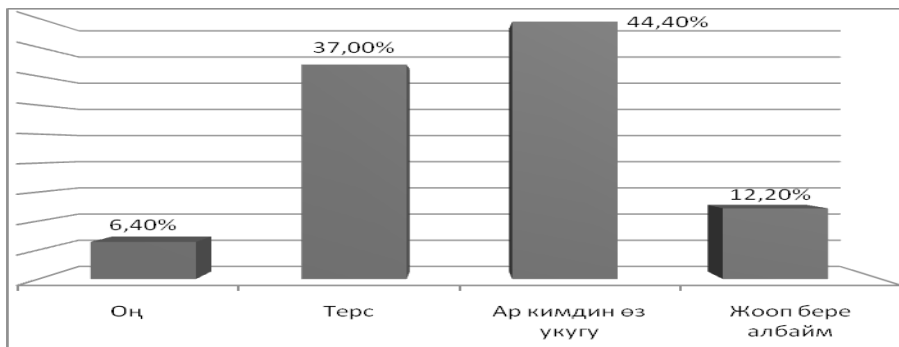
3.	Сейрек	20,3
4.	Эч качан	36,8
5.	Жооп берүү кыйын	9,0
6.	Бардыгы	100,0

Кийинки суроодо биз респонденттердин өз дининен башка динге өтүп кетсе, алардын көз карашын билиш үчүн: “Эгер кимдир бирөө өз дининен башка динди кабыл алса, кандай карайт элеңиз?” деген су-

роону респонденттерге бердик. Сурамжылоонун жыйынтыгын карасак, 44,4% респонденттер өз дининен башка динди кабыл алуу, ал ар кимдин өз укугу деп жооп беришти. Эгерде инсан өз динин таштап башка динге өтүп кетсе, бул терс көрүнүш - деп 37,0% респонденттер жооп беришсе, жок бул оң көрүнүш деп сурамжылоонун катышуучуларынын 6,4%ы айткан. Ал эми 12,2% респонденттер жооп бере албайм деп жооп беришкен (5 - диаграмманы караңыз).

Диаграмма 5.

Респонденттердин прозелитизмге болгон көз карашы

Жыйынтыктап айтканда, биздин социологиялык изилдөөдө 78,6% – ислам динин, 10,9% – православиени, 0,6% – католицизмди, 0,9% – протестантизмди, буддизмди – 0,6% жана иудаизмди – 0,2% респонденттердин пикири боюнча карманганы бул изилдөөдө белгилүү болсо, мечитке / чиркөөгө/ сыйынуу үйүнө дайыма - 25,0%, кээде гана - 29,5%, сейрек - 16,5% респонденттер барганы аныкталса. Куранды, библияны – “дайыма окуйм” деп 32,1%, кээде гана деп ар бир төртүнчү жана 16,7% сурамжылоонун катышуучуларынын пикири боюнча тастыкталды. Өзүнүн динин жайылтуу иштерине дайыма 13,5%, “кээде” - 18,6% жана сейрек - 20,3% респонденттер катыша турганын билдик. Бул изилдөөдө 44,4% респонденттердин пикири боюнча, өз дининен башка динди кабыл алуу, ал ар кимдин өз укугу деп билсек, 37,0% респонденттер.

Жогорудагы өткөрүлгөн сурамжылоодо респонденттердин пикири боюнча бул терс көрүнүш экенин белгилүү болду.

Жогоруда белгиленгендей, Кыргыз Республикасында динчилдик маселесин дагы мамлекет тарабынан дин саясатын жүргүзүп жатканда эске алуу менен, туура пайдаланса, биздин мамлекетибиздин пайдубалы бекемдөөсүнө жана өнүгүшүнө алып келмек.

Адабияттар

1. Бактыбаев З. Ханафия мазхабы деген эмне? Интернет булак: http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_religion_islam_mazhab_feb2014/25262494.html.
2. Исев К., Шаршенбиева Т., Сыргабаев С., Малтабаров Б., Асангулова Ж. Кыргыз Республикасын бекемдөө жолдорун талдоо (социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары). – Б.: “Avrasya Press», 2016. - 168 с.

АЯЛЗАТЫНЫН ГЕНДЕРДИК РОЛДОРУНУН ӨЗГӨРҮҮСҮ

ИЗМЕНЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ ЖЕНЩИН

GENDER TRANSFORMATION OF WOMEN ROLES

Аннотация: Макалада гендердик ролдордун философиялык, феминисттик жана социологиялык теориялардагы изилдениши, гендердик ролдордун динамикасы, коомдогу гендердик ролдордун өзгөрүүсүн шарттаган социалдык-экономикалык факторлор талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: Гендер, гендердик ролдор, гендер стратификациясы, аял менен эркектин салттуу ролдору, гендердик ролдордун өзгөрүүсү, гендердик теңчилик, феминисттик кыймыл.

Аннотация: В статье анализируются гендерные роли и их динамика в философских и социологических теориях, социально-экономические факторы, обуславливающие изменение ролей мужчин и женщин.

Ключевые слова: Гендер, гендерные роли, гендерная стратификация, традиционные роли женщин и мужчин, изменение гендерных ролей, гендерное равенство, феминистическое движение.

Annotation: In the story philosophical side of gender roles, research of sociological and feminist theory, dynamics of gender roles, transformation of gender roles in society conditioned by the changes in the socio-economic factors are analyzed.

Keywords: Gender, gender roles, gender stratification, traditional roles of women and men, transformation of gender roles, gender equality, feminist movement.

Гендердик ролдордун динамикасы бир канча коомдук илимдер тарабынан иликтөөгө алынган. Анткени бул маселе коомдогу гендердик теңчилик тууралуу өзөктүү маселе менен түздөн-түз байланышат. Ошол эле учурда аял менен эркектин коомдогу ролу жана теңчилиги тууралуу окумуштуулар чөйрөсүндө азырга чейин ар түрдүү кайчы пикирлер да өкүм сүрүп келатканын белгилеп кетебиз.

Марксисттик теориянын өкүлдөрү аял менен эркектин ортосундагы эмгектин бөлүштүрүлүшүн жеке менчиктин жана моногамиялык үй-бүлөнүн пайда болуусу менен түшүндүрүшөт. Моногамиялык үй-бүлөнүн жаралуусу менен эркек-багуучу, аял - бала төрөп, аны чоңойтуп, үй чарбасын жүргүзүү функцияларына өтүшөт. Алар эмгектин бөлүштүрүлүшүндөгү гендердик теңсиздикти аялдарга эркектерге караганда аз эмгек акы төлөгөн капиталисттик түзүлүштүн структурасынан көрүшкөн. Анткени аялдар эркектер менен тең иштеп, алардан айлыкты бир топ аз алышкан. Марксисттик теориянын негиздөөчүлөрүн бири Ф.Энгельс өзүнүн “үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы” аттуу эмгегинде эркек менен ургаачынын ортосундагы эмгектин бөлүштүрү-

лүшү эзелтен эле болуп келгенин, бирок капитализм мезгилинде эмгектин өндүрүштүк жана үй-бүлө тиричилигин тейлеген болуп экиге бөлүнүүсү ургаачынын эмгегинин баасынын азайышына алып келип, бул ажырымды бир топ күчөткөндүгүн белгилейт. Коомдук, бааланган, пайдалуу гана эмгекте иштеген эркектер мурасын өзүнүн гана тукумуна калтыруу үчүн моногамиялык нике зарыл болгон. Бирок моногамиялык никенин талабы ургаачыга карата гана колдонулган. [3.70-б]

Ал эми конфликт теориясынын өкүлү Р.Коллинздин пикири боюнча эркектер кара күчүнө таянып, аялдарды сексуалдык канааттануу алуу кызыкчылыгы үчүн гана басынтып баш ийдиришкен. Ошондуктан, аялдар эркектерди жек көрүп, бул көп учурда чыр-чатакка алып келет деп түшүндүрөт [2.115-127-б]. Окумуштуулардын үчүнчү тобу –функционализм теориясынын өкүлдөрү Т.Парсонс, Р.Бэйлс жыныстардын ролдорунун бөлүнүшүн колдойт жана үйдө жубайлар эки түрдүү ролдорду аткарууга милдеттүү деп эсептешет. Аялдын бала төрөп, аны багууга болгон жөндөмү анын экспрессивдүү ролун аныктайт. Күйөөсү биологиялык жактан мындай функцияны аткара

албаган соң, ал инструменталдык партнер боло алат. Башкача айтканда, үй-бүлөнүн сырттан таап келүүчүсү, багуучусу болуп саналат. [7. 353-6]. Э.Дюркгейм аял менен эркектин коомдогу ролдорунун өзгөрүүсүн үй-бүлө институтунун тарыхый өнүгүүсү менен байланыштырат. Байыркы коомдордо аял менен эркектин аткарган ролдорунда жана да тышкы кебетелеринде урунттуу өзгөчөлүктөр болгон эмес. Ал эми азыркы маданияты өнүккөн элдерде аялдардын аткарган ролдору эркектердикинен таптакыр айырмаланат. Башкача айтканда, эркектерге интеллектуалдык функция, аялдарга эмоционалдык функциялар тиешелүү болуп калды дейт. [1. 56-64-6]. Бирок америкалык антрополог М.Мид аял да, эркек да табиятынан тигил же бул ролдуу аткаруу үчүн жаралган деген пикирди өзүнүн көп жылдык изилдөөлөрүнө таянып жокко чыгарат. [4]

Гендер стратификациясын изилдеген дагы бир окумуштуу Д.Хубердин ою боюнча постиндустриялык коомдордогу технологиянын өсүшү аял менен эркектин бара-бара өндүрүштөгү кара күч жагынан болгон теңсиздигин жылмалап отурат. Бирок үй-бүлөдөгү аял-эркек ролунун ар түрдүүлүгү баары бир сакталып кала берет. [12.77-96-6].

Франциялык философ Симеон де Бовуардын “Экинчи жыныс” деп аталган эмгеги гендердик изилдөөлөрдүн философиялык концепцияларындагы бурулуш учурлардан болуп калды. Китепте аялзаты ар кандай социалдык ролдордо сүрөттөлүп, автор “аялдар маселесин” анын онтологиялык жана антропологиялык аспектерин аныктоо аркылуу фундаменталдык философиялык ой жүгүртүүлөрдүн контекстинде алып чыгат. Окумуштуунун пикири боюнча “Аял болуп төрөлбөйт, аял болуп калыптанат” [8. 311-6]. Аялга карата айырмаларды аларга социалдык-тарыхый шарттар таңуулаган. Алар миңдеген жылдар калыптанып отуруп стереотиптерге, салттарга жана нормаларга айланган. Аялзатына таандык болгон психология, мүнөз, логика табият жазмышы эмес. Тескеричинче алар социалдык-маданий продукт болуп саналат [8. 347-6].

Демек, автордун көз карашына таянсак, коомдогу аял менен эркек ортосундагы социалдык ролдордун бөлүнүүсү да тарыхый, экономикалык жана маданий продукт болуп саналат.

18-кылымда батыш мамлекеттеринде башталган феминисттик кыймыл аялдардын коомдогу социалдык ролдорунун өзгөрүүсү үчүн күрөшкөн. 1791-жылы Олимпия де Гуж “Аялдардын жана аял жарандардын укуктарынын декларациясын” жазып чыккан. Бул эмгекте автор аялдар да эркектер сымал негизги жарандык укуктар болгон эркиндикке, менчикке ээ болууга, деспотизмге каршы туруу сыяктуу укуктарга ээ. “Эгер аял эшафотко барууга укуктуу болсо, ал трибунага чыгып сүйлөөгө да укуктары болуш керек” деген. Көп өтпөй бул Декларациянын авторун мыкаачылык менен өлтүрүшкөн [6]. Буга удаа Т. Фон Гиппелдин “Аялдардын жарандык укуктарын жакшыртуу жөнүндөгү” (1792) жана М.Уолстонкрафтын “Аялдардын укуктарын коргоо” деген эмгектери жарык көргөн. Бул китептерде эгер коомдо аялдарга билим, кесип алууга эркектердикиндөй укук, мүмкүнчүлүк берилсе, аялдын басынган абалы, көз карандылыгы өзүнөн өзү жоюлат эле, кыз-келиндер да эркек-

тер алган билимдин баарын алууга акылуу. Билимдүү аял экономикалык жактан көз карандысыз болуп, коомдо активдүүлүккө жетише алат деп жазылган. Феминизм социологиялык концепция катары алгачкы жолу америкалык изилдөөчү Б.Фридендин эмгегинде талдоого алынган [11].

Бул мезгилде феминисттик күрөштүн максаты коомдо аял менен эркектин юридикалык жактан теңчилдигин камсыздоого багытталган эле. Феминизм алкагындагы суфражисттер кыймылы аялдардын шайлануу жана шайлоо укуктары үчүн күрөшкөн. Өзүнүн тарыхый күрөшүндө феминизм кыймылы бир нече этаптардан турган жана либералдык, радикалдуу, марксисттик, гуманисттик болуп бир канча түрлөргө бөлүнгөн. Феминисттик кыймыл өзүнүн тарыхый миссиясын аткара алды. Бүгүн дээрлик дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө аялдар шайлоо жана шайлануу укуктарына ээ болуп, билимдүүлүк кесиптүүлүк жана сасый активдүүлүк аялдар арасында кеңири кулач жайган. Аялдардын салттуу ролдору өзгөрдү, буга жараша аялдын коомдогу ордуна байланыштуу стереотиптүү көз караштар да азайды. Бара-бара аялдар билимге жана кесипке ээ болуу менен эркектерден толук көз каранды болуп калуудан кутулушту.

Аялзаты ушул күнгө чейин өздөрүнүн коомдогу татыктуу орду үчүн өздөрү тынбай күрөшүп келишет. Бүгүнкү күндө феминисттик кыймыл гендер теңчилиги үчүн күрөшкө өсүп чыкты, тактап айтканда жаңы деңгээлге көтөрүлдү. Эгер феминисттик кыймыл аялзатынын абалын жакшыртууга, укуктарын коргоого багытталса, гендер – эркектин да, аялдын да коомдогу бирдей мүмкүнчүлүктөрүн, тең укуктарын көздөгөн түшүнүк. Анткени бүгүн коомдо аялдар гана эмес, эркектерге байланышкан да көйгөйлөр пайда болду.

Азыркы учурда гендер теңчилигин камсыз кылуу жараянында аялдар менен эркектердин социалдык ролдору тууралуу маселе да катар коюлуп келет. Бүгүн аялдар менен эркектердин салттуу ролдорундагы өзгөрүүлөр кыргыз коомунда да орун алган. Анын мыйзамдык, экономикалык, социалдык жана маданий бир канча объективдүү себептери жана негиздери бар.

Салттуу коомдо эркектердин биринчилиги, аялзатынын экинчилиги деген түшүнүктөр элдин аң-сезиминде терең калыптанып калган. Чыгыш философиясында эркектерди күнгө, жарыкка, бийиктикке, тоолорго көкөлөгөн көңүлгө салыштырышкан, дүйнөдөгү бардык позитивдик көрүнүштөрдү эркектер менен байланыштырышкан. Анткени эркектеги убадага, сөзгө бекемдик, коркпос, жалтанбас, даргөйү кең, пейили таза, майдачылыктан алыс жана башка ушуга окшогон асыл сапаттары ойчулдарды ушундай жыйынтыктарга алып келген. Эркектер эл-жерин коргоодо, жумуштун эң оорунда, кыйчалыш кыйын учурларда ушундай сапаттары аркылуу өздөрүн татыктуу көрсөтө алган. Үй-бүлөдөн башталып, мамлекеттик, эл аралык деңгээлге чейинки, негизги делген маселелердин баары эркектер менен чечилген. Аткарган, жүктөлгөн милдеттин орчундуулугу жана олуттуулугу эркектерди дайыма чечкиндүү, так жана жооптуу болууга милдеттендирген. Баарынан мурда аялзатынын, бала-чаканын, кары-картаңдын багуучусу, коргоочусу катары ыйык парзын ал терең туйган. Ургаачы болсо дайыма колдоого муктаж жан

катары эркек менен теңтайлашпай бала-чакага, үйүнө айланчыктап, көптөгөн каада-салттардын нормасынын чегинде жашаган. Салттуу коомдо эркек менен ургаачынын социалдык ролдору так аныкталган жана өз-өзүнчө бөлүнүп турган. Мындай эреже-тартип кайсы бир деңгээлде үй-бүлөдөгү да, коомдогу да туруктуулукту камсыздаган. Кыз баланы жана эркек баланы төрөлгөндөн тарта ушул аныкталган эреже-тартиптин чегинде тарбиялашкан. Айрыкча үйдөгү жашоо-ыңгайды жараткан, тиричиликтин туткасын кармаган аялзатына карата коомдо сын көз караш жана талап жогору болгон. Кыз бала төрөлгөн күндөн баштап анын коомдогу ордун, милдетин билдирген тарбиялоонун атайын кылымдап келаткан системасына түшкөн. Мисалы, “Кыздын кырк чачы улуу” сыяктуу макалдын мааниси айтып тургандай, кыз балага карата сый, аяр мамиле анын кыркка бөлүп өрүлгөн чачына гана карата айтылбайт. Кыз баланын бой тартканда башка бирөөгө бүлө болуп, башка элге эл болуп кетип калышы, ата-эне, туугандар алдында анын аманат, убактылуу жашап турушу жакындары тарабынан ага карата аёнуу, боор ооруну жараткан. Ошол эле учурда “Кызга кырк үйдөн тыюу” деп аны тарбиялоого карата олуттуу мамиле кырк үйдөн тыюу менен өлчөнөт. Атасынын төрүндө отурган кызга карата тарбиялык маанайдагы эрежелер “Кыз өссө элдин көркү, гүл өссө жердин көркү”, “Ашыккан кыз эрге жетпейт, эрге жетсе этеги жерге жетпейт”, “Кыздуу үйдө кыл жатпайт”, “Калыңсыз кыз болсо да, каада-сыз кыз болбойт”, “Кыздын сулуу болушу кудайдан, улуу болушу өзүнөн” жана башка ушул сыяктуу элдик макалдарда таамай аныкталган. Мунун баары кыз баланы тарбиялоо гана болбостон, анын жакшы жерге барып, орун – очок алып, болочок үй-бүлөсүндө бактылуу жашашы үчүн камкордук болуп саналган. Кызды тарбиялоодо анын энесине айрыкча милдет жүктөлгөн. “Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт”, “Эне жакшы – кыз жакшы” деген макалдар бекер жеринен жаралбаган. Эненин коомдогу орду кызына берген тарбиясы менен өлчөнгөн. Кызы эстүү чыкса энесин макташкан, акылсыз болсо оболу энесине сөз тийген. Аялзатына карата мындай өзгөчө талаптын болушу ириде салттуу коомдун турмуш-тиричилик уклады менен да байланышкан. Үйдөгү тамак-аш, кийим-кече, буюм-тайым, керек болсо үй (боз үй) да аялдардын колунан жаралган. Эркектин сырттагы ишине караганда аялдын үйдөгү иши көп машакатты, акылды, чыдамкайлыкты, тапкычтыкты жана бүйрөлүктү талап кылган. Бул тажрыйбанын баары энеден кызына өтүп келген [10. 51-52-б].

Көчмөн жашоодогу жаратылыш ыргагы менен болгон улуу гармония аял-эркек, улуу-кичүү мамилелеринде да белгилүү тең салмактуулукту жараткан. Табият менен жанашып, эриш-аркак жашоо адамдардын өз ара мамилелеринин да табыгыйлуулугун шарттаган. Көчмөн элдин турмушунда аялдар жасанып, түзөнүп үйүндө кулпуруп отурган эмес. Аял көч башында жүргөн, эркек менен тең катар үй-бүлө түйшүгүн көтөрүп келген. Эркекте да, аялда да коомдо өзүн өзү каалагандай реализациялоого карата тандоо мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Эркек кааласа каалабаса да, ага жөндөмсүз болсо да аны эр жүрөк, кайраттуу, лидер кылып тарбиялоого умтулушкан, ошондой

талап коюшкан, аны мажбурлашкан, ага ишеним артышкан. Ошол эле учурда төрөлгөндөн эле лидерлик сапатка эгедер ургаачы өзү каалаган күндө да эч качан лидер боло алган эмес.

Аялдар жашоо тиричиликтин оор жүгүн аркалап келгени менен коомдо аялдарды коомдук турмуштан четтетүү, чечим кабыл алуу укугунан ажыратуу, басынтуу көрүнүштөрү сакталып келген.

Советтик түзүлүш аял, эркек мамилелеринде бурулуш өзгөрүүлөрдү жасай алды. Совет бийлиги орногон алгачкы эле жылдарда кабыл алынган декреттерде аялдардын жарандык укуктарын эркектер менен теңөөнү мыйзам алдында чечти. Советтик аялдар кагаз жүзүндө саясий укуктардан тарта бардык укуктарга ээ болушканы менен салттуу коомдо жашаган элдерде аялзатынын реалдуу укуктарын камсыздоо оңойго турган эмес. Тарыхый маалыматтарга таянсак, аялдар азаттыгын камсыз кылуу аз эмес кан төгүүлөр менен коштолгон. Мисалы, ошол жылдары Түркестан аймагында эки жылдын ичинде эле азаттык эңсеген 2500 кыз-келин өлтүрүлгөн [5. 29-6]. Советтик түзүлүштүн душмандары жаңы бийликтин аялдарга берген мүмкүнчүлүктөрүн теңирден тескери кабыл алышкан. Совет бийлигинин аялзат теңчилигин камсыз кылуу багытындагы жүргүзгөн иш-чаралары мыйзамдык жана практикалык негизге ээ болгон. Анткени марксисттик феминисткалардын (А.Коллонтай, И.Арманд, Н.Крупская, К.Самойлова ж.б.) көз карашы боюнча аялдарга эркектер менен тең катар укуктарды берүү менен эле аялдардын коомдогу реалдуу теңчилигин камсыз кылса болот дешкен. Мындан тышкары аялдардын коомдогу активдүүлүгүн камсыздоо үчүн алардын турмуш-тиричилик образын өзгөртүүгө басым жасалган. Тактап айтканда, жеке үй-бүлөлүк турмуштагы көп түйшүктөрдү коомдук уюмдар аркылуу жеңилдетүүнү көздөшкөн. Коомдук ашканалардын, кир жуучу жайлардын, ооруканалардын, мектептердин, бала бакчалардын жана жатаканалардын кең ири тармактарын ачуу менен аялдардын үйгө байлануусун азайтабыз дешкен. Үй түйшүгүнөн жеңилдеген аял бардык күчүн коомдук пайдалуу эмгекке жумшай алат деп ойлошкон. Совет мамлекетинде аялдардын кесип, билим алуусу, иштөөсү үчүн бардык жерде аларга эшик ачык болгон. Натыйжада жумушчу, дыйкан аялдардын зор армиясы өсүп чыккан. Коммунисттик партия аялдардын тең укугу үчүн камкордук көргөн. Аялдар маселеси боюнча мамлекеттик атайын структура иштеген. Кыздарды окууга тартуу үчүн үймө-үй кыдырып, түшүндүрүү иштери тынбай жүргүзүлгөн. Атайын кыздар мектеби, жалаң кыздар окуган бардык шарты бар жогорку окуу жайлар ачылган. Билим алуу бардык жерде акысыз ишке ашкан. Советтик система кыз-келиндердин саясий жана социалдык укуктарын толук коргогон. Эрте күйөөгө бергенге жол койгон эмес. Кесипкөй, билимдүү аялзаттарынын өсүп чыгуусун шарттаган. Кыргыз ССРинде кыз-келиндердин кат-сабаты толук жоюлган жана алардын дээрлик көпчүлүгү коомдук иштерге тартылган. Аялдарга карата ишке ашкан советтик идеология гендердик ролдордун өнүгүүсүндө эң күчтүү факторлордун бири болгон.

СССР кулап, Кыргыз Республикасы өз алдынчалыкка ээ болгон күндөн тартып гендердик маселеде

жаңы жагдайлар кирип келди. Гендердик теңчиликке умтулуу өлкөнүн демократиялык, укуктук мамлекетти куруу жолундагы маанилүү багыттардын бирине айланды. Кыргызстан аял менен эркектин коомдогу орду тууралуу маселеде дүйнөлүк алдыңкы стандарттарга умтула баштады.

Өлкө гендердик ролдорду өнүктүрүүнүн мыйзамдык жана институционалдык механизмдерине басым жасады. 1996-жылы Кыргызстан “Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндөгү” Бириккен Улуттар Уюмунун Конвенциясын КМШ өлкөлөрү ичинен алгачкылардан болуп ратификациялады. Буга ылайык Кыргыз Республикасы ар бир төрт жылда БУУнун Комитетине Кыргызстандагы аялдардын укуктарынын корголушунун акыбалы боюнча өзүнүн мезгилдүү баяндамасын жөнөтүп турат. Андан тышкары Кыргыз Республикасы да гендердик теңчиликте камсыздоо багытында бир канча улуттук мыйзамдарды кабыл алган жана иштеп жаткан улуттук мыйзамдарга гендердик жагдайдан экспертизалар жасалган. Алсак, 2003 –жылы КР Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу жыйыны “Үй-бүлөдөгү зомбулуктан социалдык жана укуктук жактан коргоо” жана “Аялдардын жана эркектердин бирдей укуктары жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу” эки мыйзамды кабыл алды. Андан тышкары 2010-жылы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясында эркектердин жана аялдардын укуктарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн бирдейлиги тууралуу принцип бекитилди, Кыргыз Республикасынын «Жер жөнүндөгү» жана «Саясий партиялар жөнүндөгү» мыйзамдарына гендердик экспертиза жүргүзүлгөн соң, олуттуу өзгөртүүлөр киргизилди. Бул мыйзам негиздери коомдогу аялзатынын укуктарын коргоо менен алардын активдүүлүгүнө жана гендердик ролдорунун өзгөрүүсүнө түздөн-түз өбөлгө болушкан.

Эгемен мамлекетте гендердик мамилелерди өнүктүрүүнүн институционалдык негиздери да иштелип чыкты. Гендердик компонентти улуттук саясаттын, өнүгүү багыттарынын жана программаларынын бардык жагдайларына кийирүү максатында адегенде Аялдар жана жаштар иштери боюнча мамлекеттик комиссия түзүлүп иштеди, кийинчерээк ал Президентке караштуу Аялдар, үй-бүлө жана гендердик өнүгүү боюнча Улуттук Кеңеш болуп өзгөртүлдү. Мунун баары аялдардын теңчилиги жаатындагы көптөгөн иш-чаралардын аткарылышына өбөлгө болду. Жыйынтыктап айтканда, эгемен Кыргызстандагы социалдык-экономикалык реформалардын жүрүшү менен тең катар аялдардын гендердик ролдорунун өзгөрүүсү активдешти.

Адабияттар

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии. -М.: Наука. 1991. 56-64-б.
2. Коллинз Р. Введение в неочевидную социологию. В кн.: Антология гендерной теории. -Минск, Пропилеи.2000. 115- 127-б
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.т-21.70-б.
4. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. -М.: Наука.1988
5. Пальванова Б. Эмансипация мусульманки. Опыт раскрепощения женщин Советского Востока. - М., 1982. 29-б
6. Первая волна феминизма. <http://womenation.org/first-wave-of-feminism/>
7. Смелзер Н. Социология.- М., Феникс. 1994.353-б
8. С.де Бовуар. Второй пол. -М., 1998, 311-б
9. Шайдуллаева Т.Кыргызстандагы гендердик өнүгүү.-Б.: Бийиктик, 2005, 51-52-б
- 10.Фриден Б. Загадка женственности. 1963
- 11.Хубер Дж. Теория гендерной стратификации. В кн.: Антология гендерной теории. -Минск. Пропилеи.2000. 77-96-б

Алимбеков Акматали. п.и. д., проф.
«Манас» атындагы КТУнун
педагогика кафедрасынын башчысы.
akmatali_alimbekov@mail.ru

«КОРКУТ БАБА КИТЕБИ» МУРАСЫНДАГЫ АК НИКЕ АРКЫЛУУ ҮЙ-БҮЛӨ КУРУУ, ТУКУМ УЛОО ТУУРАЛУУ ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТЫК БААЛУУЛУКТАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ПО СОЗДАНИЮ СЕМЬИ ЧЕРЕЗ БРАКОСОЧЕТАНИЕ, ПРОДОЛЖЕНИЮ РОДА В КНИГЕ “КОРКУТ БАБА КИТЕБИ”

A REFLECTION OF TRADITIONAL VALUES OF TURKIC PEOPLES TO ESTABLISH A FAMILY THROUGH MARRIAGE, THE PROCREATION IN THE BOOK “KORKUT BABA KITABI”

Аннотация. Макалада «Коркут баба китеби» мурасындагы үй-бүлө куруу жана тукум улоонун баалуулугу туралуу түрк тилдүү элдердин салттык түшүнүктөрү ачыкталат.

Түйүндүү сөздөр: мурас, салт, үй-бүлө, тукум улоо, бала, коом.

Аннотация. В статье на материале наследия “Книга Деде Коркут” раскрываются традиционные понятия тюркоязычных народов относительно создание семьи и продолжение рода.

Ключевые слова: наследия, традиция, семья, продолжение рода, ребенок, общество.

Abstract. In the article on the material of the heritage “The Book of Dede Korkut” the traditional concepts of the Turkic-speaking peoples are revealed regarding the creation of a family and the continuation of the family.

Key words: heritage, tradition, family, continuation of the clan, child, society.

Түрк калктарына түгөл жайылган орток руханий мурастардын бири «Коркут баба китеби». Мурастагы өзөктүү, борбордук идеялардын бири бала тарбиясына байланыштуу салттык тажрыйбалар.

Түрк элдеринде тукум улоо, өзгөчө элин-жерин коргой ала турган мекенчил, ар-намыстуу балалуу болуу эң жогорку даражадагы баалуулуктардын катарында турган. Дарак – мөмөсү менен баалангандай, жакшы адам балдары менен бааланган. Мураста: “Уул – ата жөлөгү, эки көздүн биридир», «Көкүрөгү агарган ата көрктүү», «Ак сүтүнөн тоё эмизген эне көрктүү» – деп адам турмушунун телегейи тегиздиги жана толуктугу перзенттер менен аныкталаары айтылат.

Эгерде “Манас” дастанында баласыздык Жакып хандын жеке пенделик арманы катары берилсе, “Коркут ата” китебинде тукум улоо, коломтосун өчүрбөс мураскерлүү болуу үй-бүлөгө коюлуучу эң жогор-

ку коомдук талап катары каралат. Уруулардын учугу уланып, бакубаттыгынын артышы ар бир үй-бүлөнүн бүтүндүгү жана толуктугунан көз каранды. Өз үй-бүлөсүнүн коломтосун өчүрбөй улап кете алуучу мураскерлүү болуу тек жеке адамдын көңүлдөгү көксөөсү эмес, коом тарабынан коюлган катаал талап болгон. Тукум уланыш үчүн үй-бүлөгө жаңы баш кошулушу зарыл. Огуз коомундагыларда “Атам өлдү мен калдым, мен өлөм, ордума сен каласың” – деген принцип бекем жетекчиликке алынган. Мында көчмөн түрк элдеринин үй-бүлөгө карата эреже-талаптардын коомчул максимализми жатат. Мураста тукум улоо уруунун жаңы күч кубатка ээ болуп уланышы каада-салттардын сакталышы, б.а. башка элдер менен тең ата даража күтүп, бар уруу, улут катары бар болуунун эң башкы шарты. Адамдардын аброю өз үйүнөн өзү жашаган коомдун нарк-салттарын андан ары улап, өнүктүрүп

кете алуучу эр азаматтардын катарын калыңдатууга кошкон үлүшү менен бааланган. Ошондуктан мурас боюнча Огуздарда баласыздар кудайдын каргышына калган пенделер катары коомдун толук жана татыктуу мүчөсү эсептелген эмес. Алар баласы жокторду кудай каргаган, аларды биз да каргайбыз дешкен. Алсак, “Дерсе кан уулу Букаш тууралуу ырында”: *“Тойго келген коноктордун эркек баласы барларын ак боз үйгө, уулу жок, бирок кызы барларды кызыл боз үйгө, уулу да, кызы да жокторду кара боз үйгө киргизет. Кара үйгө кирген конокторду кара кийизге отургузуп, кара койдун эти менен томат аралаштырып куурулган тамакты алдыларына коюп, жегендер жесин, жебегендер кетсин деген экен. Же уулу, же кызы жок жандарды Алла Таалам өзү каргаган, биз да ошондой кылабыз”* [1.12]. Бул эпизоддо адамдардын коомдогу статусунун бирден бир көрсөткүчү алардын балдары менен аныкталары таасын ырасталган. Дерсе кан баласынын жоктугунан кара үйгө отургузулуп, жазаландырылып олтурат.

«Коркут баба китебинде» огуздар бала затын өтө терең сүйгөн гумандуу эл болгонун тастыктаган өрнөктөр өтө арбын. Азап, кайгынын эң оору да балдары менен узак убакыт көрүшпөй калуу. “Кам буура уулу Бейрек” деген аңгемде каапырлардын колунда туткунда калган баласын өлдү деп кабар келсе да, кайрымдуу ата 16 жыл үмүт үзбөй күтөт. Көз жашын төгүп олтуруп, оор кайгыдан көзү көрбөй калат. Зарыгып күткөн уулу келгенин сүйүнчүлөшкөндө чыпалагын канатып, жүз аарчыга аарчысын, мен аны көзүмө сүртөйүн, эгерде көзүм ачылса анын уулум Бейрек экенин билейин дейт. Жаны менен барабар уулунун каны сүртүлгөн жүз аарчы менен көзүнө сүртсө, Алла Тааланын жардамы менен көзү ачылат. Атасы, апасы кыйкырып, өкүрүп, баласын кучакташып:

Алтын коломтолуу үйүмдүн туткасы уулум,
Чырайлуу кыздарымдын, келинимдин гүлү уулум,
Көрчү көзүмдүн жарыгы уулум,
Кубаттуу белимдин күчү уулум [1.67].

Кудуретүү Огуздардын суктанган мырзасы уулум – деп боздоп ыйлашат. Аллахка шүгүр кылышат. Ошентип, «Коркут баба китебинде» Огуздардын жашоодогу эң башкы кайгысы перзентин жоктоо, перзентинин башына түшкөн оор мүшкүл, эң башкы кубанычы балдарынын жамандыгын көрбөй жанаша жашоо экендиги тастыкталат.

Түрк элдеринде ар кандай коом мүчөсү үй-бүлө күтүп, балалуу болуу үчүн коом тарабынан кабыл алынган эреже-салттардын маани-маңызын терең түшүнүп, аларды тикеден-тике жетекчиликке алышы талап кылынган. Демек, турмуштагы ак менен караны, аруулук менен арамдыктын айырмасын аңдай билүүгө өбөлгө болгон билимдерди өздөштүрүүсү абзел. Огуздар коомунда ак нике гана үй-бүлө куруп, тукум улоонун негизги шарты катары каралган, б.а. бала ак нике аркылуу курулган үй-бүлөдө гана төрөлүшү шарт. Никесиз төрөлгөн балада кут болбойт. Бул идея “Бисаттын Төбөкөздү өлтүргөнү” аттуу аңгемде ар тараптуу ачыкталат.

Адаттагыдай эле күндөрдүн биринде Огуздар жайлоого көчүшөт. Аруз Кожонун Адына Конур Сары деген койчусу “Узун булак” деген таанымал булактан кой айдап келе жатып, күтүлбөгөн жерден канаттарын бири-бирине тийгизип, учуп жүргөн пери кыздарды

көрүп калат. Сары койчу кийиз кийимин кийип алып, пери кыздардын бирөөсүн кармап алат да, зордук менен жыныстык катнашка барат. Пери кыз канат кагып учуп: “Келерки жылы ушул убакта аманатыңды алып кет, бирок Огуздарга балакет алып келдиң” – деп көздөн кайым болот. Муну уккан койчу аябай коркуп, өңү бозоруп чыгат.

Кийинки жылы жайлоого келген Сары Койчу булак жанынан күйүп турган бир топту көрөт. Топтун арасынан пери кыз чыгып: “Койчу аманатыңды ал, бирок Огуздардын башына бир балакет келди” – дейт. Койчу бул топтошкон жалтыракты көрүп, жаны чыгат. Кайра артка кайтып, сапан ташы менен атат. Аны урган сайын чоңоё берет. Бул коркунуч никесиз бала Төбөкөздүн төрөлүшү менен Огуздардын арылбас апаатка кабылышы эле. Анткени, Төбөкөз адам кейпи жок, башында гана бир көзү бар түрү суук болуп төрөлөт. Колуна тийген адамды да, малды да четинен жалмай берип, нагыз желмогузга айланат. Напсин агыткан сайын Огуздардын эли азайып, журттун катары суюла баштайт. Аны өлтүрүүгө эч ким даай албай, акыры Бисат гана айла-амал менен аны өлтүрүп, Огуздарга бейпилдик алып келет.

Бул аңгемеден алуучу сабактын маңызы өтө көп кырдуу жана көп катмарлуу. Мында мифтик катмар менен түрк элдеринин салттык түшүнүктөрү өз ара сиңишип кеткендей таасир калтырат. Ошондуктан бул аңгеме тууралуу ачыктамалар түрдүү түспөлгө ээ болуп келет. Ошондой ачыктамалардын бири катары аңгемдеги адам коомунда адеп-ахлактык салттардан тышкары адам пендесинин айбанаттык инстинктине ээ боло албагандыгынан улам никесиз төрөлгөн бала коом үчүн өтө коркунучтуу деген түшүнүктү тариздөөгө болот. Анткени, түрк элдеринин салттык түшүнүгүндө никесиз зынадан төрөлгөн балдар эл-журттун кутун учурат. Ошондуктан түрк элдеринде мындайларды “арам сийдик”, “күмөн бала” деп аташып коомго кошушкан эмес. Арийне, бала бейкүнөө, бирок теги шектүү болгондуктан элдин жаман көзү, жаман сөзүнүн бутасына айланып, адеп-ахлактан тыш чоңоюп, бүтүндөй журт бузулуп жабыркап калат. С. Иптаров белгилегендей “Салт бир нече доорлорду, замандарды кучагына алып, элди ички-тышкы деградациядан, опурталдуу кыямат-кайымдардан сактап, калкалап, көпчүлүктү элге, массаны калкка айландырып, анын адамзат алкагындагы татыктуу ордун камсыз кылып келет. Салт – эл турмушун тескеген туруктуу рухий-маданий эреже. Салт жоголсо, эл жоголот. Андыктан, аны көздүн карегиндей сактоо зарыл” [2. 76]. Коркут бабанын бул аңгемесинде да Огуздардын башына түшкөн тукумун азайтууга негиз болгон мүшкүл эзелтен мыйзам катары калыптанган салтты бузган көрпөнденин абийирсиз жоругунан улам келип чыкты. Аңгемде бул ойду тереңдетип, экинчи бир кырын ачып берүүчү жагдай да бар. Бул Аруз бектин Төбөкөз башкалардын никесиз мамилесинен төрөлгөн, бирок багып алган баласы. Ал эми Бисат Огуздардын башына түшкөн апаат күндөрү шашылыш көчүү учурунда журтта калып кетип, арстан таап алып, эмизип баккандыктан басканы адамдай, бирок кылык-жоругу арстан сымал болуп чоңоёт. Баласын канча жылдар азап менен араң табат.

Бул экөөнү бирге тарбиялап чоңойтууга багытталган Арузбектин аракетинин акыбети эмне болду?

Биссат арстандын үңкүрүнө көп жолу качып кетүү адатын калтырбай эчен түйшүккө салат. Акыры дагы кармап келишкенде Коркут ата: “Уулум сен адам баласысың, жырткыч жаныбарлар менен дос болбо, анын ордуна ат чапканды үйрөн, жигит бол! Улуу агандын аты Кыян Селчук, сенин атың Бисат болсун, жашыңды Аллах берсин!” – дейт. Бисат ата-эненин ак нике, аруу тилегинен төрөлгөндүктөн бир канча жыл жапайы жаныбарлар арасында өсүп калса да, адам тейине бат эле кайтып, нарктуу жигит, нагыз баатыр болуп жетилет. Ал эми Төбөкөз ак менен караны, арам менен адалды ажырата албаган жалпы жаныбарларга таандык табийгый кумарын башкарууга кудурети жетпеген Сары Койчунун айбанаттык адебинен жаралгандыктан, анын денесине ок өтпөгөндөй эле аң-сезимине да Арузбектин аруу таалим-тарбиясы таасир этпей коёт. Ошентип бүтүндөй Огуз эли бир тарапта, Төбөкөз бир тарапта калат. Муну менен дастанда никесиз жаралган баланын тагдыры анын керт башы үчүн, ошондой эле бүтүндөй коом үчүн арылбас азап болоору осуят катары эскертилет. Коркут баба бул аңгемедеге өрнөктөр аркылуу калайык калкты ушундай оор катачылыктардан сактап, коргоп калууга далалат кылат.

Ошону менен бирдикте мураста үй-бүлө куруу, тукум улоо калк ичинде калыптанган эреже-салттарга негизделишин тастыктаган өрнөк окуялар, осуяттар арбын. Мурастын каармандары Огуздардын салтына ылайык ак никелүү үй-бүлө күтүп, нарктуу тукум улантуу үчүн эчен татаал күрөштөрдү баштан кечиришип, абийир сыноолорунан өтүшөт. Мурастын аңгемелеринде түрк элдери көөнө заманда эле: “Уулум! Кызды көрүү сенден, мал, калың берүү менден” – дешип, жар тандоону жаштардын эркине коюп, жоопкерчиликти өздөрүнө жүктөшкөн. “Коркут баба китебинин” аңгемелеринде болочок жубайлар бири-бирин тандоого эң жогорку инсандык абсолюттук чен-өлчөмдөр менен карашат. Ошондуктан “Манас” эпосунда Манас үй-бүлө куруу үчүн кыргыз элинен кыз издеп өзүнө ылайыктуу кыз таба албагандай эле “Коркут ата китебинин” “Канды кожо уулу Кан Туралы” деген аңгемесинде Кан Туралы да Огуз элинен өзүнө ылайыктуу жан шерик табалбай, башка элди кезүүгө мажбур болот. Канды Кожо уулу Туралыдан жар издөө аракетинин натыйжасы эмне болгону жөнүндө: “Уулум, кыз таптыңбы? – деген суроо салат. Уулу Туралы: “Кырылып калсын, Огуз элинен мага ылайыктуу кыз таба алган жокмун ата” – дейт [2, 76]. Жалпы түрк элдеринде жар издөөдө эң башкысы болочок үй-бүлөнүн, тукумдун келечегин ойлошуп, жат жана жакын деп чектешкен эмес. Ушундан улам татыктуу жар таап, тукум жакшыртуу тилеги менен “Манас” дастанында Манас тажик кызына, “Коркут баба китебинин” Кан Туралы Трапезун кызына баш кошушат. Бирок, ошол эле учурда огуз элдеринде баатыр, эр жигиттер өздөрүнө ылайыктуу тапкан жан шерик жубайларына жетүү үчүн каармандык көрсөтүшүп, эчендеген канча кыйынчылыктарды баштан кечирүүгө кириптер болушкан. Мындай кыйынчылыктарды жеңгенде гана үй-бүлө курулган. Айрыкча эр жигит баатырлар үй-бүлө курууга өтө кылдаттык менен мамиле кылып, өздөрүнүн жанын кыюуга да даяр болушкан. Бул эреже-салттар мурастагы башка окуяларга салыштырмалуу “Кам буура уулу Бамшы-Бейрек” аңгемесинде

деталдуу чагылдырылган. Бамшы-Бейрек атасы бел куда болуп койгон келечек жары Бану Чичек менен салтка жараша өз ара сыноолордон өтүп, бири-биринин купулуна толгондо аткан октору түшкөн жерге үй тигип, үйлөнүүгө камылга көрүшөт. Бирок, алардын аруу тилектери капыстан таш кабат. Күндөрдүн биринде курал жарагы жок Бейрек бейкапар эс алып жатканынан пайдаланып, амалкөй жоо бир жигитин өлтүрүп, отуз тогуз жигити менен туткунга алып кетет. Кайгылуу кабар уккан Бану Чичек уккан кулагына ишенбей боздоп ыйлап, кара кийим кийип кала берет. Арадан он алты жыл өтсө да, Бейректин тирүү же өлүк экени билинбейт. Бир күнү кыздын агасы Карчар жинди Баяндыр кандын ордосуна келип: “Каным, Бейрек аман-эсен болсо он алты жылдан бери келет эле, бир жигит болсо, андан барып кабар алып келсе кантет. Тирүү деп кабар угузса, алтын, күмүш аралаш жиптен тигилген көйнөк, жуббе, алтын акча берет элем ошол жигитке. Өлдү деп кабар угузса, карындашымды берет элем” – дейт. Мындай кырдаалдан пайдаланып калуу үчүн бул ишке жалганчынын уулу Ялтажук барып, Бейректи көрбөй эле өлүптүр деген суук кабар менен кайтат. Элди ишендирүү үчүн бир убакта Бейрек белекке берген көйнөгүн канга матырып көтөрүп келет. Огуздар оор кайгыга батат, баласынын кайгысына туруштук бере албай, атасынын көзү көрбөй калат. Баары үмүттөрүн үзүп, убада боюнча Бану Чичектин башын жалганчынын уулу Ялтажукка байлоо үчүн чоң тойго камдана башташат. Жалгыз гана атасы Кам Бууранын жүрөгү бир нерсени туйгандай үмүт менен: “Эй, соодагерлерим, балким силер баламдын тирүү же өлүк экендигинен кабар алып келесинер, бардык ишти кылдаттык менен аткаргыла” – деп эскертет. Соодагерлер эчен азап, эчен амал менен Бейрек менен байланышып, абалды түшүндүрүшөт. Муну уккан Бейрек амал менен жоодон кутулуп, бир акындын комузун алып, жалганчынын уулу Ялтажук менен Бану Чичектин тоюна барып, амал менен Бану Чичек олтурган боз үйгө акын катары кирет. Бану Чичекти бийге чакырып, колундагы шакекти таштабай тагынып жүргөнүнө көзү жеткенде гана “Сүйүшкөн Бамшы Бейрегин мен эмес белем” – деп өзүн таанытат [2, 123].

Муну уккан Бану Чичек дароо таанып, анын бутуна барып жыгылат. Бейрекке кыздын жеңелери чапан кийгишишет.

Кыз ошол учурда дароо атына минип, чаап жөнөйт. Бейректин ата-энесине сүйүнүп сүйүнчүлөйт.

Башка бир аңгемедө Кан Туралы Селжан айымды алуу үчүн коюлган шарттарга ылайык колго үйрөтүлгөн жаныбарлардын эң азоолору менен күрөшөт жана аларды жеңет.

Ошентип, «Коркут баба китебинде» жаштар баш кошуп, ак никелүү жубай болуу үчүн эчен азаптуу сыноолорду баштан кечиришип, шертке бекем туруу жана ар намыстуулуктун бийик өрнөктөрүн көрсөтүшөт. Мындай аңгемелер көөнө түрктөрдө жаштарды үй-бүлөлүк турмушка даярдоодо салттык тарбиянын өрнөгү катары кабылданган.

Адабияттар

1. Ergön, Muharrem (2001), *Dede Korkut Kitabı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları*.

2. Сабыр Интар уулу. *Кыргыз жан дүйнөсү (этнолингвopedagogикалык илик)*. -Б., 2012. 234 бет.

3. Duymaz, Ali “Dede Korkut Kitabında Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi göleni Bildirileri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 2000.

4. Türker, M. Fatih, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Antik Okul Klasikleri Yay., İstanbul, 2013, 270 s.

5. Velieçoğlu, Niliüfer, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Niliüfer Yay., Ankara, 2010, 192 s.

6. Алимбеков А., “Коркут ата китеби” - көөнөрбөс педагогикалык мурас” //Шоокум, 2008, 12-13 б.

7. Гашимов А. Ш., Гашимов И.Б., “Китаби Деде Коркуд” памятник народной педагогики //Советская педагогика, -М., 1989, 123-126-б.

8. Шериев Ж., *Байыркы орток түрк адабияты*, - Б., 1996, 28-51-б.

КЫРГЫЗСТАН АЙЫЛДАРЫНЫН СОЦИЕТАЛДЫК ЖАРАЯНДАРЫНЫН АЙРЫМ КӨРҮНҮШТӨРҮ

НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИЕТАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В СЕЛАХ КЫРГЫЗСТАНА

SOME OF THE MANIFESTATIONS OF SOCIETAL PROCESSES IN THE VILLAGES OF KYRGYZSTAN

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандын айыл калкынын социеталдык жараяндарынын айрым көрүнүштөрүнө анализ жасалып, андагы айыл аймактарындагы социеталдык жараяндардын айрым компоненттерине талдоо жасалып изилденет.

Түйүндүү сөздөр: социеталдык бүтүндүк, социеталдык мамиле, социеталдык жараяндар, социалдык стратификация, социалдык теңсиздик, калктын стратификациясы, калктын миграциясы.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые аспекты социального процесса сельского населения Кыргызстана, также анализируются некоторые компоненты социального процесса сельского региона.

Ключевые слова: социетальная целостность, социетальное отношение, социетальный процесс, социальная стратификация, социальное неравенство, стратификация населения, миграция населения.

This article examines some aspects of the societal process of the rural population of Kyrgyzstan, as well as analyzes some components of the societal process in the rural region.

Key words: Societal integrity, societal attitude, societal process, social stratification, social inequality, population stratification, population migration.

Изилдөөчүлөр белгилегендей “көп өлкөлөрдүн агрардык саясаты бүгүнкү күндө өндүрүштү өркүндөтүүгө гана эмес, ошондой эле айыл аймактарын ар тараптан жана туруктуу өнүктүрүү үчүн шарт түзүүгө багытталууда, мындан бир нече жыл мурда алар өндүрүштүк жана экономикалык аспектилерде гана каралып келген”[1]. Мында аймактык уникалдуулук же өзгөчөлүктөр агрардык тармактын көп функционалдык мүнөзүн эске алуучу туруктуулук концепциясында маанилүү орундардын бирин ээлейт. Айыл аймактарынын социеталдык бүтүндүгү материалдык жана руханий компоненттердин биримдигинде каралып, айыл аймактарынын социомаданий уникалдуулугунун негизинде аларды өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоодо башкы ролду ойнойт жана айылдын социомаданий келбети анын негизинде калыптанат.

Социеталдык бүтүндүк катары айыл жерин иликтөөдө өзгөчө көңүлдү чет өлкөлүк жана советтик илимий практикада орун алган мамилелерге буруу зарыл. Айыл аймактарын изилдөөдө социологиялык мамиле

бул аймакта жашаган калктын иш-аракети жана өз ара мамилеси аркылуу аймактык көйгөйлөргө такалат, андыктан адамдардын ишкердиги менен шартталган аспектилер айыл социологиясындагы изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

Окумуштуулардын пикирине караганда төмөнкүдөй принциптер жана мамилелер айыл аймактарынын өнүгүшүн социологиялык изилдөөнүн теориясына жана методологиясына алынышы мүмкүн: “биринчиден, аймакты аймактык коомдоштук катары түшүнүүдө социомаданий мамиле социалдык акторлордун – калктын, социалдык топтордун, аймактын уюмдарынын иш-аракетинин натыйжасында түзүлөт, аймакка жана өлкөгө (бүтүндөй коомго) карата белгилүү кызматтарды аткарып жана социалдык акторлорду жүйөөлөштүргөн чөйрө болуп саналат”[1].

Экинчиден, айыл аймактарынын өнүгүшүн изилдөөдө социологиянын жана экономикалык илимдин чегинде өнүгүүчү “ресурстук концепциянын” айрым принциптери колдонулушу мүмкүн. Бул концепция

адамдын жана аймактын турмуш жыргалчылыгын алардын карамагындагы тиричилик шарттарынын жыйындысы катары карайт. Социомаданий коомдоштук катары аймакты ресурстук камсыздоо түзүлүшүнө жайгаштыруу (калктын саны, социалдык стратификациясы), эмгек ресурстары жана аймактын калкынын иш менен камсыз болушу, анын эмгектик жана кесиптик-квалификациялык мүмкүнчүлүгү, өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө түзүлүүчү социалдык тармактар, айрым демографиялык мүнөздөмөлөр (төрөлүү, өлүм, миграция) сыяктуу компоненттер, андан тышкары экономика, саясат, маданият чөйрөсүндөгү жүрүштүрүш практикасы жана инфраструктураны камсыз кыла турган – рынок жана инновациялык инфраструктура, башкаруу механизмдери жана практикасы (мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу) сыяктуу компоненттер камтылат.

Айылдын социеталдык бүтүндүгүнүн олуттуу компоненти болуп республиканын айыл аймактарындагы жүрүп жаткан социеталдык жараяндар эсептелет. Алардын ичинен бир топ маанилүү жараяндарга калктын стратификациясын жана миграциясын кошууга болот.

Бардык өнүккөн коом кээ бир жеке адамдардын арасындагыдай эле коомдун ичиндеги топтордун ортосундагы материалдык жана символикалык жыргалчылыктардын, сыйлоолордун жана мүмкүнчүлүктөрдүн бирдей эмес бөлүштүрүлүүсү менен мүнөздөлөт. Теңсиздик адамдардын спецификалык бирге жашоосунун констатациясы катары баса белгиленип турат. Бул болсо ар бир коомдо татаал социалдык теңсиздиктин тигил же бул түзүлүштүк көрүнүштөрү бар экендигинин себебин белгилеп, аларды түшүндүрүү жана актоого күч жумшоону талап кылат. Бул иштин чыныгы максаты – айылдагы социалдык стратификация жараяндарынын агрардык чөйрөдөгү институционалдык өзгөрүүлөрүнүн таасиринин астында чечмеленүүсү (интерпретациясы) болуп эсептелет. Маселенин мындай чечилүүсүнө социалдык реалдуулукка анализ жүргүзүү, тарыхый жана институционалдык мамилелердин комплекстүү мамилеси көмөк көрсөтөт.

Социалдык теңсиздик көйгөйүн карап чыгууда эмгектин социалдык-экономикалык жактан бирдей эмес экендиги жөнүндөгү теорияга таянуу туура болот. Эмгектин сапаттык жактан бир өңчөй эмес түрлөрүн аткаруу менен коомдук талапты ар түрдүү деңгээлде канааттандырууда адамдар кээде экономикалык жактан бирдей эмес эмгек менен алек болуп калышат, анткени эмгектин мындай түрлөрү алардын коомдогу пайдалуулугу боюнча ар түрдүү баага ээ болот. Так ошол социалдык-экономикалык жактан бир кылка эмес эмгектенүү – натыйжа гана эмес, ошону менен бирге кээ бир адамдар тарабынан бийлик, менчик, кадыр-барктын менчиктелип алынуусу менен коомдук иерархиядагы өнүгүүнүн бул бардык белгилеринин башкаларда жок экендигинин себеби болуп чыгат. Топтордун ар бири өзүнүн баалуулуктарын жана нормаларын иштеп чыгып, ага таянат жана эгерде алар иерархиялык принцип боюнча жайгаша турган болсо алар социалдык катмарды түзөт.

Социалдык стратификацияда ээлеген орундарын (позициясын) мураска калтыруу тенденциясы бар.

Ээлеген ордун мураска калтыруу принциби бардык эле жөндөмдүү жана билимдүү адамдар бийликтүү, жогорку принципке ээ жана жакшы акы төлөнүүчү позицияны ээлөөдө бирдей мүмкүнчүлүк ала албай тургандыгына алып келет. Бул жерде селекциянын эки механизми иштейт: чыныгы сапаттуу билим алууга бирдей эмес мүмкүнчүлүк алуу; бирдей деңгээлде даярдалган адамдардын ээлеген орунга ээ болууда тең эмес мүмкүнчүлүктөргө ээ болуусу.

Социалдык стратификация салттык мүнөзгө ээ. Анын маани-маңызы тарыхый формасынын жандуулугу менен, башкача айтканда ар түрдүү топтогу адамдардын абалынын теңсиздиги цивилизация тарыхынын бардык аралыгында сакталып келет. Ал тургай примитивдүү (эң жөнөкөй) коомдо жашы жана жынысы физикалык күчү менен айкалышып стратификациянын эң маанилүү критерийи болуп келген. Учурдагы бийликти, менчикти жана ар бир жеке адамдын өнүгүү шартын бөлүштүрүү системасына, коомдун мүчөлөрүнүн канааттанбагандыгын эске алуу менен адамдардын теңсиздигинин универсалдуулугун эсепке алуу керек.

Социалдык теңсиздиктин негизи ар түрдүү категориядагы калктын акча, бийлик жана кадыр-барк сыяктуу социалдык жыргалчылыктарга жетүүгө бирдей эмес мүмкүнчүлүккө ээ экендиги менен чектелет. Экономикалык теңсиздиктин негизи калктын азчылык бөлүгүнүн ар дайым улуттук байлыктын көпчүлүк бөлүгүнө ээ болгондугунда турат. Башкача айтканда, эң жогорку кирешени коомдун эң аз бөлүгү алып, ал эми орто жана аз алгандар – калктын көпчүлүгүн түзөт. Коомдун карама-каршылыктуулугу (поляризациясы) кирешелерди тегиз эмес жана акыйкатсыздык менен бөлүштүрүүнүн натыйжасында келип чыгаары шексиз..

Илимпоз А.Жусубалиевдин пикири боюнча «Айыл калкынын социалдык-стратификациялык түзүлүшү, өзгөрүп жаткан жаңы шартка объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу көнө албастан жакырланган катмардан турган, негизи чоңоюп бараткан “пирамида” калыбында өзгөрүүдө. Социалдык түзүлүштүн мындай өзгөрүү багыты коомду демократиялаштыруу менен кайчылаш келип, калктын айрыкча айыл калкынын, бир далай бөлүгүнүн люмпендешүүсү пайда болду. Ошондуктан, Кыргызстан өкмөтүнүн социалдык саясатынын башкы милдеттеринин бири жакырлардын санын азайтуу жана коомдун туруктуулугунун кепилдиги болгон ортоңку катмарды көбөйтүү аркылуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү болуп жаткан жараяндарды жөнгө салуусу шарт болуп саналат» [2].

Эксперттердин пикири боюнча бардык даражадагы чиновниктердин коррупциялык иш-аракетине байланыштуу жана жеке менчик ээлеринин жумушчуларды көмүскө өндүрүштө кулдай эксплуатациялоосунун натыйжасында алынган үстөк кирешелерден түшкөн пайдаларды толук эсепке алганда кирешелердин аралыгындагы айрыма 20 эсеге чейин жетүүсү мүмкүн. Орусиялык белгилүү илимпоз И.О.Шкаратандын айтуусу боюнча, калктын арасындагы ортоңку таптын үлүшүнүн төмөндөп кетүүсү кирешелердин мындай тегиз эмес бөлүштүрүлүүсү көпчүлүк постсоветтик мамлекеттерде социалдык дифференциация

бийлик иерархиясынын даражалары менен шартталып калгандыгында [3]. Бул мамлекеттерде мамлекеттик менчикти акыйкатсыз менчиктештирүүнүн натыйжасында мамлекеттик менчикти башкаруу номенклатурасына бекитип берилип, натыйжада ал ири буржуазияга айланып, ал эми өзгөртүүсүз калган кирешелерди бөлүштүрүү системасы класстык дифференциация анын традициялык абалында ишке ашпай калды. Экономикалык кризистин натыйжасында коомдун көпчүлүк бөлүгү өзүнүн кирешелерин жогорулатууга реалдуу мүмкүнчүлүк ала албагандыктан калктын жакыр катмарын толуктоого мажбур болду.

Изилдөөчү Т.Ж.Эркинбековдун Кыргызстандын калкынын арасында жүргүзүлгөн изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй Кыргыз коомунун социалдык теңсиздигин респонденттер биринчи кезекте аймактардагы өнөр жайынын потенциялынын жоктугунан (46%), экономиканын туруксуздугунан - 39,7%, башкаруунун натыйжалуу усулдарынын жок экендигинен - 27,8% көрүшөт [4]. Ошентип, азыркы коомдогу социалдык теңсиздиктин күчөөсүнүн негизги себеби болуп жүргүзүлүп жаткан реформалардын натыйжасыздыгы эсептелет.

Азыркы учурда орто жана чакан бизнес көпчүлүк учурларда бийлик номенклатурасы жана ири бизнес тарабынан көзөмөлгө алынып, жарга такалып коюлду. Башкача айтканда, көптөгөн мамлекеттик көзөмөлдөө органдарындагы коррупция катардагы жарандарга өзүнүн бизнесин ачык жана натыйжалуу жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бербей, ал эми азыркы кезде иштеп жаткан кирешелерди бөлүштүрүү системасы ортоңку таптын жогорулоосуна шарт түзбөй жатат.

Коомдун карама-каршылыктуулугунун масштабынын өсүшүнө жумушсуздуктун да таасири абдан күчтүү. Иштин абалы мындай, жумушсуз калган адамдар жарыбаган пособиеден сырткары кандайдыр бир киреше алуу мүмкүнчүлүгүнөн куржалак калышат. Алар өзүнүн керектөөлөрүн жана өзүнүн социалдык карым-катнашын айласыз чектөө менен калктын өтө жакыр катмарына кошулуп кетүүгө аргасыз [5]. Кыргызстандагы жумушсуздуктун деңгээли ал тургай Улуттук статистика комитетинин маалыматтары боюнча да өтө жогору бойдон калууда.

2015-жылдын 1-январына карата республикадагы жумушсуздар өлкөнүн экономикалык активдүү калкынын 2,4 % түзөт. Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары боюнча бүгүнкү күндө өлкөнүн жалпы экономикалык активдүү калкы 2 миллион 504,2 миң адам. Андагы жумушсуздардын жалпы саны 201,5 миң адам. Анын ичинен 98,4 миңи аялдар (же жалпы жумушсуздардын 48,9 %) жана 103,1 миңи эркектер (же 51,1%). Ал эми Кыргызстандагы жумушсуздуктун жалпы деңгээли 8,3 % түзөт [6].

Калктын алдын ала божомолдоосу (прогноздоосу) боюнча өсүүсү жана анын салыштырмалуу жаш экендиги эмгек рыногу тынымсыз көптөгөн жаш жумушчулар менен толукталып тургандыгынан кабар берет, бул болсо шексиз түрдө калктын жумушсуздугунун жаңы бутагын жана миграциясын жаратат. Ошондой болсо да, жакырчылык сыяктуу жумушсуздуктун айылдык мүнөзүнүн акырындап өсүп жаткандыгын белгилөөгө болот. Илимпоздор белгилегендей, “жумушсуздук олуттуу социалдык көйгөй болуп калды,

айрыкча шаарга салыштырмалуу айыл жеринде 2-3 эсе жогору” [7]. Жумушсуздуктун аймактык мүнөзү да белгиленүүдө, бул болсо республиканын аймактарынын өнүгүүсү тең салмактуу эмес экендигинин натыйжасы: Илимпоз Т.Ж.Эркинбеков көйгөйдү анализдеп жатып жарандардын жумушсуздугу түндүк аймагында - 5,5%, түштүк аймагында - 15,4% экендигин белгилейт [4].

Эң коркунучтуусу, бардык жумушсуздар жумуш орундарынын жок экендигин жана ишке пара бербей орношуу кыйын экендигинде бийликти күнөөлөп, оппозицияны колдой тургандыктарын билдиришкен. Азыркы учурда негизинен так ошолор коомдук кыймылдын өзөгүн түзүшүп, алардын кыймыл-аракети коомго жана мамлекетке каршы мүнөздө болуп кичинекей эле акча үчүн ар кандай каршылык акцияларына катышып, коомдун турмушунда баш-аламандык жана туруксуздук абалды түзүп жатышат. Жана саясий күрөштүн мындай стратегиясы башка практикалар сыяктуу жылдан жылга кайталанып революциянын кайра-кайра кайталануу мүмкүнчүлүгүн өтө жогорулатып жатат.

Жогоруда айтылгандардын баары, постсоветтик Кыргызстанда жүрүп жаткан социалдык катмарга бөлүнүү андан ары коомдун карама-каршылыктуулугу тарапты көздөй өнүгүп жаткандыгын көрсөтүп турат. Калктын курамында ортоңку таптын үлүшү азайып, ал эми карама-каршылыктуу таптардын (бай жана жакырлардын) ортосундагы киреше боюнча айрыма кескин мүнөзгө ээ болуп жатат.

Мүлктүк теңсиздиктен сырткары азыркы кезде айылда гендердик белгиси боюнча теңсиздик тенденциясы да байкалат, бул биринчи кезекте эмгектенүү чөйрөсүнө тиешелүү.

Жашына карабай жана жашаган жерине (шаар, айыл) иштеген эркектердин пайызы иштеген аялдардын пайызынан жогору. Аялдардын экономикалык активдүүлүгүнүн пайызынын мындай төмөндөп кетүүсү өткөөл мезгилде аялдарга социалдык коргоо тармактарынын таркалып жок болуусу жана социалдык кызмат көрсөтүү системасынын бузулуусу менен кошумча милдеттер жүктөлгөндүгүндө. Калктын 50 % жакыны социалдык коргоо программасы менен камтылган. Экономикалык активдүү эмес аялдардын 25% үй жумуштары менен алек болгондуктан, бала багуу, оорулуу жана кары-картандарды кароо жана башка иштер менен алек болгондуктан иштей албай тургандыктарын айтышса, эркектердин 2 % гана ошол себептерди көрсөтүшкөн. Бул маалыматтар, айрыкча күйөөсү бар жана балалуу аялдар үчүн адат болуп калган гендердик роль, экономикалык активдүү аялдарга зор таасирин тийгизе тургандыгын айкын көрсөтүп турат.

Илимпоз М.О.Өмүрбекова бүгүнкү күндө “жумуш менен камсыз болуу жаатындагы аялдардын теңсиздигинин олуттуу маселеси бул аялдардын эмгегин басынтуу (дискриминациялоо) болуп эсептелет” деп туура белгилеген. Ал бул басынтуунун эки формасын бөлүп алган: Кызмат акылары боюнча басынтуу, аял менен эркек бирдей эле жумуш менен алек болгон учурунда алардын кызмат акыларынын кайтарымы тең болбойт; кесиптик сегрегация – кызмат акысы бир топ жогору болгон кадыр-барктуу кесипке жана

кызматка аялдар эркектерге караганда бир топ сейрек кызматка алынат [7]. Ошентип, аялдардын үлүшү салыштырмалуу аз айлык акы төлөнө турган тармактарга көбүрөөк туура келе тургандыгы тууралуу бүтүм чыгарууга туура келет. Жалпысынан алганда аялдардын кирешеси эркектердин кирешесинин 66% түзөт. Ошону менен бирге аялдар менен эркектердин айлык акыларынын ортосундагы айрыма өсүп жаткандыгы байкалат.

Айылдын социеталдык бүтүндүгүнүн түзүмдүк өзгөрүүлөрүн шарттоочу кийинки олуттуу социеталдык жараян бул миграция. Миграция социалдык-экономикалык жүрүм-турумдун бир формасы. Изилдөөлөргө ылайык үй-бүлө миграциялык жер которуштурууга, эгерде жаңы орунда жакшы боло тургандыгына ишеними бекем болсо гана камынып даярданат. Жаңы жашоо ордун тандоодо ар кандай эле топ өзүнүн кызыкчылыктарын жетекчиликке алат. Мындай орун которуштуруулар республикалар, областтар, шаарлар жана айылдар аралык биргелешкен массалык миграциялык агымдарын калыптандырат жана калктын аймактык жана эмгектик ресурстарынын тигил же бул багытта бөлүштүрүлүүсүнө шарт түзөт.

Калктын миграциясын башкаруу мамлекеттин социалдык саясатынын жигердүү илимий-тажрыйбалык маселелерине кирет, анткени миграция агымы чоң кыйынчылыктарды алып келүүсү мүмкүн. Миграцияны жөнгө салуу жаңы көрүнүш эмес, ага мурдагы Советтер Союзундагы бардык союздук республикалардын мезгилинде деле олуттуу көңүл бурулуп келген. Азыркы этаптагы саясий жана экономикалык кайра куруунун шартында бул жараянды башкаруу өзгөчө мааниге ээ болду.

Биринчиден коомдун өнүгүүсүндө, айрыкча эмгекке жарамдуу калктын жумуш менен камсыз болуу системасынын өзгөрүүсүндө, башкача айтканда анын демографиялык, социалдык, этникалык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүүсүндө миграциянын ролу бир топ жогорулады.

Экинчиден, белгилүү бир сандык жана сапаттык өзгөрүүгө өлкөнүн эмгек потенциалы дуушар болууда. Миграциялык жараяндардын натыйжасында бир топ тажрыйбалуу жумушчу күчүнүн чыгып кетүүсү менен мүнөздөлүүчү жумуш аркылуу камсыз болгон калктын билимдик жана кесиптик деңгээли төмөндөп бара жатат.

Үчүнчүдөн, сырткы миграциянын интенсивдүүлүгүндө аймактык айырмачылыктар пайда болду: бир топ аймактарда (баарынан мурда республиканын айыл аймактарында) сырткы миграциянын терс салдо көрсөткүчү бир топ төмөн, ошол эле учурда башка бир аймактарда алар жогору.

Төртүнчүдөн, миграциялык жараяндардын мүнөзүнүн этникалык багытталуусу калктын табигый жана социалдык кыймылы менен миграциялык орун которуштуруунун өз ара байланышын күчөтүп жатат.

Бешинчиден, Республиканын экономикасынын каатчылык абалына байланыштуу калктын миграциялык кыймылына кошулуу үчүн жумушчу күчүнүн кескин бошондошунун таасири күчөйт. Ушулардын баары жана бир канча башка өзгөрүүлөр мамлекеттик деңгээлде максаттуу миграциялык саясатты иштеп чыгуу зарылчылыгын күчөтөт. Ушуга байланыштуу

миграциялык саясаттын максаттарын өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү менен, анын калкынын өнүгүүсү менен бир ыңгайга келтирилген абалда болуусу чечкиндүү рол ойнойт.

Кыргыз Республикасы көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин миграция - экономиканын олуттуу өзгөчөлүгү болуп калды. Ички (негизинен айыл жерлеринен шаарларга, жана ошондой эле Бишкек шаарына жана Чүй областынын башка калктуу пункттарына) жана сырткы (негизинен Орусия жана Казахстанга) болгон миграция бүтүндөй өлкөнүн экономикасына зор таасирин тийгизүүдө. Ошол эле учурда, илимпоз-кесиптештерибиз белгилегендей, айыл калкынын мобилдүүлүгүнө таасирин тийгизүүчү бир топ тоскоолдуктар бар, анткени оокаттуу, жетиштүү болуп жашоонун кепилдиги жер үлүшү болуп эсептелет жана ага ээ болуу укугуна айыл жеринде туруктуу жашагандар гана ээ боло алышат. Бул жобо азыркы мыйзамда бекитилген жана ар кандай артыкчылыктары менен ал айыл калкынын аймактык мобилдүүлүгүн чектейт жана ошого байланыштуу ашыкча калк акырындап отуруп өзү жайгашкан жерде токтоп (отурукташып) калат.

Биздин изилдөөлөрүбүз көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын калкынын ички жер которуштуруусуна акыркы жылдарда төмөнкүдөй жигердүү багыт мүнөздүү*:

- калктын айылдан шаарга жер которуштуруусу;
- аймактык шаарлардан борборго жана башка ири шаарларга (Бишкек, Ош, Жалал-Абад) жер которуштуруусу;
- калктын экономикасы алсыз ыңгайсыз аймактардан бир топ өнүккөн жагымдуу аймактарга жер которуштуруусу мүнөздүү экендиги тууралуу жана башка илимпоздордун изилдөөлөрүнүн натыйжалары да далилдеп көрсөтөт.

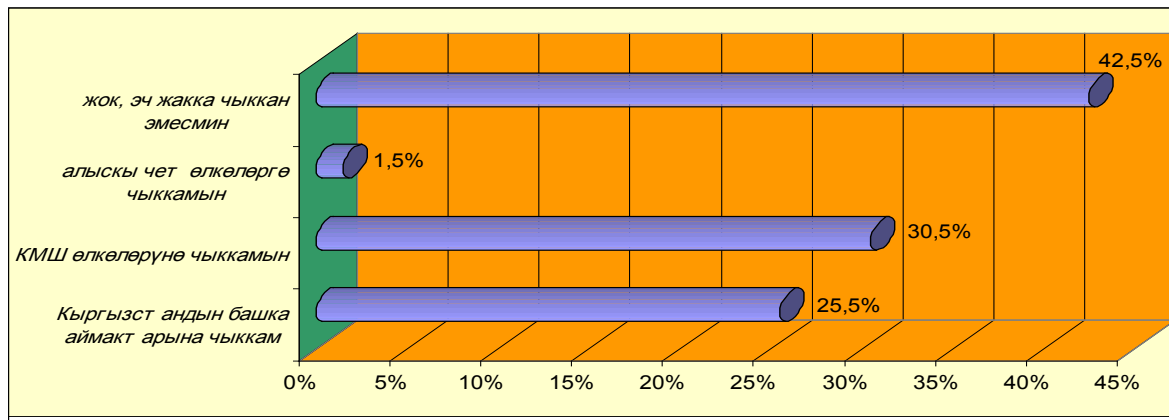
Биз жүргүзгөн изилдөөлөрдүн натыйжасы боюнча сурамжылоо жүргүзүлгөн айылдыктардын жарымынан көбү акча иштеп табуу үчүн 25,5% Кыргызстандын башка райондоруна жана 30,5% КМШ өлкөлөрүнө, ошондой эле 1,5% Ыраакы Чыгышка чыгып кетишкен. Ал эми 42,5% болсо акча табуу үчүн эч качан башка аймактарга жана өлкөлөргө чыкпагандыгын белгилешкен. (*№1 диаграмманы караңыз*)

Изилдөөнүн натыйжасы көрсөткөндөй өзү жашап жаткан жерден сыртка акча табуу үчүн чыгып кетип жаткан айылдык жер которуучулардын үлүшү тиешелүү деңгээлде жогору, бул болсо айыл жергесинде эмгек рыногунун келечеги жок экендиги тууралуу кабар берет. Респонденттердин арасында башка аймактарга жана сырт жактарга жер которуп кеткендердин үлүшү жогору жана жер которуштуруу көбүрөөк бир топ жаш айылдыктарды камтып алганы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Орун которуучулардын республиканын жумушка орношуу мүмкүнчүлүгү бар аймактар тарапка көчүп барышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Негизги

* Республиканын айыл жашоочуларынын арасында автор тарабынан 2012-2013-жылдар аралыгында 1200 респондентти камтыган социологиялык сурамжылоо жүргүзүлгөн. Сурамжылоого Республиканын 7 областынан тандоодогу 16 районду камтыган респонденттер катышкан. Жынысы боюнча: эркектер 574 адамды, аялдар 626 адамды түзгөн. Тандоонун жаңылыштыгы 5%.

Диаграмма 1.

Акча табуу үчүн өз аймагыңыздын чегинен сыртка чыккансызбы?
(сурамжылангандарга карата % менен)

агым жогорку жана орто билими бар адистерге туура келет. Алардын негизги максаты – жумушка орношуу мүмкүнчүлүгү. Калк көчүп кетип жаткан бардык райондордо аймактын өнүгүүсүнө залакасын тийгизип, калктын интеллектуалдык деңгээли төмөндөп жатат. Калктын орун которуштуруусу негизинен жаштардын эсебинен жүрүп жатат жана айылдагы калктын негизги бөлүгү жашы улгайгандар болгондуктан, калктын кайрадан жаңылануусуна, таасирин тийгизип жатат. Сапаттуу эмгек ресурстарын калыбына келтирүү үчүн көп убакыт жана көп эмгек талап кылынат. Ал үчүн аймакта кайра иштеп чыгаруу өндүрүшүн өнүктүрүп, жаны жумушчу орундарын түзүп, адамдардын кайра көчүп келүүсүнө зарыл болгон шарттарды түзүү зарыл болуп саналат [8].

Кыргыз Республикасы өнүгүү жараянын адамзаттын туруктуу өнүгүүсүнүн призмасы аркылуу, башкача айтканда борбору жана акыркы максаты адам болгон өнүгүү аркылуу карайт. Адамзаттын өнүгүүсү – бул стратегиялык да максат, өнүгүүдөгү жараяндын зарыл болгон да шарттары. Мындай өнүгүү жакырчылыкты жеңип чыгууга, татыктуу эмгектенүүгө шарт түзүү аркылуу жарандардын жашоосунун деңгээлин жана сапатын жогорулатууга, жашоого жана ден-соолукка ыңгайлуу шарт түзүүгө, коомдун алакалашуусуна, калктын, маданияттын жана үрп-адаттарындагы баалуулуктарын сактап калуу жана өнүктүрүүгө, адам

укуктарын коргоого, гендердик адилеттүүлүккө жетишүүгө, натыйжалуу демократиялуу башкарууга жана башка иштерге багытталган.

Адабияттар

1. Фатхуллина Л.З. Механизм влияния социальной инфраструктуры на качество жизни сельского населения. // Среднерусский вестник общественных наук. - 2009. - №4. - с. 80.
2. Жусубалиев А.Р. Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү: эволюциясы жана азыркы абалы. Монография. - Б., 2011. - 176 с.
3. Шкаратан О.И. Социальное расслоение в современной России: драма расколотого общества. // Мир России. - 2004. - №1. - с.89-95.
4. Эркинбеков Т.Ж. Региональные особенности социального неравенства в Кыргызстане. Монография. - Б., 2010. - с. 210.
5. Голенцова З. Т., Барбакова К. Г., Барбаков О. М., Игитханян Е. Д. Динамика социокультурных процессов: Сборник научных статей. Вып. 17. М. 2006. с. 167–187.
6. КР Улут. стат. ком. Кыргызстан цифраларда. Статистикалык жыйнак. Б., 2016. с.190
7. Омурбекова М.О. Социально-экономические преобразования и проблемы региональной занятости населения (на примере Омской области) дис....канд. экон. наук: - Бишкек, 2007. - с. 167
8. Меңдибаев Н. Кыргызстан айылдарынын жер которуштуруу көрүнүштөрүнүн айрым өңүттөрү. // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. -Б., 2017. №4. с.256-260

Исаев К.И.,
Кыргыз Эл мугалими, профессор
А. Ибраева, социолог
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
e-mail: aizibraeva@gmail.com

ТАМАК, МАДАНИЯТ ЖАНА ИДЕНТИФИКАЦИЯ: КЫРГЫЗ ТАМАКТАНУУ МАДАНИЯТЫНЫН СОЦИОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗИ

ЕДА, КУЛЬТУРА И ИДЕНТИФИКАЦИЯ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КУЛЬТУРЫ ПИТАНИЯ КЫРГЫЗОВ

FOOD, CULTURE AND IDENTITY: SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE KYRGYZ FOOD CULTURE

Аннотация. Тамак бир эле убакта биологиялык да, социалдык-маданий контекстте да конструктивдүү жана символикалык мааниге ээ. Тамактануу процесси тынымсыз жана күнүмдүк түрдө кайталанып туруу өзгөчөлүгү менен индивиддердин социалдык жашоосундагы процесстер менен да тыгыз байланышта болот. Коомдогу нормалардын жана маданий элементтердин транмиссиясы тамак жана тамак церемониялары аркылуу ишке ашат. Тамак жана тамактануу процесси алкагында адамдардын социалдашуусу, статуска ээ болуусу, ролдорду үйрөнүүсү жана аларга тиешелүү тутумдардын бекемделүүсү маданияттын символикалуулук өзгөчөлүгүнүн негизинде талдалуусу зарыл. Бул эмгекте негизги талдоо, кыргыздардын тамактануу маданиятында социалдашуу, гендердин тамак аркылуу белгиленүүсү жана ролдордун өздөштүрүлүүсү, тамактагы социалдык иерархия (устукан жана үлүш салты) жана кайтарымдуулук принциби темаларына фокусташат. Талдоодо, ошондой эле, Бишкек шаарындагы 125 кишилик тандамага негизделген сурамжылоо жана Кыргызстандын 7 облусунан 14 киши менен жүргүзүлгөн интервью аркылуу чогултулган маалымат колдонулат.

Аннотация. Пицца имеет конструктивное и символическое значение как в биологическом, так и в социально-культурном контексте. Основной анализ этой статьи фокусируется на темах социализации, детерминации гендера и освоении ролей, на особенностях социальной иерархии на примере традиций улуш и устукан, а также принципа взаимности в культуре питания кыргызов. Также при анализе использованы данные, полученные после проведения анкетирования с выборкой в 125 человек из города Бишкек и глубинного интервью с 14 человек с 7 областей Кыргызстана.

Abstract. Food has constructive and symbolic significance in both biological and socio-cultural context. Due to its peculiarity of constancy and daily practice, the process of nutrition is in close connection with the social processes in individuals' life. The transmission of social norms and cultural elements also occurs through food and food ceremonies. Processes of socialization, acquisition of status and role, consolidation of the corresponding stereotypes and attitudes that take place through food and nutrition should also be interpreted on the basis of cultural symbolism. The main analysis of this article focuses on topics of socialization, gender determination and role development, on the features of the social hierarchy based on the examples of “ulush” and “ustukan” traditions, as well as the principle of reciprocity in the food culture of Kyrgyz people. Also, the analysis used data obtained after a survey with a sample of 125 people from the city of Bishkek and in-depth interviews with 14 people from 7 regions of Kyrgyzstan.

Тамак – бир гана адамдардын физиологиялык муктаждыктарын канааттандыруучу азыктардын жыйындысы гана эмес. Ошол эле учурда тамак социалдык жараяндардын жана индивиддер арасындагы татаал социалдык интеракцияны ишке ашыруудагы, б.а., адамдардын **социалдык муктаждыктарын канааттандырууда** колдонулган маанилүү «курал». Тамактануу – физиологиялык да, социалдык да максатта багытталган, адамдардын жана алардын мүчө болгон коомдук түзүмдүн өзгөчөлүгүнө ылайык нормалардын негизинде тиешелүү форманы алган баскычтардан жана процедуралардан турган бир эле убакта физиологиялык жана **социалдык процесс [1]**.

Коомдун тамактануу маданиятын изилдөө менен тиешелүү коомдук түзүмдүн өзгөчөлүктөрүн жана анын башка коомдордон айырмалап турган элементтерди таап чыгуу болот, анткени тамактануу – адамдын жашоосунун эң маанилүү бөлүктөрүнүн бирин түзгөндүктөн, тамактануу процесси тынымсыз түрдө кайталанып турат жана акырындап башка маанилүү процесстерди өзү менен параллелдүү ишке ашыруу менен тартып алат. Жыйынтыгында, тамактануу ритуалдары, нормалары, куралдары жана эрежелери бир системага айланат жана бул системага параллелдүү түрдө ишке ашкан башка социалдык иш-аракеттер – социалдык нормалардын, стереотиптердин, маданияттын трансляциясы, идентификациялык жана интеграциялык процесстер, тилектештиктин калыптануусу, пландалуусу жана ишке ашуусу камтылат. Ошентип, тамактануу маданияты – коомду чагылдырган анын өзгөчө мини-модели катары ал коомду түшүнүүдө жана керек болсо андагы маселелерди чечүүдө керектүү жана пайдалуу курал болушу мүмкүн.

Тамактын социалдаштыруу процессиндеги функциялары

1) Системанын тең-салмактуулугун сактоо функциясы

Эң алгач эле, кыргыз коомунун меймандостугу жөнүндө айта турган болсок, кыргыздарда мейман жолоочу болсо да, ага сөзсүз “нан ооз тийгизүү”, ысык тамак менен тойгузуу, ага дасторкондун эң сыйлуу жеринен орун берүү, сый көрсөтүп, жылуу сөз айтуу, кетип бара жатканда кешик катары жанына даам салып берүү салты калыптанып калган. Кой союп берген соймочуга “кол кесер” (малды сойгон кишиге – бул көбүнесе колунда жок адам болот – эмгек акысы катары берилген союлган малдын этинин белгилүү бөлүгү) берүү салты, социалдык иш бөлүмүн, “алмашуу” функциясы (мал союу жөндөмүн азык-түлүккө алмаштыруу) аркылуу ишке ашкан бай-кедей ортосундагы социалдык байланышты жана мунун негизинде коомдогу ресурстардын тең салмактуу бөлүштүрүлүүсү менен системадагы тең-салмактуулуктун ишке ашырылуусу чагылдырат. Ошондой эле, мал төлдөгөндө кыргыздарда ууз-аш жасоо боюнча байыртадан бери келе жаткан салт боюнча, ал узду жасап айылдагыларга ооз тийгизбесе, уят болуп саналган [2]. Бул **социалдык интеграцияга, тилектештикке жана индивиддер арасындагы социалдык ишенимдин пайда болуусуна** пайдубал түзөт. Киши өлгөндө тамак берүү, бала төрөлгөндө, үйлөнүү-үлпөт, сүннөт тойлорунда жакын тууган-тааныштарга чоң той, алысыраактарга тойлук

же кешик берүү формасындагы өз ара жардам көрсөтүү коом мүчөлөрүнүн күнүмдүк/бир айдык азыктануу нормаларын толтурууга көмөк болгондуктан, калктын **демографиялык түзүмүн сапаттык да, сандык да жактан оптималдуу деңгээлде кармап туруу** милдетин аткарат. Тамактануу учурундагы этика нормалары, деги эле негизги коомдук чектөөлөр, эрежелер, жүрүм-турум жана сапаттардын эталондору тамактануу учурунда түздөн-түз же кыйыр түрдө кеп-сөз, маектешүү аркылуу белгиленет. Шерине, тойлордо дасторкон үстүндө айтылган баталар, ойнолгон оюндар, кийилген кийимдер аркылуу маданий элементтердин (тил, баалуулуктар, ишенимдер, каада-салттар ж.б.) трансляциясы аркалуу **этникалык идентификация** да ишке ашат. Бул болсо жалпы коомдук **системанын нормативдик жана социалдык жүрүм-турумдук бүтүндүгүн сактап калууга** өбөлгө түзөт.

2) Социалдык кооммуникация жана маалымат алмашууга негиз түзүү функциялары

Ю. Гронов, У. Кьярнес, Й. Мякела, Л. Холм аттуу Түндүк Европа окумуштууларынан турган изилдөө тобу тарабынан жүргүзүлгөн күнүмдүк тамактануу практикалары боюнча социологиялык изилдөөсүндө колдонулган **моделдин [3]** негизинде Бишкек шаарында сурамжылоо жүргүзүлгөн. Бул моделде тамак социалдык уюштурулган, убакыт жана мейкиндик менен структуралашкан жана бир же бир нече тамак-аш жана суусундуктар түрүн камтыган тамактануу бир окуя (тамактануу окуясы - eating event) катары алынат. Eating event модели 3 деңгээлден турат: тамактануу режими (1), тамактын курамы жана түрлөрү (2) жана тамактануунун социалдык уюштурулуусу (3). Бул макаланын алкагында “тамактануунун социалдык уюштурулуусу” бөлүмүнөн гана алынган айрым бери-лиштерди колдонобуз.

Изилдөө жыйынтыгында алынган маалыматка ылайык, респонденттердин 52,4% “чогуу тамактанып жаткан адам менен маектешем”, 22% “интернет-сайттарды карайм”, 17,8% “телевизор көрөм”, ал эми 7,7% болсо “гезит окуйм же жумуш/окуу боюнча иштеримди аткарам” деп жооп берген. Бул көрсөткүчтөр адамдардын тамактануу учурунда бири бири менен интеракциянын жогорку деңгээлде курулгандыгын, б.а. тамактануу процесси индивидуалдык эмес, коллективдик, коомдук сапатка ээ экендигин билдирет. Ал эми интернет же телевизор аркылуу ар түрдүү маалыматтын алынышы тамактануу учурунда башка нерсеге көңүлдү алаксытпастан ишке ашкандыгы үчүн адамдардын жүрүм-турум паттерндерин, символдорду жана жаңы маалыматты тереңирээк өздөштүрүү ыктымалдыгы жогорулайт.

Тамак жана гендердик идентификация

Тамактын бөлүштүрүлүүсүндөгү айырма өзгөчө айыл-чарба жана индустриялык коомдордо айкын билинет. Бул айырма жаш, экономикалык милдеттерге жана жыныстык өзгөчөлүктөрдүн негизинде аныкталат [4]. Эркек талаа иштерин аткарууда милдеттүү болгондугу үчүн эркек тамакты биринчи татат жана эң жакшы жеринен алып жеген укугуна ээ болот. Илгерки мергенчи коомдордо эркек улоодо кармаганын үйгө өзү алып келбестен, бул жумушту аялдарына жүктөгөн, бул болсо өзгөчө мергенчилик жана чогул-

туучулук коомуна мүнөздүү физикалык күчтүн жогору коюлушунун жыйынтыгында эркектердин аялдардан жогоруураак позицияда болгондугун көрсөтөт [5].

Сурамжылоодо “Үйдө тамакты ким жасайт” жана “Тамактануу учурунда ким кызмат көрсөтөт” суроосуна респонденттердин дээрлик 98,2% тамактын аял киши (апасы, эжеси же келинчеге) тарабынан даярдалгандыгын белгилешкен. Негизинен, кыргыз коомчулугунда үй ичиндеги жасала турган “майда” иштер, өзгөчө тамак жасоо милдети аял кишиге, талаада жана сыртта жасала турган (физикалык күчтү талап кыла турган) “чоң” иштер эркекке таандык болуп калыптанып калган. Социалдык-маданий түзүмгө ылайык, аялдар жана жаш кыздар тамак жасагандар жана тамактануу учурунда кызмат кылуучу, ал эми эркектер менен кичине балдар тамак алуучу жана кызмат көрүүчү ролуна ээ.

Ошондой эле, кыргыз тамактануу маданиятында социалдык жана физикалык мейкиндиктин айкалышуусундагы гендердик өзгөчөлүктөргө жараша бөлүштүрүлүүсү да байкалат. Боз үйдүн эпчи (он) жагы аялдарга тиешелүү болгондуктан, бул жак боз үйдүн “ашканасын да камтыйт”. Нарын облусунун тургундары менен жүргүзүлгөн интервьюдан маалыматка ылайык, айрымдар азыркы күнгө чейин дасторконго жайгашууда эркектер сол тарапка (боз үй мейкиндиги боюнча сол – эр жак деп саналат), аялдар болсо оңго отурууга аракет кылышат экен. Мындай өзгөчөлүктөр гендердик идентификацияны ишке ашырат да, жаңы муундун өзүнүн жыныстык сапаттарын социалдык талаптарга жараша ылайыкташтыруусуна жана гендердик роль менен милдеттерин өздөштүрүүсүнө жардам берет. Бул тамактын индивиддердин коомго туура адаптация болуудагы ролун көрсөтөт.

Ошондой эле, ошол эле интервьюнун Ысык-Көл облусунун тургуну менен жүрүшүндө, илгертен бери келе жаткан кыз-эркек жүрүм-турумдардын улуулар тарабынан кичүүлөргө үйрөтүлгөндүгү айтылды. Кыз бала дасторкондо отурганда тынч, дайыны жок күлбөй, кишинин жүзүнө тике карабай, сыпайы болуусу керектиги үйрөтүлгөн экен. Ал эми эркек балдар болочктогу үй-бүлө кожоюну болгондуктан, улуулардын накыл сөздөрүн, кеп-кеңештерин кунт коюп угуу отуруусу керектиги айтылган. Дасторкондо отуруу позаларында да айырма болгон. Кыздардан назик, талталбай отуруу талап кылынат. Эркектер сыяктуу малдаш токунуп отуруу кыздарга туура көрүлбөйт. Мындай чектөөлөр физиологиялык өзгөчөлүктөрдөн келип чыгат: диний жана этно-этикалык баалуулуктардын негизинде кыздардын денесинин демонстрацияланышы кыргыздарда байыртадан бери уят болуп саналган. Мындай көрүнүштү кыргыз коомундагы нике жана жыныстык катнаш боюнча коюлган социалдык табуларга шилтеме катары санасак болот. Ошондой эле, бул аял кишинин моногамдуулугунун да көрсөткүчү боло алат.

Тамактануудагы социалдык иерархия жана кайтарымдуулук принциби

Кыргыз коомунда азыктардын, дасторкондогу орундардын бөлүштүрүлүүсү, тамактануу алдында, тамактануу процессинде жана аягында сөз сүйлөө жана бата берүү укугу адамдардын коомдогу ээлеген

статусуна жараша берилгендиги социологиялык жактан чоң мааниге ээ. Бул статус индивиддин жашына, жынысына, индивиддер арасындагы туугандык байланышынын мүнөзүнө, коомдогу беделине, бийлик деңгээлине жараша аныкталат. Жалпысынан, жогорку статус катары, улуу жашка жеткендер (акылмандуулук жана “улууну сыйлоо” принцибинин негизинде), эркектер, туугандык байланышын сапаты жагынан улуу же сыйлуу туугандар (кудалар жана кайындар), коомдо жогорку беделге ээ болгондор (бул жерде материалдык же бийлик деңгээли көрсөткүчтөрү менен гана эмес, акылмандуулук же башка көрсөткүчтөрү менен белгиленген сый-урматка татыган адам да болушу мүмкүн) жана башкалардын үстүндө белгилүү бийлик күчүнө ээ болгондор кирет.

Кыргыздарда устукан тартуу, дасторконго белгилүү катарга ылайык отуруу жана адамдардын бири-бирин тойлорго чакыруу, үлүш салттары өзгөчө символикалык мааниге ээ. Дасторкон төрүндө жогорку статустагылар орун алат. Устукан тартууда болсо эң сыйлууларга устукан катары эркек кишиге – жамбаш (Ысык-Көл, Чүйдө) же баш (Нарын, Токтогул, Талас), аял кишиге – куймулчак, ошондой эле (жыныста айырмасы жок) жото жилик, кашка жилик, каар жилик тартылат. Жылкы союлган болсо “уча” (сыйлуу устукандардын жалпы аталышы, ичине жамбаш, кабыргалар, казы жана карта кирет) тартылат. Ал эми жалпысынан алганда, тойго чакыруу, устукан тартуу, төргө өткөрүү – булардын баары кыргыз маданиятында дээрлик бардык учурда “кайтарымдуук принцибине” (reciprocity principle) таянат. Бул принципке ылайык, бүгүн “А” өзүнүн тоюна “Б”ны чакырып, ага төрдөн орун берип, жамбаш-куймулчак тартып сыйласа, “Б” өз кезегинде “А”га карыз болуп калат. Ал карызын жабуу үчүн кийинки кезекте өзү “А”ны тоюна чакырып, ал көрсөткөн сыйдан кем эмес сыз көрсөтөт, болбосо экөөнүн ортосундагы мамилелердин кескин түрдө начарлап кетишинин ыктымалдуулугу жогору.

Бул салттар – кыргыз коомундагы социалдык статустук иерархиянын жана маданий баалуулуктарынын анык индикаторлору. Дасторконго отуруу тартиби менен устукан тартуунун позитивдүү функцияларысы – социалдык түзүмдөгү индивиддерди статустарына жараша иреттөө менен баалуулуктардын өздөштүрүлүүсүндө жана өз ара мамилелердин уюштурулушунда тартип менен иреттүүлүктү камсыздоо. Муну менен индивиддердин социалдашуусу учурунда аң-сезиминдеги когнитивдик диссонанстарды алдын алуу ишке ашат. Бирок ошол эле учурда бул салттардын негизинде психологиялык маселелер да келип чыгышы мүмкүн. Мисалы, эгер ак сакалдан мурун төргө жаш күйөө бала отуруп алса, бул иш башкалар тарабынан жаман реакция менен коштолот. Учага чакырылбай калган ак сакал өзүн элге керексиз сезип, катуу таарынат. Устукандардын туура эмес тартылып калган учурларда чыккан чыр чатактардын да саны аз эмес. Мындай учурларда көбүнчө адамдар нааразычыгын түз айтпаса да, башка иштерде негативдүү мамиле көрсөтүү аркылуу нааразычылыгын билдирет. “Аш көп жерде каада көп” дегендей, бул учурда жөнөкөй устукан бөлүштүрүүдөн чыккан түшүнбөстүктөр кийинки даражага эскалация болуп кетиши мүмкүн. Негизинен, бул жерден мындай жыйынтык чыгарсак

болот: кыргыздар нааразычылыгын дароо эле ачык түрдө билдирбейт, өзүнө сактап жүрөт да, таарынычтарды чогулга берет жана бир чекитке жеткенде, мамилелер коллапска учурашы мүмкүн. Демек, аталган салттардын негативдүү функциясы – ички чыр-чытакка себеп болуу ыктымалдыгы жогору, социалдык атмосфераны чыңалтуусу жана ашыкча символикалуулуктун жыйынтыгында пайда болгон психологиялык дискомфортко себеп болуусу.

Корутундулап айтканда адамдардын жамааттары – алардын институтташкан жүрүм-турумдарынын тутумунун жыйындысы. Бул тутумдар диний же диний эмес негиздерге таянып, ар кандай ритуалдар менен ишке ашат. Ритуалдар болсо, өз кезегинде, тамактануу церемониялары менен коштолот. Коомдордун уникалдуу тараптарын, дал ошол тамактануу церемонияларынын сапаты жана түзүмү аркылуу баамдоого болот. Демек, коомдорду бири биринен айырмалаган негизги детерминанттардын бири – алардын маданияты. Тамактануу маданияты, жалпы маданияттагы эле, өзүнө тиешелүү символдордон турат. Ал символдор коом мүчөлөрү тарабынан муундан-муунга убакыттын өтүшү менен улам ар кандай муктаждыктардын негизинде жаңыланып жана толукталып турат. Бул жерде тамактануу маданиятында социалдык чөйрөдө өз ара бөлүшүлгөн символдордун ролу рибосоманын ролуна окшошуп кетет – коомдун өзөгүн түзгөн маалыматты сактоо жана аны трансляциялоо.

Кыргыз коомундагы тамактын социалдык функциялары – социалдаштыруу, социалдык интеграция, тилектештик жана ишенимдин жогорулоосуна пай-

дубал түзүү. Ошондой эле, тамак церемониялары аркылуу кыргыз коомунун мүчөлөрүнүн иденттешүүсү – өзгөчө этникалык жана гендердик иденттешүүсү ишке ашат. Кыргыз тамактануу маданиятындагы устукан тартуу, дасторконго белгилүү иретке ылайык олтуруу, адамдардын бири-бирин тойлорго чакыруу жана үлүш салттары өзгөчө символикалык мааниге ээ. Булар – коомдогу социалдык иерархияны чагылдырган мини-модель сыяктуу. Аталган салттар сыяктуу индикаторлор аркылуу жалпы кыргыз коомунун ички структурасын, баалуулуктарын, ишенимдерин, индивиддердин классификациясын, адамдар арасындагы мамилелердин сапатын, жадагалса тамактануу церемониялары учурунда чыккан чыр-чатактардын стадияларын жана адамдар аны кандайча чечкендигин байкоо аркылуу бул коомдогу чыр-чатактардын башка деңгээлдерин чечүү жолдорун да табууга болот.

Адабияттар

1. Beşirli, Hayati. *Yemek Sosyolojisi*. Phoenix: Ankara, 2012
2. Мурзакматова А. *Кыргыз этнографиясы*. – Нарын, 1997, 92-бем
3. Kjarnes U., Ekstrom P., Gronow J., Holm L., Makela J. Introduction, in: Kjarnes U. (ed.) *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*. Lysaker: SIFO, 2001, pp. 25–64.
4. Güler, Sibel. *Türk Mutfağının Degisim Nedenleri Üzerine Genel Bir Degerlendirme*. I.Uluslararası Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler. 4-5 Mayıs 2007, Antalya. Cilt.18, Sayı: 2, s.18-28.
5. Veblen, Thorstein. *Aylak sınıfı*. Çev. İnci User. İstanbul, 1995, s. 35

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН АБАЛЫ

СОСТОЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

STATUS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL IDENTITY IN THE KYRGYZ SOCIETY

Аннотация: Иденттүүлүк маселеси XX кылымда философия, социология, психология жана маданият таануу илимдеринде негизги көйгөйлөрдүн бири-не айланды. Азыркы учурда иденттүүлүк термини өзгөчө мааниге ээ болуп, бул түшүнүк дүйнө таанымдын ачкычына айланып, социогуманитардык илимдеги концептуалдык боштукту толтурууда.

Бул макалада иденттүүлүк түшүнүгүнүн көп кырдуулугу жана тааталдыгы тууралуу илимий теориялык маалыматтар берилет. Иденттүүлүк түшүнүгүнүн жаралышы, социогуманитардык илимдерде изилдениши тууралуу маалыматтар обзордук анализге алынат.

Жогоруда айтылгандай, иденттүүлүк түшүнүгү көп кырдуу болгондуктан, бул макалада иденттүүлүктүн инсанга тиешелүү багыты каралат. Инсан түшүнүгү дагы өтө татаал жана динамикалык түшүнүк болгондуктан инсандын иденттүүлүгүндөгү социалдык-психологиялык абалына көбүрөөк токтолобуз. Окумуштуулар тарабынан инсандык иденттүүлүккө карата берилген, аныкталган теориялык илимдерин эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыгы менен талдоого алынат. Инсандык иденттүүлүктүн социалдык-психологиялык абалы кыргыз коомунун мисалында анализденет.

Жыйынтыгында ааламдашуу процесси кыргыз коомуна оң жана терс таасирин тийгизип жатканы ачык байкалууда. Ушул ааламдашуу процессинин натыйжасында кыргыз коому бир топ өзгөрүүлөргө учурады. Өзгөчө коомдун социалдык-психологиялык абалындагы өзгөрүүлөр өлкөдөгү социалдык-экономикалык маселелердин толук чечилбей жатканынан кабар берет, ошондой эле социалдык маселелер маданий жана улуттук иденттүүлүктүн калыптанышында дагы маанилүү таасири бар экениндиги билинди.

Түйүндүү сөздөр: иденттүүлүк, кыргыз коому, иденттешүү, социалдык-психологиялык абал, инсан.

Аннотация: Проблема идентичности в XX веке превратилась в одну из основных проблем философии, социологии, психологии и культурологии. В настоящее время термин “идентичность” стала одним из ключевых моментов в восприятии мира, он также заполняет концептуальный вакуум в социогуманитарной науке.

В данной статье даются теоретические знания о разносторонности и сложности понятия “идентичность”. Рассматривается возникновение понятия идентичности, проводится обзорный анализ по изучению данного понятия, степень изученности в социогуманитарных науках.

Как вышеупомянуто, идентичность многостороннее понятие, поэтому в рамках данной статьи акцент будет сделан на личностный аспект. Понятие личности отличается сложностью, динамичностью и здесь фокус анализа будет направлен на социально-психологическое состояние личности. Теоретические

знания относительно идентичности личности будут закреплены и проанализированы на основе эмпирических данных. Социально-психологическая идентичность личности будет раскрыта на примере кыргызского общества.

В результате стало известно, что процесс глобализации и негативно, и позитивно влияет на развитие кыргызского общества, произошли существенные изменения. Особенно изменения, происходящие в социально-психологическом состоянии страны, объясняется тем, что не до конца разрешены социально-экономические проблемы. Также стало известно, что социальные проблемы серьезно влияют на формирование культурной и национальной идентичности.

Ключевые слова: идентичность, кыргызское общество, идентификация, социально-психологическое состояние, личность.

Abstract. The problem of identity in the XX century has turned into one of the main problems of philosophy, sociology, psychology and cultural studies. At present the term "identity" has become one of the key moments in the perception of the world filling the conceptual vacuum in social and humanitarian science.

In this paper the theoretical knowledge about the versatility and complexity of the concept of "identity" has been given. The origin of the concept of identity has been considered; the analysis of the concept has been made, defining the level of study in social-humanitarian sciences.

As mentioned above, identity is a multilateral concept, therefore within the framework of this paper the emphasis will be placed on the personal aspect. The concept of personality is complex, dynamic, and here the focus of analysis will be directed to the social-psychological state of the individual. Theoretical knowledge of the identity of a person will be fixed and analyzed on the basis of empirical evidence. Social-psychological identity of the person will be revealed on the example of the Kyrgyz society.

As a result, it became known that the process of globalization has both negative and positive impact on the development of the Kyrgyz society and there have been significant changes. Especially the changes taking place in the social-psychological state of the country are due to the fact that social-economic problems are not fully resolved. It also became known that social problems seriously affect the formation of cultural and national identity.

Key words: identity, Kyrgyz society, identification, social and psychological state, personality.

Иденттүүлүк маселеси ХХ кылымда философия, социология, психология жана маданият таануу илимдеринде негизги көйгөйлөрдүн бирине айланды. Азыркы учурда иденттүүлүк термини өзгөчө мааниге ээ болуп, бул түшүнүк дүйнө таанымдын ачыкчына айланып, социогуманитардык билимдеги концептуалдык боштукту толтурууда.

Иденттүүлүк түшүнүгү көп кырдуу татаал концепт. Кайсы гана иденттүүлүк болбосун анын калыптанышында иденттешүү процесси маанилүү ролду ойнойт. Иденттешүү процесси жүрүп жатканда ага ички жана тышкы таасирлер болот. Ички жана таасирлер, процесстин өздүк табияты жуурулушуп отуруп иденттүүлүк түзүлөт.

Иденттүүлүк (лат. - *Identificare, identicus*) окшоштук, так өзүндөйлүк, бирдейлик, кебетелештик дегенди, башкача айтканда, бир нерсенин өзүнө теңдеш болгонун билдирет [1]. Ушул эле түшүнүккө француз философу Поль Рикер төмөнкүдөй аныктама берет: "Бирдейлик же окшоштук сөзү өздүк түшүнүгү менен тыгыз байланышат. Бирдейлик же окшоштук түшүнүгүнүн карама-каршылыгы ар түрдүүлүктү билдирет. Иденттешүү процесси ар түрдүүлүктөн бөлүнүп, окшош процесстердин топтолушу менен түшүндүрүлөт. Ар түрдүүлүктүн ичинен бирдейликти ажыратуу аркылуу иденттүүлүк аныкталат. Иденттүүлүк кандайдыр бир мезгилдин аралыгындагы үзгүлтүксүз, туруктуу жана бекем сакталган процесстин жыйынтыкталган аныктамасы катары түшүндүрүлөт" [Ри-

кер, http://royallib.com/book/riker_p/povestvovatel'naya_identichnost.html].

Бул этимологиялык тамырларга караганда, иденттүүлүк жана бирдейлик бири-биринин ордуна колдонулган түшүнүктөр катары кабыл алынган болуш керек. Бирдейлик болгон жерде иденттүүлүк да болбой койбойт, ал эми иденттүүлүк болгон жерде бирдейлик да орун алганын толук ишенимдүү айта болот.

Иденттүүлүктүн түзүлүшү, пайда болушу, калыптанышы үчүн коомдо адамдардын ортосундагы социалдашуу, карым-катнашта болуу, пикир алышуу, мамиле түзүү сыяктуу аракеттер болушу кажет. Окшош аракеттердин, жакын мамилелердин, пикирлештердин, мамилелештердин жыйындысынан иденттүүлүк келип чыгат. Иденттүүлүктүн калыптанган мамилелик жолу маданияттын бир түрүн жаратат.

Иденттүүлүк ар кыл тармакта ар түрдүүчө аныктамага ээ болгон кеңири түшүнүк. Адабияттарда эң кеңири колдонулган аныктамасы инсандын "мен киммин, кимге, кайсы топко таандыкмын, кимге окшош жана кимге жакындыгым бар?" сыяктуу суроолорго берген жообу болуп эсептелет. Иденттүүлүк – индивиддин физикалык, руханий, социалдык жана психологиялык жактан бири-бирине шайкеш өнүгүүсүнүн натыйжасында калыптанып, индивиддин жөндөм-шыктарын, руханий дүйнөсүн, диний ишенимдерин, негизи эле бүтүндөй жашоосун камтыган татаал түзүлүш. Бул түзүлүш канчалык деңгээлде жакшы түзүл-

гөн болсо индивид өзүнүн өзгөчөлүктөрүн жана уникалдуулугун ошончолук жакшы тааный алат [2]. Бул макалада иденттүүлүктүн инсанга тиешелүү тарабы каралат. Инсандык иденттүүлүк тууралуу сөз баштап жатып, биз дароо бул кубулуштун айланасында болгон теориялык жана эмпирикалык көйгөйлөрдүн үстүнө токтолобуз.

Иденттүүлүк маселеси – инсандын (личность) өздүк биримдигинин маселеси болуп саналат, демек бул философиялык маселе. Ошол эле учурда, бүгүнкү күндө иденттүүлүккө философиялык жактан маани берүү дисциплиналар аралык көз карашты көптөн-көп талап кылат, анын алкагында социомаданий, экономикалык, саясий жана психологиялык факторлордун толук топтомун жана алардын иденттүүлүккө тийгизген таасирин эске алуу мүмкүнчүлүгү берилет. Иденттүүлүк негизинен инсандын “өзүнүн” жан дүйнөлүк, социалдык жана маданий чектерин аныкталышын божомолдогон эң татаал концепт болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө бул кубулуштун философиялык же психологиялык анализи гана жетиштүү эмес, анткени булар иденттүүлүк түшүнүгүнүн субстанциализациясы же биологизациясы менен бүтүшү мүмкүн [3.48.]. Ошондуктан, биз өзүбүздүн талдообузда проблеманын маңызын ачып көрсөтүүгө жана түшүнүктөрдүн маанисин белгилөөгө аракет кылып, инсанды курчап турган чөйрөсүндөгү таасирлерге көңүл бурдук.

Инсан бир эле учурда бир канча иденттүүлүккө ээ, ал өзүнүн ой жүгүртүүсүнө, жан дүйнөсүнө, билимине, жаш курагына, кесибине, жынысына, мартабасына, улутуна, динине, саясатына, маданиятына жакын же окшош адамдар менен бирге болууда кандайдыр бир жакындыкты, жагымдуу байланышты сезет.

Инсандын социалдуулугу конкреттүү жалпылыктарда: үй-бүлөдө, короодо, студенттик топто, профессионалдык жамаатта, мектептеги курдаштар арасында, жоролдоштор, достор жана туугандардын ичинде ишке ашырылат. Ушундай ар бир коомчулук үчүн өзүнүн нормалары, баалуулуктары, каада-салттары, приоритеттери, легендалары, үрп-адаттары, уламыштары, эски лакаптары мүнөздүү [4.79.]. Ошондуктан, маданият дайыма бир заттан жасалган бүтүндүк эмес, көп катмарлуу, көп деңгээлдүү бир бирикме катары пайда болот дагы өзү аркылуу бүткүл социалдык чындыкты алып жүргөн маңыздуу континуум катары ортого келип чыгат. Баалуулук-нормативдик түшүнүктөрдө бекитилген, белгилик-символдук кыртыш менен камтылган, социалдык аракеттешүүнүн жүрүшүндө чындыкка чыгарылган социалдык ишмердиктин бардык калыптанган формалары маданий чындыкта топтолгон.

Социалдык аракеттешүү маданияттын маңыздуу, символдуу мейкиндигине камтылган. Социалдык аракеттешүү процессинин өзү баарлашуу, белгилерди алмашуу болуп саналат. Социалдык түзүлүштү жөнгө салган социалдык аракеттешүүнүн ар бир элементи – кол кысышуудан баштап, кылмышкерди өлүм жазасына тартууга чейин – өзүнүн маданий, маңыздык аспектисине ээ болуп, белгилүү бир маданий белгилердин жол көрсөткүчү болуп берет [5.88.].

Ушул пикирге орус маданият таануучусу жана социологу Ксения Касьянова дагы кошуларын билдирет. Анын айтымында: “адам кандайдыр бир

жүрүм-турум эрежесин же мамилелер системасын социалдык жактан керектүү деп тааныганда, алар адамдын аң-сезиминде мааниге карата болгон мамиле менен негизделген болушу зарыл” [6.38.]. Башкача айтканда, социалдык уюм кандайдыр бир баалуулукка негизделген, локалдык социалдык түзүлүштөрдүн кадоочторунун башын бириктирген ой-пикирлер, белгилер, белгилердин топтомдун тегерегинде түптөлөт.

Окумуштуулар социалдык иденттүүлүктө жекелик менен жамааттыктын ортосундагы тыгыз байланыш бар экендигин белгилешет. Жеке иденттүүлүк менен жамааттык иденттүүлүк бири-бирине карама-каршы келген, ошондой эле тыгыз байланыштагы процессин жыйынтыгы. Социалдык иденттүүлүктө ар бир инсан өзүнүн кимдигин, топтук мүчөлүгүн аныктаган белгилүү бир социалдык мүнөзгө ээ. Демек, социалдык иденттүүлүк түшүнүгү инсан менен топтун ортосундагы дифференциациясы.

«Социалдык иденттүүлүк» түшүнүгү инсандар башка бир инсанды жаш курагы, кесип, жыныс же этникалык өзгөчөлүк деген жалпы социалдык категориялардын негизинде кантип аныктагандыгын түшүндүрөт. Бул – адамдын тигил же бул топко тиешелүүлүгүн түшүнүү деңгээлине жараша аныкталат.

Жогоруда айтылган теориялык маалыматтардан кийин эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыгына көңүл буралы.

“Цивилизация процессинде түрк дүйнөсүндөгү калктардын социалдык иденттүүлүгү: “Кыргызстандын мисалында” аттуу пилоттук изилдөө Кыргыз-Түрк “Манас” университети тарабынан 2012-2013-жылдары Кыргызстандын бардык аймактарында жүргүзүлүп, ага 2000 респондент катышты. Респонденттердин жаш курагы 18-60 жаштан жогору болду.

Изилдөөдө инсандык иденттүүлүктүн ар тарабын камтыган суроолор берилди. Бул макалада инсандык иденттүүлүктүн социалдык-психологиялык абалы гана каралды.

Алгачкы суроо кыргызстандыктардын турмуш пландары жана социалдык-психологиялык абалына байланыштуу болду. Респонденттерге өздөрүнүн социалдык-психологиялык абалын билдирген бир канча суроо тизмеги берилди. Буга күнүмдүк жашоо турмушунда кандай абалдарды жашап жаткандарын билүү максат катары коюлган. Респонденттер ар бир суроого «дайыма», «кээде» жана «эч качан» деп жооп бериши керек.

«Сиз өзүңүздүн социалдык-психологиялык абалыңызды кандай баалайсыз?» – деген суроого жалпы респонденттердин ичинен айлана-чөйрөсүндө болуп жаткан оорчулукту жеңе албагандыгы *дайыма* болорун 16,2%, *кээде болорун* – **68,0%**, *эч качан* андай болбостугун 15,7%ы белгилешти. Область боюнча алып караганыбызда айлана-чөйрөсүндө болуп жаткан оорчулукта жеңе албаган учурлар *дайыма* болорун Нарын – 20,2%, Талас – 11,8%, Ысык-Көл – 8,5%, Ош – 15,1%, Жалал-Абад – 15,1%, Баткен – 13,2%, Чүй – 29,6%ды түздү. Ал эми ушул абал *кээде* болорун Нарын – 62,8%, Талас – 57,9%, Ысык-Көл – 74,4%, Ош – 72,2%, Жалал-Абад – 74,0%, Баткен – 67,8%, Чүй – 53,5%ды түздү. *Эч качан* мындай абалды болбойт деген жогорку көрсөткүч бир гана Талас областын-

да 30,3%ды түздү, калган областарда 20% жетпеген үлүштү көрсөтүштү.

«Өзүңүздүн жетишкендиктериңизге сыймыктануу» сезими кандай экенин сураганыбызда жалпы респонденттердин 43,2% *дайыма* болорун белгилешсе, кээде гана болорун 50,2% белгилешти, ал эми 6,6% бул сезимдин *эч качан* болбостугун билдиришти. Булардын ичинен бардык жаш курактарда дээрлик жарымына жакыны позитивдүү маанайда *«дайыма жана кээде»* деген жоопторду билдиришти. Ал эми *эч качан* деген жоопту тандаган респонденттердин катыштык үлүшү 10% жеткен жок. Мындан белгилей кетчү жагдай, 18-29 жаш курактагы респонденттердин ичинен *эч качан* деген жоопту 4,7% гана тандаган. Бул төмөнкү көрсөткүч алардын жашоодогу позитивдүү экенинен кабар берет.

Күнүмдүк иштерге алымсынбоо, туталанып жүрүү абалы респонденттердин 14,8% *дайыма* болсо, **69,4%** кээде болот, ал эми 15,9% *эч качан* болбойт. Бул жердеги кээде деген жоопту тандаган респонденттердин катыштык үлүшү абдан жогору. Демек, социалдык-психологиялык абалы аларды канааттандырбайт, инсандардын жашоодон күткөн ой-тилек, максаттары жогору, жашоого карата көз караштары бийик, бирок объективдүү жана субъективдүү шарттардан улам көп учурларда аткара албай калган же аткарылбай калган учурлар көбүрөөк кездешери байкалды. Респонденттердин жашаган жери боюнча алып караганда шаардыктардын 13,6% *дайыма* деген жоопту тандашса, айылдыктардын 15,5% тандашты. Ал эми кээде деген жоопту шаардыктардын 71,0% белгилесе, айылдыктардын 68,4% белгилешти. Мындагы шаардыктардын пайыздык үлүшү жогору болгондугунун себеби катары шаардык респонденттерде шаар жашоосунун темпи, ар түрдүү саясий окуялардын болушу жана ошондой эле өздөрүндөгү ички психологиялык абалдын дагы таасири болушу мүмкүн. Айылдык респонденттер шаардыктарга караганда жашоодо диалогго ачык, жардамдашууга даяр, туугандык байланыштын бекемдиги сыяктуу тиричиликтик алаксытуулар көп болгондугу үчүн азыраак психологиялык абалдарды жашайт деген чечимге келе алабыз.

Эч качан күнүмдүк иштерге алымсынбоо, туталанып жүрүү абалы болбой деп шаардыктардын 15,4% билдирсе, айылдыктардын 16,2% билдирди.

Жалпы жонунан, бардык жооптордо тең: шаардыктарда дагы, айылдыктарда дагы кескин айырмаланган пайыздык катыш жок, тактап айтканда, 2-3%дык айырма гана бар. Бул ааламдашуу шартынын дүйнөнүн бардык булуң-бурчуна оң жана терс таасири тегиз тийип жатканын билүүгө болот.

Турмуштун өтө оордугун сезүү жалпы респонденттердин 20,0% *дайыма* болсо, **65,6%** кээде, ал эми 14,4% *эч качан* болбойт. Ушул суроону жаш курагы боюнча алып караганда турмуштун өтө оордугу *дайыма* сезилерин бардык жаш курактагылардын 5/1 белгилешти. Кээде деген жоопту эң жогорку көрсөткүчтө (72,0%) 50-59 жаш курактагы респонденттер билдиришти. Ал эми башка жаш курактагы респонденттердин пайыздык үлүшү 65% тегерегинде. Турмуштун оордугу *эч качан* сезилбейт деген жоопту тандагандардын ичинен дагы эле эң аз пайыздык үлүштө 50-59 жаштагылар

(10,3%) экенин билинди. Калган курактагыларда *эч качан* деген жообу 15-16% арасында өзгөрүп турат.

Жалгыздык сезими жалпы респонденттердин 11,1% *дайыма* болуп турат, 44,8% кээде болуп турса, 44,0% *эч качан* болбойт. Жалгыздык сезимин *дайыма* жашаган респонденттердеги жогорку көрсөткүчү Талас (11,8%), Ош (12,2%), Чүй (16,%) областтарында жана Бишкек (12,2%) шаарында кездешти. Ал эми жаш курагы боюнча алып караганда жалгыздык сезимин *дайыма* 60 жаштан жогорку жаш курактагылар көбүрөөк сезишет (16,2%), андан кийинки орунда 50-59 (12,5%) жана 30-39 жаш курактагы (12,6%) респонденттер турса, 9,6% 18-29 жаш курактагылар жана 8,8% 40-49 жаштагылар жалгыздык сезимин баштарынан өткөрүп турат.

Респонденттердин дээрлик жарымына жакыны жалгыздык сезимин кээде сезип турарын бардык жаш курактагылар белгилешсе (41-47%), ошол эле учурда *эч качан* жалгыздык сезими билинбейт деген жоопту дагы респонденттердин бардык курактагыларынын жарымына жакыны (42-47%) белгилешти. Жынысы боюнча карасак, аялдардын 12,1% жалгыздык сезимин *дайыма* сезерин билдиришсе, эркектер 10,2% түздү. Кээде деген жоопту аялдардын 44,2% тандаса, эркектердин 45,5% тандады. *Эч качан* жалгыздык сезими билинбейт деген эркектер 44,3% түзсө, аялдардын 43,7% түздү. Жалгыздык сезими *дайыма* 60 жаштан жогоркуларда көбүрөөк кездешиши (башка жаш курактагыларга салыштырмалуу) нормалдуу көрүнүш. Себеби бул курактагыларда өзү теңдүү курбалдаштарынын санынын азайышы, карьералык өсүштүн токтошу, кесиптик ишмердүүлүктүн аяктоо жана пенсиялык жашоого өтүүсү менен шартталат.

Инсандын жашоосунда *мени эч ким кызыктырбайт* деген кайдыгерлик маанай кандайдыр бир деңгээлде болуп туруучу процесс. Инсандагы бул абалдын пайда болушунун себеби коомдогу үзгүлтүксүз социалдык, саясий, экономикалык жана маданий баш аламандыктар менен бирге инсандын өзүндөгү (жан дүйнөсүндөгү келишпестик) карама-каршылыктар десек болот.

Мени *дайыма* *эч ким кызыктырбайт* деген жоопту жалпы респонденттердин 9,0% тандашты, кээде кызыктырбайт дегендер 44,1% болсо, *эч качан, тескерисинче кызыктырат* деген респонденттер 46,8% түздү.

Кайдыгерлик сезими кыргыз коомунда аз да болсо бар экендиги билинди. Билим деңгээли боюнча алып караганда жогорку көрсөткүчтөгү *дайыма эч ким мени кызыктырбайт* деген пессимисттик жооп бүтпөгөн жогорку билимдүү (10,7%) менен бүтпөгөн орто билимдүүлөрдө 10,1% түздү.

Аймактар боюнча алып караганда Ош (10,3%) жана Жалал-Абад (12,3%) областтарында, Бишкек (10,9%) жана Ош (15,0%) шаарларында жогорку көрсөткүчтө пессимисттик маанай бар экендиги байкалды.

Оюмдагыны эч кимге айта албайм деген социалдык-психологиялык жеке абалын аныктаган дагы бир суроо респонденттерге берилди. Мында жалпы респонденттердин 12,9% *дайыма* деп жооп берсе, 60,0% кээде деген жоопту тандашты. Ал эми 27,0% *эч качан*, башкача айтканда оюмдагыны коомчулукка *дайыма* ачык айта алам деп билдиришти. Аймактар боюнча алып караганда оюн эч кимге айта албай, ички пси-

хологиялык чыңалууну жашаган респонденттер Талас (11,8%), Ош (13,5), Жалал-Абад (12,0%), Баткен (13,8%), Чүй (15,4%) областтары жана Бишкек (14,9%), Ош (17,0%) шаарларында кездешти. Ушул эле суроого эч качан, тескерисинче оюмдагыны коомчулукка жашырбай ачык айта алам деген башка аймактардан кескин айырмаланган жооп Талас (48,7%) областында болду.

Инсандын социалдашуусу аны курчап турган чөйрө менен карым-катышта болушу менен башталат. Туугандык, жоро-жолдоштук, кесиптештик жакын мамилелер кандайдыр бир деңгээлде жакындыкты, биримдикти жана иденттүүлүктү түзөт. Иденттүүлүк карама-каршылыктуу мамилени талап кылгандыктан, ортодогу ымала бекем болот дагы дайыма бири-бирине муктаждыкты жаратат.

Респонденттерден канчалык деңгээлде жакын адамдардын, кесиптештердин колдоосуна муктаждык экендигин сураганыбызда 23,1% дайыма муктаж экендигин билдирсе, 62,9% кээде муктаж болуп каларын билдиришти. Ал эми 14,0% эч качан жакын адамдардын, кесиптештердин колдоосуна муктаж эместигин айтышты.

Ушул суроону респонденттердин жаш курагы боюнча алып караганда 60 жаштан жогорку жаш курактагылардын 4/1 дайыма деген жоопту тандашты жана бул көрсөткүч жаш курактары боюнча эң жогорку көрсөткүч. Калган жаш курактагыларда жакындардын, кесиптештердин колдоосуна муктаждык 21-25% арасында өзгөрөт. Ал эми кээде деген жоопту дагы дээрлик жарымынан көбү тандашты. Демек кыргыз коомунда социалдашуу, мамиле түзүү, иденттешүү процесси актуалдуулугун жогото элек десек болот.

Билим деңгээли боюнча алып карасак, дайыма жакындардын, кесиптештердин колдоосуна муктаждык бүтпөгөн орто билимдүүлөрдө 30,4% түздү жана бул көрсөткүч билим деңгээлиндеги эң жогорку көрсөткүч.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы социалдык, экономикалык, саясий, маданий ж.б. процесстер дагы эле өткөөл мезгилин жашап жатканы билинди. Респонденттердин айрым көрсөткүчтөр боюнча берген жоопторунан курч социалдык маселелердин негизинде жаралган психологиялык чыңалууну байкоого болот. Мисалы, күнүмдүк турмуш-тиричиликтеги оорчулукту жеңе албагандык, күнүмдүк иштерге туталанып алымсынбоо, турмуштун өтө оордугун сезүү, жакын адамдардын колдоосуна муктаждык ж.б. сезимдери менен алар иденттешет жана өлкөнүн дагы бир жолу оор абалда экенин билдирет. Себеби жогоруда аталган категориялардагы «кээде» сезилет деген пайыздык үлүштөр дагы жогорку көрсөткүчтө экени байкалды. Ошол эле учурда кыргыз элинин менталитетине таандык «шүгүрчүлүк синдромун» күчтүү таасири билинди. Моралдык жана материалдык жактан кыйналып жатышса дагы «абалды» мындан ары жакшыртуунун жолдорун издөөнүн ордуна ушул калыптагы абалда тура берүүгө даяр экендиги өкүндүрөт. Көпчүлүк респонденттер «нейтралдуу»

жоопту тандашты. Нейтралдуу жооптун артында негативдүү маанайды байкоого болот.

Демек, жамааттык иденттүүлүктү бекем кармаган кыргыз коомунда ааламдашуунун таасиринен уламбы айтор, социалдык-психологиялык абалды позитивдүү деп айтуудан алыспыз. Ошол эле учурда негативдүү маанайдагы коом деп бүтүм чыгарууга дагы эртелик кылат. Себеби өлкө чөйрөк кылымдан бери эгемендүүлүктө жашаганы менен экономикалык жана саясий жактан күчтүү державаларга көз каранды бойдон калууда. Бул көз карандылык кыргыз коомунун социалдык-психологиялык абалына түздөн-түз кедергисин тийгизип келет.

Сунуштар:

Кыргыз коомундагы социалдык иденттүүлүктүн түпкү маңызы – инсанга социалдык мамилелердин алып жүрүүчүсү иретинде коом мейкиндигинин «алтын казык» жылдызы сымал ээлеген ордун аныктоого мүмкүнчүлүк берип, кыймыл-аракеттеринин жол-жобосун, бүтүндөй жашоо стратегиясынын багытын шарттагында камтылган. Андыктан, социалдык иденттүүлүктү изилдөө «инсан-коом» моделиндеги өзгөрүүлөрдү, өзгөчө өткөөл шарттарда орун алган социалдык мамилелерди, коомдогу ар кыл топтордун кимдигин терең талдоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат [7.61.]. Демек маданияттуу коомду түзүүдө социалдык мамилелердин маданияттуу түрдө аткарылышы шарт. Социалдашуунун туура багыттарын коомдук этикет катары иштелип чыгуусу абзел. Изилдөөнүн жыйынтыгына таянып, төмөнкүдөй сунуштар берилди:

- Ар бир жаш куракка карата, жашаган аймагына карата туура социалдашуунун түрлөрүн иштеп чыгуу;
- Ар бир жаран жеке жашоосунда, коомдун алдында, мекендин алдында милдет жана укук маселелерин жакшы өздөштүрүшү зарыл;
- Жеке жана жалпы жоопкерчилик сезимин ойготуу үчүн ар түрдүү психологиялык кеңеш-көмөк көрсөтүү иш-чараларын жүргүзүү;
- Мамлекет тарабынан социалдык абалды чыңдоочу программаларды иштеп чыгуу ж.б.у.с.

Адабияттар

1. Marcia, J. E., (1966) Development and validation of ego identity status // *Journal of Personality and Social Psychology* 3.
2. Касьянова К. (2003) О русском национальном характере. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга.
3. Новейший философский словарь (2001) Мн.: Интерпресервис; Книжный Дом.
4. Рикер П. Повествовательная идентичность. - http://royallib.com/book/riker_p/povestvovatel'naya_identicnost.html – маалымат алуу убактысы – 15.05.2015
5. Сыргабаев, С. Социалдык иденттүүлүк: табияты жана социалдык-психологиялык түркүктөрү // китепте: Кыргызстандыктардын иденттүүлүгүн аныктоо боюнча талдоо: Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында. Бишкек, 2015.
6. Шульгина Д.Н. Глобализация и культурная идентичность. [Текст]: Дисс. ...канд. философ. наук: 09.00.11. Воронеж, 2010.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. -М., 1996.

УДК: 316.323.

Мурзаев М.С. КББАнын
кесиптик билим берүү жана педагогика
лабораториясынын жетектөөчү илимий кызматкери,
психология илимдеринин кандидаты, доцент.
Mamatali54@mail.ru

К.ИСАЕВДИН «КЫРГЫЗ ТААНУУ ЖАНА УЛУТТУ ӨНҮКТҮРҮҮ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

КОНЦЕПЦИЯ К.ИСАЕВА «КЫРГЫЗОВЕДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИИ»

THE CONCEPT OF K. ISAEV “KYRGYZ MAINTENANCE AND DEVELOPMENT OF THE NATION”

Аннотация. Макалада инсанды социалдаштыруу, анын актуалдуулугу, инсанды социалдаштыруудагы улуттук маданияттын ролу, бүгүнкү күндө улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштыруунун мазмунун, багыттарын, принциптерин аныктоодо социолог К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясынын ролу, маани-мазмуну ачып берилген.

Түйүндүү сөздөр: социалдаштыруу, кыргыз улуттук маданияты, концепция, кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү, улуттук негизде инсанды социалдаштыруу.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальность социализации личности, национальные особенности культуры, роль культуры в социализации личности, роль концепции “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” К.Исаева в определении содержания, закономерностей и принципов социализации подрастающего поколения на основе национальной культуры, проблемы развития нации в условиях глобализации.

Ключевые слова: социализация личности, национальная культура кыргызов, концепция, познания национальной особенности культуры кыргызов, развитие нации.

Abstract. In this article socialization actuality, national culture peculiarities, the role of culture in human socialization, the conception role of “Kyrgyz cognition and nation development” by K. Isaev in defining regularity and principals of growing generation on the base of national culture and nation development are presented.

Key words: socialization, national culture of Kyrgyz, conception, conception of national culture peculiarities of Kyrgyz culture on the base of its development, human socialization, social expectations.

Азыркы кезде ааламдашуунун жана маалымат технологияларынын өнүгүшүнүн натыйжасында маданияттардын карым-катышы күчөп, маданияттардын аралашуусу жана бир түскө келиши (унификацияланышы) жүрүп жаткан шартта элибиздин социалдаштыруу процессинин өзгөчөлүктөрүн жана жаш муундарды инсан катары социалдаштырууну илимий негизде жүргүзүүнүн жолдорун аныктоону социологиялык аспекттен изилдеп үйрөнүүнүн мааниси чоң.

Республикабыздагы коомдук-саясий, экономикалык-маданий, маалыматтык өзгөрүүлөрдөн улам азыркы учурда жаш муундарды улуттук негизде инсан катары социалдаштыруу актуалдуу.

Социология илимине «социалдашуу» терминин француз социологу Г.Тард киргизген [5]. Социалдашуу процесси алгач Э. Дюркгейм, З. Фрейд, Т. Парсонс, Ж. Пиаже, Э. Фромм, Н. Смелзер ж.б. тарабынан изилденген [4].

Социалдашуу/социалдаштыруу термини (орусча “социализация” латындын - solialis-общественный-коомдук) алгач саясий экономия илиминде колдонулуп, ал жердин, өндүрүштүк каражаттардын “коомдоштурулушу” (обобществление) дегенди билдирген [4].

Жаш муундарды социалдаштыруунун – инсандын коомдогу социалдык тажрыйбаларды, социалдык байланыштардын жана мамилелердин тутумун өздөштү-

рүү процессинин айрым маселелерин изилдөө салты кыргыз илиминде калыптанган.

Кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттары педагогикалык аспектен С.Байгазиев, А.Алимбеков, С.Рысбаев, А.Б.Калдыбаева ж.б. тарабынан изилденип келүүдө.

Кыргыз илиминде жаш муундарды социалдаштыруу маселелери жөнүндө сөз козгогондо кыргыз социологиясынын атасы эсептелген Күсеин Исаевдин философиялык жана социологиялык изилдөөлөрүнө атайын токтоло кетүүбүз зарыл.

Көрүнүктүү окумуштуунун коомдун саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүү өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү илимий жана публицистикалык макалаларында, кабарчыларга берген интервьюларында улуттун өткөн тарыхы, рухий жана маданий жетишкендиктери, элибиздин улуттук маданиятынын өзгөчөлүгү жана кайталангыстыгы, бүгүнкү күндө коомдо жүрүп жаткан процесстер, андагы көйгөйлүү маселелердин улуттун келечегине тийгизчү залакалары жана келечектеги эл тагдыры, улутту өнүктүрүүнүн идеологиясын, жолдорун аныктоо, жаш муундарды улуттук духта тарбиялоо, муундар ортосундагы байланышты жакшыртуу, каада-салттарды колдонуудагы оош-кыйыштар ж.б.[3] маселелерди талдоого алууда жаш муундарды улуттук негизде социалдаштыруу маселеси кызыл жип сыңары көзөп өтөт. Анын илимий жана публицистикалык макалаларында, кабарчыларга берген интервьюларында республикабыздын коомунда жүз берип жаткан саясий-экономикалык жана социалдык-маданий өзгөрүүлөрдөн жаралган саясий окуялар, социалдык процесстер ж.б. адам турмушуна тийгизген таасирин аныктоо, коомду жана анда жашаган адамдын турмуш-шартын жакшыртуу, маданий-рухий талаптарды өнүктүрүү [2] ж.б. маселелер социологиялык өңүттөн талданып, баа берилип, аларды илимий негизде чечүүнүн жолдору сунушталат.

Биздин пикирибизче, окумуштуунун кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү багытындагы көз караштары өзүнчө бир идеялык тутумду түзгөндүктөн, аларды өзүнчө бир бүтүндүктөгү “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы деп атоо туура болот. Анткени К. Исаевдин көз караштары бирдиктүү системаны түзгөндүктөн концепциялык белгилерге (элементтерге) ээ.

КОНЦЕПЦИЯ — (лат. conceptio) 1) замысел, определяющий стратегию действий при осуществлении реформ, проектов, планов, программ; 2) система взглядов на процессы и явления в природе и в обществе. Жогорудагы концепцияга берилген аныктамага негизденип, К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясынан төмөнкүдөй концепциялык элементтерди, белгилерди ачыктай алабыз:

- кыргыздардын социалдык турмушу жана келечектеги өнүгүүсү жөнүндөгү илимий жана публицистикалык макалаларында, интервьюларында чагылдырылган көз караштар, идеялар автордун өзүнө гана мүнөздүү болгон билимдердин, түшүнүктөрдүн, көз караштардын, идеялардын системасы экендиги;

- кыргыз таануу- кыргыз элинин тарыхый өнүгүш өзгөчөлүктөрүн таанып билүү аркылуу улуттун бүт өзгөчөлүктөрүн, маданиятынын кайталангыстыгын

(улуттук мүнөзүн, менталитетин, адаттарын, жашоо образын, нарк-насилин, ишенимин ж.б.) таанып билүү жана аларга негизденип улутту өнүктүрүүнүн багыттарын, жолдорун, механизмдерин аныктоо боюнча көз караштарынын системасы;

- улутту өнүктүрүү - тарыхый өнүгүүдө улут жараткан өзүнүн өнүгүү жолуна (негизденип) таянып, бүгүнкү күндүн талаптарына (демократиялык коомду түзүү, базар мамилесинде жашоо, алдынкы илим-билимге, өнөр жай технологияларына ээ болуу, бирок улуттун өз өнүгүүсүнүн нугун сактап калуу ж.б.) ылайык улуттун өнүгүүсүн камсыз кылуу идеясынын системдүүлүгү;

- концепциядагы өзөккү багыттар кыргыздардын кандай эл болгондугу, элдин тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү, азыркы кезде коом өтө ыкчамдык менен өнүгүп-өзгөрүп жаткан шартта кыргыз эли кандай багытта жана мазмунда өнүгүшү зарыл экендиги ачып көрсөтүлгөндүгү;

- кыргыз таануунун негизинде улутту өнүктүрүүнүн философиялык-социологиялык аспектеги теориялык-методологиялык принциптеринин, механизмдеринин, мыйзамченемдүүлүктөрүнүн аныкталышы жана сунушталышы.

Концепциянын өзөгүн кыргыздардын дүйнө түшүнүүсүн, дүйнө кабылдоосун, жалпы эле улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү аркылуу улуттун өнүгүшүнүн келечек багыттарын, жолдорун жана мазмунун аныктоо, улуттун заман талабына ылайык өнүгүүсүн ишке ашыруу маселелери түзөт.

К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы социологиялык аспектеги гана ой толгоолор болбостон, терең мазмундуу философиялык көз караштар тутуму, кыргыздардын өткөнү менен бүгүнкүсүн жана эртеңки келечегин байланышта караган философиялык жана социологиялык ойлордун системасы болуп саналат.

Концепциянын мазмунун ааламдашуу мезгилинде кыргыз элинин саясий-экономикалык, социалдык-маданий турмушу өзгөрүүлөргө учурап жатышынан жаралган социалдык (жумушсуздук, жакырчылык, алдым-жуттумдук ж.б.) жана руханий (коомдогу рухий тарбиянын төмөндөшү, кайдыгерлик, көңүл коштук, өз кызыкчылыгын баарынан жогору коюу, ыймансыздыктын жана алсызга зомбулуктун күчөшү ж.б.) көйгөйлөрдү жоюу, улутту сактап калуу жана өнүктүрүү идеялары жана аларды илимий негизде чечүү [3] багытындагы сунуштар түзөт. Ал сунуштарды жаш муундарды улуттук маданияттын негизинде инсан катары социалдаштыруунун улуттук идеясы катары кароого болот.

Бүгүнкү күнгө чейин Кыргыз Республикасында улуттук идеологиянын иштелип чыга электигинен, чейрек кылымдан бери ар башка өлкөлөрдү туурап, өлкөнүн өнүгүү багытын аныктап (“жакында өлкөбүз Швецарияга айланат” ж.б.) демократиялуу өлкө куруу, англо-саксондук өнүгүү жолун туурап (кайталап) мыйзамдарды кабыл алуу ж.б. натыйжасында улуттук өнүгүү жолубузду аныктай албай келе жатабыз. Элибиздин тарыхый өнүгүүдө жетишкен көчмөндүк демократия, элди адилет башкаруу, эл башчыларынын элдин келечегин ойлоп иш тутуу салттарын ж.б. четке сүрүүнүн натыйжасында алдым-жуттум, өз кызык-

чылыгын эл кызыкчылыгынан жогору койгон, алысты көрө албаган, жетелеме, мажирөө саясый элитага; эл тагдырына көңүл кош, кайдыгер, өз башын ойлогон, көр тирилик менен алек болгон, аракеч, жетелеме, өз улутунун келечегин ойлобогон муундарга ээ болуп олтурабыз. Коомубуздагы мындай терс көрүнүштөрдөн арылуунун жолу К.Исаевдин концепциясынын мазмунун түзөт.

Кыргыз коомунда эл үчүн күйүп бышкан, элдин кызыкчылыгын ойлоп иш туткан жаңы муунду, өлкө үчүн ак дилден кызмат кылчу саясый элитаны, улуттун өнүгүүсүнө, өлкөнүн саясый жана экономикалык жактан чыңдалышына өз салымын кошууга умтулган, эмгекчил жана мекенчил муунду тарбиялашыбыз өтө зарыл болуп саналат. Ал үчүн жаш муундарга бүгүнкү күндө адамзат ээ болгон алдынкы илим-билимди, өнөр жай технологияларын колдонууну жана алдынкы эмгек тажрыйбаларына ээ болууга үйрөтүү менен бирге аларды улуттук унгуусун (баалуулуктарын, нарк-насилин ж.б.) туу тутуп жашоого үйрөтүүбүз керек. Анткени Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан коомдук-социалдык процесстер биздин коомго да өз таасирин тийгизип, кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүнүн (баалуулуктарынын, нарк-насилин ж.б.) түп тамырынан өзгөрүшүнө алып келип жаткандыктан, жаш муундарды улуттук нукта социалдаштырууда замандын талаптарын, цивилизациянын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл болуп саналат. Ошондо гана постиндустриялык коомдогу өзүбүздүн улуттук өнүгүү жолубузду аныктоого, жаш муундарды заманбап жана улуттук негизде социалдаштырууну ишке ашырууга жетише тургандыгыбыз концепциянын мазмунунда чагылдырылган.

Концепция улутту өнүктүрүүдөгү негизги маселе коомдогу идеологиялык, саясый-экономикалык, социалдык-маданий жана ыймандык туруксуздук мезгилде улуттук өнүгүү багытын ар тараптан ачып бергендиги менен баалуу.

К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы узак кылымдарда калыптанган улуттук маданиятыбыздагы инсанды социалдаштыруу салттарын пайдаланып жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашырууда улуттун кечегиси менен бүгүнкүсүн диалектикалык байланышта кароо эң

башкы маселе болуп, көптөгөн кылымдар бою улуту-буздун сакталышына жана өнүгүшүнө негиз болгон ата-бабалардын баалуулуктарын, көөнөрбөс салттарын жаш муундарга үйрөтүү аркылуу гана коомубузда жүз берип жаткан көйгөйлөрдөн арылып, элибизди өнүгүүгө алып келе тургандыгыбызга ынандырат.

Жыйынтыктап айтканда, бүгүнкү күндө коомубузда жүрүп жаткан социалдык процесстер жаш муундарды улуттук негизде социалдаштыруу талабын жаратууда. Азыркы кезде коомубузда жүз берип жаткан көйгөйлүү маселелерди чечүүдө кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштырууну изилдөө, аларды илимий негизде пайдалануунун принциптерин, механизмдерин технологияларын аныктоо жаш муундарды улуттук негизде социалдаштырууга мүмкүнчүлүк жаратат.

К.Исаевдин кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү багытындагы көз караштарынын, идеяларынын мазмунун кыргыздардын көп кылымдарда калыптанган жашоо образын, нарк-насилин, баалуулуктарын, рухий дүйнөсүн, тутунган баалуулуктарын талдоо аркылуу алардын бүгүнкү күндө трансформацияланып жатышынын себептерин жана андан келип чыккан натыйжаларды ачып көрсөтүү, чечмелеп түшүндүрүү менен бирге, коомдогу жан кейиткен рухий жана социалдык проблемаларды илимий негизде чечүү боюнча сунуштар түзөт.

Аталган концепция улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу маселелерин коомдук-социалдык багыттагы илимдер тарабынан изилдөөгө алууда методологиялык негиз катары кызмат кылат.

Адабияттар

1. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. — М.: Книжный мир, 2003. — 895 с.
2. Исаев К.И. Кыргыз социологиясы: өткөнү, түптөлүшү, келечеги. Б., 2009 -191 б.
3. Исаев К.И. Кыргыз таануу маселелери: илимий-публ.макалалар жыйнагы. Экинчи басылыш. Б., 2016. -476 б.
4. Мурзаев М.С. Кыргыз элинин психологиялык маданияты жана инсанды социалдаштыруу салттары. // Известия КГУ им. И.Арабаева. № 1, 2012. 117-119-бб.
5. Кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу (социологиялык талдоо) (монография). - Б., 2017. -200 б.

БОЗ ҮЙ ИЧИНИН МЕЙКИНДИКТЕРГЕ БӨЛҮНҮШҮ

РАЗДЕЛЕННЫЕ ЧАСТИ ПРОСТРАНСТВА В ЮРТЕ

DIVIDING SPACES IN THE YURT

Аннотация: Бул макала, негизинен Манас эпосундагы маалыматтарга таянып боз үйү ичиндеги мейкиндиктерге карата бөлүнгөн мамилени изилдейт. Бул мейкиндиктер, боз үй ичинде жашагандардын аралашпай, ирээттүү жайгашуусуна шарт түзгөн.

Түйүндүү сөздөр: Манас эпосу, төр, эр жак, эпчи жак жана босого.

Аннотация: В этой статье проводятся исследования по практике использование пространства в кыргызской юрте, основанной на информации из эпоса Манаса. Статья старается утверждать, что разделенные части пространства в юрте привели к лучшей организации жизненного порядка, особенно разного пола в повседневной социальной и экономической жизни.

Ключевые слова: Эпос Манас, төр, эр жак (левая сторона), эпчи жак (правая сторона) и порог

This article does research on space using practice in the Kyrgyz nomadic yurt basing on the information from the Manas epic. It claims that the divided spaces in the yurt caused better organization of gender-based life order in the daily social and economic lives.

Key words: epos of Manas, tor, er jak (left side), epchi jak (right side) and entrance

Тарыхты, илгери жашап өткөн кайсы бир улуу инсандарды, тарыхта болуп өткөн окуяларды, ырым-жырым жана каада-салттарды адам баласы дайым эстейт, эскерет. Бирок ошол тарыхтын жаралышына, ошол улуу инсан менен тарыхта бурулушка алып барган окуялардын чыгышына түз себепкер болгон чөйрө же географиялык мейкиндик дайым көз жаздымда калып келет.

Кыргыз элинин тарыхына, ошол эле Манас эпосундагы маалыматтар аркылуу карап көрсөк, Кыргыз тарыхы, дайым жер которуу менен түздөн-түз байланыштуу. Тактап айтканда, Кыргыз салты, адаттары, тарыхы жана маданий мурасы бир эле географиялык мейкиндикте калыптанган эмес. Ар бир географиялык мейкиндикке жер которуп көчкөн сайын, Кыргыз тарыхы менен маданияты катмарлашып байып турган. Себеби жер которуу менен бирге жаңы турмуш баштап, тарыхын, маданий мурасын, салтын жана ырым-жырымын жаңылап, өзгөртүп турган.

Кыргыз тарых илиминде жогоруда аталган географиялык мейкиндиктерди алмаштыруу же жер которуу жараяны, Енисей доору, Алтай доору, Чыгыш Түркстан доору, Теңир Тоого келиши ж. б. деген хронологиялык негизде доорлорго бөлүп терминдештирилет [1].

Биз мунун түбөлүктүү журт издөө жараяны деп карасак болот. Манас эпосундагы Манастын жер ча-

лып жүрүп Талас жергесин жактырып кийин көчүп келгени, аталган түбөлүк журт издөө жараянынын эпос ичиндеги эң жакшы чагылдырылышы. Мухаммед Хайдар Дуулатиге таандык *Тарих-и Рашиди* эмгегинде, *Маджму ат Таворих* (XVI) же андан кийин *Сиюй Чжи* (XVIII) деп аталган жазма булактарда кыргыздардын Теңир-Тоо тегерегине отурукташып, жер бөлүшкөнү тууралуу маалыматтар [2] түбөлүк журт издөө жараянын ийгиликтүү жыйынтыкталганын көргөзөт.

Адамзаттын өнүгүшү жана дайым алдыга жылышы алардын мейкиндикти ирээттүү пайдаланышына байланыштуу [3]. Айтайын дегеним, мейкиндикти ирээттүү колдонуу жайлоо-кыштоодогу журт менен токтоп калган эмес. Буга ошол жайлоо-кыштоодогу ар бир үйбүлөнүн же ар бир кыргыз боз үйү ичиндеги кенири мейкиндиктин ирээттүү колдонулушу жакшы мисал. Кыргыз салттуу түшүнүгүндө, боз үй ичинин да ирээттүү түрдө чакан мейкиндиктерге бөлүнгөнү, бул кыргызга таандык кылымдардан бери калыптанган Кыргыздын турак-жайга байланыштуу өзгөчө салты [4].

Төр

Төр, бул кыргыз боз үйүндө салт катары калыптанган сыйлуу бөлүк же орун. Төргө салт катары кароо да туура болот, себеби ар бир кыргыздын үйүндө төр бар жана төрдү урматташат. Төр дайым таза кармалат

жана көлдөлөң, баалуу аң тери же жер төшөк салып сый мамиле жасалат [5].

Мисалга:

Эр Алмамбет киргенде,
Улуктугун урматтап,
Келгин, баатыр келгин, деп,
Төрдөн орун көрсөттү,
Төр жагына өткөрдү.

деп берилген Манас эпосундагы беш сапты чечмелеп көрөлү. Эр Алмамбет босогодон аттап ичкери кирген кезде анын “улук”, “лидер” “эл баштаган, эл керегине жараган” баатырдыгын урматтап, ага “төргө өтүнүз, сиз төргө отурганга ылайыксыз” деген мааниде босого, эр жакты басып аралатып өткөрүп, *төр* деп аталган сыйлуу чакан мейкиндикке отургузду, дейт. Демек, кыргызда улук, лидер, баатыр, башчы же конокту кимиси болсо да “төргө өткөрүү” бул сыйдын төрөсү болгон. Эгер ошол эле баатырды, башчы же улукту төргө өткөрбөй боз үй ичинде туш келди отургузуп, мейли кой мейли тай союп эт тартса да өзүнө арналып союлган малдан мурун, төргө отурбаганына таарынып кетээри шексиз. Демек, кыргыздын салтык мамилесинде, сый бул атайын арнап мал союудан мурун ал кишиге жасалган мамиле, же өзүнө, абалына жарашкан орунга отургузуу салты. Келген конок, катыган нан жана карандай чай ичип, бирок өз абалына жараша боз үй ичинде отуруп, тийиштүү жакшы мамилени көрсө конок таарынбай кете бериши мүмкүн. Манас эпосундагы төмөндө берилген жөнөкөй саптар да төрдүн кыргыз салтында канчалык таасирдүү орун экенин ачык көргөзүп турат.

Ак кийизден жайышып,
Ал кийиздин үстүнө,
Арстан Манас баатырды,
Олтургузуп алышып,
Жетимиш киши көтөрүп,
Төбөсүнө орундун,
Төр жагына өткөрүп,
Хан көтөрдү муну, деп,
Калайыкка көргөзүп [6]

деген сымал көптөгөн төргө байланышкан саптар, Кыргыз салтында “сыйдын башы конокко арнап мал союу эмес, ириде төргө өткөрүү”, “өзүнө бап келген жерге отургузуу” экенин көргөзөт.

Бирок, боз үй ичиндеги бул түзүлүш эч качан бузулган эмес, дайым сакталган деп так кесе айтууга болбойт. Себеби, Манастын хан ордосун караганыбызда төр, эр жак, эпчи жак деген түзүлүш бир аз жалпылашып кеткен:

Эшиктин тышын ойдурган,
Бүркүт менен жолборстун,
Сүрөтүн чегип койдурган.
Анардай кызыл түндүгү,
Кардай аппак үзүгү,
Көргөн жанды таңданып.
Тигип койгон ак үйдү.
Бекер күндөр болгондо,
Төрөсү менен Каныкей,
Төр жагында жатуучу,

Аким-бийи бир жакта,
Ойун ойлоп жатуучу,
Ортосунда кырк чоро,
Ордо салып атуучу.
“Эпчи жакта” Тазбаймат,
Казан асып жатуучу,
Ошончонун баарысы,
Жай-жай менен батуучу,
Жыйын кылган мезгилде,
Жети жүз адам батуучу,
Ырасын айтсам учурбай,
Үй чоңдугу ушундай.

Жогоруда берилген саптардагы *Эпчи жакта Тазбаймат, Казан асып жатуучу, Үй чоңдугу ушундай Жети жүз адам батуучу* деген саптар Манастын хан ордосундагы жыйын үй деп аталган чоң өргөөлөрдө төр, эр жак, эпчи жак деген түзүлүш аралаш колдонулуп, Тазбаймат сыяктуу Манастын чоролору ошол ордодугу жыйын үйдү ашканасын кошо тейлешкен. *Жети жүз адам батуучу, Ортосунда кырк чоро, Ордо салып атуучу* деген саптар болсо, жыйын үйүнүн өтө чоң болгонун метафоралык негизде сүрөттөп берет.

Ал эми, *Дастаркон жыйып Каныкей, Конок камын көргөнү, Ашкана үйгө жөнөдү* [7], деген саптарда болсо, Манастын ордосундагы конок үй, ашкана үй, жыйын үй, сыяктуу ар бири үчүн өзүнчө боз үйлөрдүн тигилгени, ашкана бир эле боз үйдүн бир капталында орун албай, өзүнчө үй катары орун алганын көргөзөт.

Эр жак

Жусуп Мамайдын вариантын караганыбызда, боз үй ичиндеги эр жак тууралуу төмөнкү саптар кездешет:

Эшик ачып уландар,
Урматтап баары калышты.
Эр жагына койдурган,
Кызыл алтын керебет,
Керебет алтын тактага,
Кебезден бүткөн макмалга,
Тоодой болгон хан Кошой –
Эрен барып олтурду [8]

Эр жагына койдурган, Керебет алтын тактага, Кебезден бүткөн макмалга, Тоодой болгон хан Кошой – Эрен барып олтурду деген төрт саптагы эр жак сөзүн чечмелөө менен бирге, Хан Кошойдун эр жакты эркекке тиешелүү тарап катары эле колдонбостон, *Алтын керебет такты койдурганы*, өтө көңүл бурууга ылайык олуттуу маалымат. Ошого окшош эле маалымат төмөнкү саптарда да кездешет:

Эр Төштүктүн үстүнө,
Эшик ачып баштады.
Эр жагында тактыда,
Кебезден бүткөн башкача,
Тоодой болгон Эр Төштүк,
Олтурган экен чалкайа [9]

Бул саптарда кездешкен, Көчмөн турмушта, такты же керебет сыяктуу колго жасалма отургучтун колдонулганы кызык көрүнүш. Бул көрүнүштү, Жусуп

Мамайдын чөйрөсүнөн же Кызыл Суу тараптагы Уйгур жана Кытайлардын шаар маданиятынан таасирленген деп кароого болот. Аталган вариантта, жеке эле эр жак тууралуу маалыматта эмес, башка көптөгөн учурларда, отурукташкан маданияттын таасири күчтүү сезилип турат. Мисалга алсак буга, *Ошол кезде Манастын, Коргонунун алдында; Чамгарагы жылткалай, Заңгыраган чоң сарай; же Алып келип элчини, Күн тийбеске киргизди* деген саптар күбө. Бул жердеги “күн тийбеске киргизди” деген сапты тереңирээк ача турган болсок, эпосто күн тийбес деп аталган жер астында казылып жасалган, өзгөчө оокаттар коюлуп, өзгөчө коноктор гана кире ала турган сырдуу бөлмөлөрдөн турган “кол менен жасалган курулуш” тууралуу айтылат.

Эр жак маселесине кайтып келе турган болсок, эр жактын төр менен чектешкен жеринде, бакан орнотулуп ага эркекти сырт кийимдери, ичик, чепкен жана баш кийимдери илинген. Андан ылдый карай, маанилүүлүгүнө карата күнүмдүк турмушта колдонулуучу эркекке таандык оокаттар, күнүмдүк кийимдер, анчылык буюмдары, ат-токулгалары, ж. б. орун алган. Үйгө келген эркек конок да эр жакта жаткырылып, кийим-кече, ээр токулгалары да эр жакта гана орун алган. Манас 1000 мааракесинде Бишкектеги Манас айылы деп аталган комплексте Манастын кан ордосу тигилип, анда ордонун ичинде эр жак тарапта Манас баатырдын жоо кийимдери, курал-жарактары жана ат-жабдыктары илинген.

Кыргыз баласы, боз үйдө төрөлүп, өнүп-өсүп, кийин өлгөн кезде кайрадан ушул боз үйдөн сөөгү чыккан. Эр жак жана эпчи жакка байланыштуу сөз кылууга ылайык бир көрүнүш, киши өлгөндө сөөктүн да ошол тарапка коюлушу болуп эсептелет. Кыргызстан Советтер Союзунун курамына кирип, отурукташып, там үй салып, көчпөй калса да, өлүм-житим болгон кезде салт катары боз үй тигип, өлгөн кишини аял болсо эпчи жакка, эркек болсо эр жакка сөөгү коюлган. Сырттан өкүрүп келгендер да эр жак эпчи жакка жүз буруп өкүрүп турушат [10].

Эпчи жак

Боз үй ичиндеги аялдарга тийиштүү тараптын эпчи же эпчи жак деп аталып калышы жана анын тарыхы көөнө түрк дооруна чейин кеткен. Себеби, эпчи сөзү, көөнө түрк тилинде үй маанисине келген эб жана иб деген уңгудан келип чыгат [11]. Айрыкча азыркы Түркиялык түрктөр арасында да *эб* деген сөз үй маанисин берсе, ошол эле *иб* сөзү, Алтай тараптагы Хакас тилинде “дайым үйдө отурган”, “үй иши менен алек болгон” деген маанини туюнтат. Ал эми Хакас тилиндеги *ир-ипчи* деген кош сөз, эр менен эпчи же *эр-аял* деген маанини берет.

Манас эпосундагы, эпчи жак тууралуу кээ бир саптарга көңүл бура турган болсок:

Тосо барып Каныкей,
Алып келип үйүнө,
Эшик ачып киргизип,
Эпчи жакка өткөрүп,
Жатарда бышкан тамактан,
Казы-карта, жалынан,
Козунун куйрук майынан,

Көбүрүп турган кымыздан,
Айабай тамак ичирип,

деген саптар, Кыргызда да эпчи менен аялдын өтө жакындыгын көргөзөт. Аял же аялга таандык эпчи, бул ошол аял дүйнөсүнө таандык мейкиндик жана оокаттар экени талашсыз. Тактап айтсак, жогорудагы бир канча сап да боз үйдүн эпчи жагында аялга тийиштүү эң негизги ашкананын орун алаарын көргөзөт. Териден жасалган сабаа, бул ашкана буюму жана дайым эпчи жакта орун алган. Аны эч качан эр жакка койгон учур болгон эмес. Ашкана буюмдарынан сырткары, жаңы үйлөнгөндөрдүн *көшөгөсү* (көшөгө-көөнө түрк тилиндеги *көшө-бурч*) да боз үйдүн бир бурчунда, эпчи жакта орун алган [13]. Көшөгө, азыркы учурда жаңы үйлөнгөн жаш жубайлар жатчу жер катары каралат, бирок мурунку учурда бул үйдөгү бойго жеткен кыздын жаткан жери да көшөгө деп аталган. Колунда бар үйбүлөлөр бойго жеткен кыздарына өзүнчө өргөө көтөргөн жана ал кыздардын көшөгөлөрү ошол өз өргөөлөрү ичинде болгон. А колунда жок кедей-кембагалдын үйүндө, көшөгө ошол кара боз үйдүн эле бир бурчу болгон. Алынын жетишине жараша бойго жеткен кызынын көшөгөсү, жука кездеме менен тосулуп коюлган [14].

Босого

Кыргыздын боз үйү ичиндеги мейкиндиктерге алгач киребериш катары каралган босогодон баштап ирээттүү карай турган болсок, кыргыз көчмөн турмушунда боз үйдүн киреберишинде орун алган төрт бурчтуу жыгачка *босого* дешкен. Босогонун каптал жыгачтары *босого таяк* деп аталып, эки жактан айланып келген керегелер босого таякка бекитилген. Ал эми Манас эпосундагы босого тууралуу төмөнкү саптар, босогого жөн гана таяк катары карабай маани берип жасалгалаганын так көргөзөт:

Ыгы менен кылдырган,
Баш босого сом алтын,
Жан босого ак күмүш,
Керегесин көктөбөй,
Сары жез менен тээктеп,
Төтөгөнүн этегин,
Төрт эли күндүз жээктеп.
Бастыргычы дейилда,
Баардык боосун терген жип,
Тегиричи кажары,
Чийи жибек чырмалуу,
Кырчоосунда чачысы,
Мончоктору тагылуу,
Сыпатын толук толтурган,
Эшиктин тышын ойдурган,
Бүркүт менен жолборстун,
Сүрөтүн чегип койдурган.

Боз үйдүн киреберишине коюлган жана атайын ашталып даярдалып *босого* деп аталган төрт бурчтуу жыгачтан улам, боз үйдүн киреберишин ээлеген чакан мейкиндик толук бойдон босого деп аталып калган. *Босого* деген ат, же *босого* деген сөз, бул “буюмдан географиялык мейкиндикке өткөн термин”.

Босогонун бир аты улага. Кыргыз турак-жай салтында же боз үй ичиндеги салттуу мамиледе *мейкин-*

дик иерархиясы босогодон башталган. Тактап айтканда, босого- боз үй ичиндеги географиялык мейкиндик иерархиясында эң төмөнкү деңгээлде турган жана күнүмдүк турмушта өтө көп колдонулган мейкиндик. Ошол себептен ага кээ бир учурда сыйга анча татыксыз мейкиндик маанисинде *баскылык* же *тебеленди* деп да коюшат. Себеби боз үй ичиндеги эч бир мейкиндик босогодой тебеленбейт. Төргө бараткан, төрдөн келаткан, ал тургай эр жак менен эпчи жакка өтө турган, үйгө кирген-чыккандын баары дайым босого-ну тебелеп өтөт. Босогодо сый оокат да көрүүгө болбойт, тескерисинче, күнүмдүк турмушка керектелүүчү, отко жагылуучу отун, шыпыргы, бут кийим сыяктуулар турат. Ошол себептен, сырттан келген киши шашып киреберишке отуруп калса, *босогодо отурбай өйдө жыл* же *баскылыкка отурбай жыл өйдө* деген сөздүн айтылышы салт болуп калган.

Кыргызда бардыгы босогодон башталат деген сөз да бар. Айтпаса да белгилүү, ириде үй ичи өзү босогодон башталат. Боз үй турмушу менен камыр-жумур кыргыз түшүнүгүндө, жаңы үйлөнгөн жубайлардын бирге баштаган турмуш жолун, боз үй ичиндеги мейкиндиктер менен ширелишип турган сыяктуу. Тактап айтканда, жаңы үйлөнгөн жаш жубайлардын жаңы турмушу, босогодон боз үйгө киргенге окшойт. Эгер боз үй ичин бир үйбүлөнүн же кишинин турмуш жолу деп элестетсек, алардын жашоолорунун башталыш чеге да босого. Жаш жубайлардын турмушу босого тегерегинде өтөт. Отун алып, от жагып, эр жак, эпчи жак жана төрдө отургандарга кызмат кылат. Бул кызмат кылуунун өзү салт болуп калган. Дароо төргө өтүп кетүү же дайым төрдөн орун алуу бул жаш жубайларга салт уруксат бербейт. Бирок убакыт өтүп, балалуучакалуу болгон сайын жаш жубайдын эмгеги сиңип, босого тарапты кийинки жаңы жаш жубайларга бошотуп, алар өздөрү жогорулап жылышат. Аял эпчи жак эркек болсо эр жак менен жогору жылат. Жылуу убакытты, эмгекти талап кылат. Бул кыргыздын өтө кызык жазылбаган салты. Улам жаңы үйлөнгөн жубайлар босогодон кирген сайын, жогорудагылар андан да жогоруга жылып, бул акырындап жылуу төргө барып такалат.

Жыйынтык

Жыйынтыкта, боз үй ичиндеги салттуу ирээттүүлүктү карай турган болсок, төр, босого, эр жак жана эпчи жак эч качан бирдей мааниге, бирдей мамилеге ээ болгон эмес. Төр дайым жогоруда, сыйлуу жерде, босого төмөндө. Демек, төр менен босого бул мейкиндиктин иерархиялык бөлүнүшү же салттуу иерархиялык ирээттүүлүк. Эр жак менен эпчи жак үй ичиндегилердин жыныстык же гендердик ирээттүүлүгү.

Ар бир нерсенин чеге бар. Аял менен эркектин күнүмдүк турмуштагы мамилесинде да чек барбы? Болсо кайсы жерге чейин? деген суроого бул макала боз үй ичиндеги мамилени мисал кылып көргөзөт. Жа-

шоодо аял менен эркек аралашып жүрө берген сыяктанат, бирок боз үй ичиндеги эр жак менен эпчи жак алардын ортосундагы көзгө көрүнгөн да көрүнбөгөн да кайсы бир чектердин бар экенин ачык далили. Эркектин да аялдын да мамилеси, ошол чектер ичинде калыптанат.

Айрыкча, кишилер арасында бай-кедей же улуу-кичүү деген социалдык иерархия кандай бар болсо, алар жашаган чөйрөдө *төр-босого* деген сымал географиялык мейкиндиктин иерархиясынын бар экенин, кыргыздын улуттук боз үйү ичиндеги мамиле көргөзүп турат. Төр бул дайым мейкиндик иерархиясынын эң жогорку статустук жери болсо, босого бул мейкиндик иерархиясынын эң төмөнкүсү. Жаштар, үйбүлө куруп коомдун турмушуна жаңы аралашканда, атайын ирээттүүлүктү сактап, убакытка жараша жана шартка жараша босогодон баштап акырындап жогору жылат жана кези келгенде же улгайганда төрдөн орун алат. Демек, кыргыз түшүнүгүндө, босогодон төргө карай кеткен узак жол, кыргыз элинин түшүнүгүндө “турмуштун бузулбас формуласы”.

Адабияттар

1. Айтбаев, М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов: по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР, Фрунзе 1957, 102-103-бб.
2. Аксикенди, Сайф ад-Дин “Мажму ат-Таварих”, (тажикчеден котор: В. Ромодин), Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары, (катор: А. Мокеев, М. Кожобеков, Т. Абдиев), 1, Бишкек 2002, 286-б.
3. Алымбаев, Б. “Юрта киргизов в прошлом и настоящем”, Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 2000. - С. 92-107. <http://www.kyrgyz.ru/?page=284>
4. Исаков, Б. XVIII ве XIX- йүзйылларда кыргызларын сосял ве экономик тарихи (Саяк уруусу (бойу) өрнеги), Бишкек-2009, 77-б.
5. Кочкунов, А. “Жилище в системе традиционной похоронно-погребальной обрядности кыргызского народа (на примере юрты)”, 16 июль 2010, Новая литература Кыргызстана, <http://www.literatura.kg/articles/?aid=912>
6. Курбатский, Г. Тувинцы в своем фольклоре, Кызыл 2001, 200-б). Манас-Семетей-Сейтек, 260 бет.
7. Miggelbrink, J. J. O. Habeck, N. Mazzullo & P. Koch. 2013. “Nomadic and Indigenous Spaces: paths and perspectives”. Nomadic and Indigenous Spaces: Productions and cognitions. Hg. Miggelbrink, J., J. O. Habeck, P. Koch & N. Mazzullo. Farnham: Ashgate, 1-33.
8. Савинов, Д. “Археологические данные о связи енисейских и тьяньшаньских киргизов в конце I -начала II тысячелетия н. э.”, Вопросы этнической истории киргизского народа, Фрунзе 1989; А. Мокеев, Кыргыз на Алтае и на Тянь-Шане, Б., 2010.
9. Севертян, Э. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, 287-б.
10. “Сиюй Чжи (Батыш аймактар баяны)”, (кытайчадан котор: Г. Супруненко), Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары (б. з. ч. II к.- XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр), (түз: К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев), 2, Б., 2003.

Майчинова Г. Т.

политолог, докторант

Университета Османия (Хадарабад, Индия)

основатель Института развития инноваций социума

Молдосанова Г. Б.

социолог, основатель Института

развития инноваций социума

аспирант БГУ им. К. Карасаева

ТЕНГРИАНСТВО - МИРОВОЗРЕНИЕ И ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗОВ

ТЕҢИРЧИЛИК – КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК ДҮЙНӨ ТААНЫМЫ ЖАНА ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮНҮН НЕГИЗИ

TENGRIANISM IS WORLDVIEW AND BASIC OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF KYRGY

Аннотация: В отличие от религий, созданных пророками и их последователями, тенгрианство (тенгри янг, ан) возникло естественным, историческим путем на основании народного мировоззрения, воплотившего и ранние религиозные и мифологические представления, связанные с отношением человека к окружающей природе и ее стихийным силам. Человек – сознательное существо природы, живет в естественной среде, приспосабливается к ней, когда надо противится этой среде, борется с ней и вместе с тем полностью зависит от нее. Своеобразный и характерной чертой этой религии является родственная связь человека с окружающим его миром, природой. Тенгрианство было порождено обожествлением природы и почитанием духов предков. Тюрки и монголы поклонялись предметам и явлениям окружающего мира не из страха перед непостижимыми и грозными стихийными силами, а из чувства благодарности к природе за то, что, несмотря на внезапные вспышки своего необузданного гнева, она чаще бывает ласковой и щедрой. Они умели смотреть на природу как на существо одушевленное. Именно тенгрианская вера давала тюркам знание и умение чувствовать дух природы, острее осознать себя ее частью, жить в гармонии с ней, подчиняться ритму природы, наслаждаться ее бесконечной переменчивостью, радоваться ее многоликой красоте. Все было взаимосвязано, и тюрки бережно относились к степям, лугам, горам, рекам, озерам, т.е. к природе в целом, как носящей божественной отпечаток. Поэтому в данной статье авторы раскрыли **самоценность человека и его системную расстановку жизни в виде матрицы и структуры на основе философии тенгрианства и согласно Законам Равновесия на примере женщины**. Ведь сам Бог создавая жизнь опирался на саму женщину, тому яркий пример Дева Мария и рождения Иисуса Христа, к тому же Земля сейчас переходит на новую эволюционную фазу своего развития под названием эпоха Водолея, т.е. эпоха Женского разума. В матрице приведены системная связь человека, природы, Бога как источника жизни на Земле. Поскольку основу мировоззрения тенгрианства составляют три категории устойчивая связь человека-природы-Бога на основе Закона Равновесия. Также далее авторы связали Закон Равновесия, Законы Вселенной и энергоинформации с жизнью современного человека с учетом ее перспективы, раскрывая ее роль и место. Другими словами тенгрианство является

основой философии жизни и устойчивого роста и развития человека в таких важных для него сферах как личное пространство, семейная жизнь, профессиональная карьера, в целом жизни. Статья написана в стиле поток сознания.

Ключевые слова: тенгрианство, Закон Равновесия, устойчивое развитие, ноосфера, поток сознания, энергоинформация, теория Творения, миссия, Законы Вселенной, Всеобщие Законы Мира, Мир, Бог, природа, человек, женщина, эпоха женского разума.

Аннотация: Пайгамбарлар тарабынан түзүлгөн диндердин жана алардын жолунда жүргөндөрдөн айырмаланып, Теңирчилик (Тенгри янг, кыргызча) табигый, адамдын табигый чөйрөгө болгон мамилеси жана анын табигый күчтөр менен байланыштуу улуттук дүйнө таанымы ишке ашкан жана диний мезгилден мурда жана уламыштардын негизинде тарыхый жолдо пайда болгон ишеним. Адам – жаратылыш, айлана-чөйрө менен бирге болуп, ошол эле учурда күрөшүп, айлана-чөйрөгө зарыл жана ага толук көз каранды болуп турганда табият менен чогуу болгон, табигый шарттарда жашаган жана өзү да айлана-чөйрө менен ылайыкташып жашаган инсан. Бул диндин өзгөчөлүгү жана мүнөздүүлүгү курчап турган дүйнө, жаратылыш менен адамдын ынактыгы. Теңирчилик ата-бабалардын арбагына ибадат тутуп, уч дүйнөнү тең бирдей караган. Түрктөр жана монголдор дүйнөгө эмес, түшүнүксүз күчтөрдөн коркуп жаратылыш объекттерине жана кубулуштарына сыйынып, шүгүрчүлүк мүнөзүнө ээ болгон. Табиятты жандуу деп мүнөздөп караган. Бул ишеним ар түрдүү кооз нерселерди көргөндөн ырахат алып, жаратылышка, анын бөлүгү катары ылайык жашоо, табият ритмин рухуна, анын чексиз өзгөрмөлүүлүгүнө ыракаттануу сезими менен жашоо. Теңирчилик билимин жана жөндөмдүүлүгүн берди. Баары байланыштуу болгон, түрктөр талааларды кам көрөт, сайлар, тоолор, дарыя, көлдөрдүн, башкача айтканда, Кудайдын мөөрүн алып жүрүү сыяктуу бир бүтүн табият катары кабыл алган. **Ошондуктан, бул макалада, авторлор Теңирчилик философиясынын негизинде жана алкагында адам жашоосунун жана системалуу балансынын ички баасын түшүргөн жана аялдын мисалында, тең салмактуулук мыйзамдарын изилдеп системалаштырууга аракет кылышкан.** Мындан сырткары макалада авторлор, Кудай өзү өмүр түзүүдө өзү аялзатына таянып, Ыйык Мариямдын айкын мисалында жана Ыйса Пайгамбардын туулганы, азыркы учурда жерге жаны Суу куйду доору (Эра Водолея) деп аталган өнүгүүнүн жаңы этабына эволюциялык жол менен өткөрүлүп берилгендиги, б.а. акыл Аялзаты доору келгендиги тууралуу жазышкан. Бул макалада Адам, Жаратылыш менен Кудайдын ортосундагы байланыш жер бетинде жашоонун булагы катары системалуу мамиледе экендиги көрсөтүлөт. Теңирчилик дүйнө таанымындагы Теңирчилик - тең салмактуулук мыйзамынын негизинде үч категорияга туруктуу байланыш турат: Адам-Табият- Кудай. Ошондой эле Теңирчиликтин мындан ары да өз ролун жана ордун ачып, анын келечегин эске алуу менен заманбап адам өмүр менен ааламдын тен салмактуулугунун мыйзамдары, энергетикалык маалымат мыйзамдары менен байланышкандыгы тууралуу маалымат берилет. Башкача сөз менен айтканда Теңирчилик жалпы турмушта, жеке мейкиндикте, үй-бүлөдө, кесиптик чөйрөдө, адамга маанилүү жерлерде жашоодо туруктуу өсүшү жана адамдык өнүгүүсүнүн негизи болуп саналат. Макаланы негизинен сезимдин агымы стилинде жазылган.

Түйүндүү сөздөр: теңирчилик, адам, тең салмактуулук, туруктуу өнүгүү, ноосфера, сезимдин агымы, энергетикалык маалымат, мыйзам жаратуу, миссия, ааламдын мыйзамдарынын теориясы, жалпы мыйзамдар, дүйнө, Кудай, табият, адам, аял, акыл аялзат доору.

Abstract: Unlike the religions created by the prophets and their followers, Tengrianism (Tengri yang, en) arose naturally and historically on the basis of popular worldview, which embodied both early religious and mythological ideas related to the relation of human being to the surrounding nature and its elemental forces. Human being is a conscious being of nature, lives in a natural environment, adapts to it, when he must resist this environment, struggles with it and at the same time completely depends on it. A peculiar and characteristic feature of this religion is the relationship of human being with the world around him, with nature, universe. Tengrianism was engendered by the deification of nature and the veneration of the spirits of ancestors. The Turks and Mongols worshiped the objects and phenomena of the surrounding world, not out of fear of the incomprehensible and horrific natural forces, but out of a feeling of gratitude to nature for the fact that, despite the sudden outbursts of their unbridled anger, it is often affectionate and generous. They knew how to look at nature as animate creature. It was the Tengarian faith that gave the Turks the knowledge and ability to feel the spirit of nature,

to sharply identify themselves with its part, live in harmony with it, obey the rhythm of nature, enjoy its endless changeability, and rejoice in its many-sided beauty. Everything was interconnected, and the Turks carefully treated the steppes, meadows, mountains, rivers, lakes, i.e. to nature as a whole, as bearing a divine imprint. **Therefore, in this article, the authors revealed the person's self-worth and his systemic arrangement of life in the form of a matrix and structure based on the philosophy of Tengrians and according to the Laws of Equilibrium on the example of a woman.** After all, God himself was creating a life based on the woman herself, to the vivid example of the Virgin Mary and the birth of Jesus Christ, besides, the Earth is now moving to a new evolutionary phase of its development called the age of Aquarius, ie. The era of the feminine mind. The matrix shows the system connection of human being, nature, God as the source of life on Earth. Since the basis of the worldview of Tengrianism consists of three categories, the stable connection of human being-nature-God on the basis of the Law of Equilibrium. Further, the authors linked the Law of Equilibrium, the Laws of the Universe and energy information with the life of modern people, taking into account its perspective, revealing its role and place. In other words, Tengrianism is the foundation of the philosophy of life and sustainable growth and development of society in such important areas for their as personal space, family life, professional career, in the whole life. The article was written in style free mind.

Key words: Tengrianism, Law of Equilibrium, sustainable development, noosphere, stream of consciousness, energy information, Creation theory, mission, laws of the universe, Universal Laws of the World, Peace, God, nature, man, woman, human being, the era of female reason.

КТО Я?

ЧЕЛОВЕК		
	Разум	
Душа	ПРИРОДА	Тело
	Дух	
	Самосохранение	
	Самозащита	
	Безопасность	
	Блага, цель, мечта	

ЖЕНЩИНА		
	Психика	
Эмоции	ЖЕНСКАЯ ПРИРОДА Женские энергии, женские состояния	Физика
	Энергетика	
	Самосохранение	
	Самозащита	
	Безопасность	
	Блага, цель, мечта	

ЛИЧНОСТЬ		
	Равноценность	
Равнозначность	БЫТЬ В СВОЕЙ ПРИРОДЕ	Равновесие
	Равносилъе	
	Самосохранение	
	Самозащита	
	Безопасность	
	Блага, цель, мечта	

ЭНЕРГИЯ ДРАКОНА		
	Энергия Неба	
Энергия Любви	БЫТЬ В СВОЕЙ ПРИРОДЕ	Энергия Земли
Энергия созидания, энергия творчества		
	Самосохранение	

	Самозащита	
	Безопасность	
	Блага, цель, мечта	

БЛАГА ЖИЗНИ (14 типов)		
	Финансы	
Духовенство	ФИЛОСОФИЯ	Материальность и Техника
	Человек, социум, интернет	
	Самосохранение	
	Самозащита	
	Безопасность	
	Блага, цель, мечта	

ЧТО ХОЧЕТ ЧЕЛОВЕК?

Состояния	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар
Философия	Энергия небо	Энергия любви	Энергия земли
Приоритеты	2	1	2
Раскрытие	2	1	3
Суть	Любовь души	Раскрыть потенциал души	Миссия, предназначение, призвание, пророчество
Содержание	Здоровые отношения	Индивидуальный тип личности	Дар, гениальность, талант души
Форма	Семья, дом	Здоровье	Творческий продукт
Принцип жизни	Дети	Долголетие	Творческая профессия, карьера
Посыл души	Род	100 лет жизни	Финансовая свобода и 14 типов благ, 8 типов равновесия любви и свободы
Блага	Наследство	История жизни	Изобретение
Цель жизни	Обустроенность	Реализованность	Обеспеченность
Мечта	Счастье и долголетие		

ЧТО ХОЧЕТ ЖЕНЩИНА?

Состояние	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар
Философия	Любовь	Равновесие	Свобода
Приоритеты	2	1	2
Раскрытие	2	1	3
Суть	Любовь души	Божественная душа в женском теле	Миссия, предназначение, призвание, пророчество
Содержание	Здоровые отношения	Женские энергии	Дар, гениальность, талант души
Форма	Супружество	Женские состояния Женщина	Мастерство Профессионал
Принцип жизни	Супруга	Энергичность Красивая женщина	Творческая женская профессия, дело жизни
Посыл души	Семья, дом	Здоровье	Творческий продукт
Блага	Род	Долголетие	Финансовая свобода и 14 типов благ жизни, 8 типов равновесия любви и свободы
Цель жизни	Обустроенность	Реализованность	Обеспеченность
Мечта	Счастье и долголетие		

ТЕНГРИАНСТВО	РАВНОВЕСИЕ ЖИЗНИ	СЧАСТЬЕ
Равновесие любви и свободы Равновесие Я, Бога и Мира	Равновесие сфер жизни Равномерность благ жизни	

РАВНОВЕСИЕ СФЕР И РАВНОМЕРНОСТЬ БЛАГ ЖИЗНИ		
Финансовая сфера Закон неба, Закон энергий Равноценность Миссия, предназначение, призвание, пророчество Дар, гениальность, творчество, творческий продукт, творческая профессия, дело жизни Финансовая свобода и свобода благ жизни		
Духовная сфера Закон души Равнозначность Природа – шаманизм Душа – умайчылык Разум – тенирчилик Тело – кыргызчылык Дух – манасчылык Принцип жизни – равновесие сфер и благ жизни Посыл души – кыргызы-кочевники: эчочеловек, экомышление, экообщество, экожизнь Блага жизни – 14 типов благ жизни в равной мере, 8 типов равновесия любви и свободы	Философия Закон Бога, Закон любви, Закон природы Баланс и гармония жизни: 1. Быть в Боге - божественная душа в теле, богочеловек 2. Быть в связи с природой – человек 3. Быть в своей природе – женщина 4. Быть в своей орбите и быть сама собой – индивид (тип личности) 5. Быть в потоке энергий любви, энергии неба, энергии земли - созидатель, творец жизни, энергия дракона 6. Жить из равновесия любви и свободы к себе и Миру – личность 7. Быть в центре и держать равновесие сфер и благ жизни - кыргыз 8. Держать касиет или дар, а также выполнить предназначение, миссию, призвание, пророчество – профессионал, мастер дела 9. Быть источником духовной, сердечной, психической, сексуальной, женской энергий, женских состояний - женщина с мужчиной 10. Быть центром энергий – управленец энергиями жизни	Материальная сфера Техническая сфера Закон земли Равновесие Я Муж Дети Родители Дом, огород, сад Автомашина Бытовая техника Творческий продукт Творческая профессия Дело жизни
Социальная сфера Человеческие ресурсы Интернет мир Закон жизни, Закон народа, Закон социума, Закон государства Равносьлье Я и Мир		
Самосохранение – быть в своей природе, быть в связи с природой		
Самозащита – равновесие любви и свободы к себе и миру		
Безопасность– быть в центре и держать равновесие сфер и благ жизни		
Блага – обладать всеми благами жизни в равной мере		
Цель: обустроенность	реализованность	обеспеченность
Мечта: счастье и долголетие		

НА ЧТО ОПИРАТЬСЯ?

СТРУКТУРА ЖЕНЩИНЫ

САМОЦЕННОСТЬ

Тип	ВЕРТИКАЛЬ		
Стороны	Левая	Середина	Правая
За что отвечает?	Женская	Нейтральная	Мужская
Энергии	Энергия неба	Энергия любви	Энергия земли
Внутри	Внутренняя Женщина	Внутренний Ребенок-девочка	Внутренний Мужчина
Внешне	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар
Единство	Личная семья	Я женщина личность	Личный дар
Блага	Обустроенность	Реализованность	Обеспеченность
Цель жизни	Счастье и долголетие		

Тип	ГОРИЗАНТАЛЬ							
Уровни	Энергии	Сила	Внутри	Внешне	Единство	Блага	Жизнь	
Верхний	Энергия небо	Духовная сила	Внутренняя Женщина Богиня	Женщина с мужчиной	Личная семья	Обустроенность	Счастье и долголетие	
Середина	Энергия любви	Эмоциональная сила	Внутренний ребенок- девочка ангел	Женщина личность	Я женщина личность	Реализованность		
Нижний	Энергия земли	Материальная сила	Внутренний Мужчина Бог	Женщина дар	Личный дар	Обеспеченность		

Тип	ЦЕНТР			
Типы	Горизонталь	Точка	Вертикаль	
Стороны	Левая	Середина	Правая	
Функция	Женская	Нейтральная	Мужская	
Внутри	Внутренняя Женщина Богиня	Внутренний Ребенок-девочка-ангел	Внутренний Мужчина Бог	
Внешне	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар	
Единство	Личная семья	Я женщина личность	Личный дар	
Природа неизмерима	Энергия Земля	Энергия Любовь	Энергия Небо	
Душа (душа)	Эмоциональная сила	Энергия любви	Социальная сила	В н у т р и
Разум (разум)	Психическая сила	Энергия неба	Духовная сила	
Тело (тело)	Женские и сексуальные энергии	Энергия земли	Материальная сила	
Дух (дух)	Женские состояния	Энергия созидания	Финансовая сила	
Принцип жизни	Деторождение	Энергия творчества	Творческая сила	
Природа измерима	Духовность	Душа в женском теле	Материальность	
Посыл души (душа)	Чувствует ясно себя и Мир и желает четко для себя и Мира	Любовь к себе и Миру	Талант	В н е ш н е
Самосохранение (разум)	Знает конкретно для себя и Мира	Мудрость	Интеллект	
Самозащита (тело)	Хочет сильно для себя и Мира	Женственность	Физическая сила	
Безопасность (дух)	Получает равнозначно своей энергии и бескомпромиссно для себя и Мира	Жизненная сила	Энергетика	
Результат единства сил	Одухотворяет	Одушевляет	Материализовывает	
Блага (принцип жизни)	Обустроенность	Реализованность	Обеспеченность	
Цель (посыл души)	Счастье и долголетие			

НА ЧТО ОПИРАТЬСЯ?

СТРУКТУРА ОДАРЕННОСТИ

САМОЦЕННОСТЬ

Миссия

Творчество

Блага жизни

Энергия неба Ремесло, знание, образование, информация Творческий продукт потенциала души Социальное движение		
Энергия души Дар, гениальность, талант: по линии Бога, по линии души, по линии матери, по линии отца, по линии рода, по линии народно-регионального рода (область), по линии народа, по линии государства, по линии регионально-государственного (Азия), по линии женского рода, по линии мужского рода, по линии человечества, по линии природы, по линии Вселенной Социальное творчество	Энергия Бога, энергия любви, энергия природы Потенциал души: Предназначение (душа) Миссия (разум) Призвание (тело) Пророчество (дух) Посыл души Социальная роль	Энергия земли Творческая профессия Финансовая свобода согласно потенциалу души Социальное предпринимательство
Энергия созидания, энергия творчества Дело жизни 8 типов равновесия любви и свободы потенциала души: 1. равновесия любви и свободы идентичности (природа) 2. равновесия любви и свободы совести (душа) 3. равновесия любви и свободы слова (разум) 4. равновесия любви и свободы от нужды (тело) 5. равновесия любви и свободы от страха (духа) 6. равновесия любви и свободы принципов жизни 7. равновесия любви и свободы посыла души (потенциала души) 8. равновесия любви и свободы благ жизни (реализация, обустроенность, обеспеченность) Социальное дело (позиция в жизни)		
Сохранение потенциала души – авторство, творческий продукт, институционализация, социализация		
Защита потенциала души - социальная роль, социальный статус		
Безопасность потенциала души – социальная организация, деловое партнерство и сотрудничество		
Цель потенциала души – реализация, обустройство, обеспечение себя благами жизни и создание благоприятных условий жизни для общества и будущего поколения		
Мечта потенциала души - оставить творческое изобретение и след в истории временичеловечества		

НА ЧТО ОПИРАТЬСЯ?

СТРУКТУРА
ЗАКОНОВ ВСЕЛЕННОЙ

САМОЦЕННОСТЬ

Энергии

Природа

Жизнь

Законы Вселенной			
Стороны	Левая	Середина	Правая
Функция	Женская	Нейтральная	Мужская
Энергии	Энергия неба	Энергия любви	Энергия земли
Внутри	Внутренняя Женщина	Внутренний Ребенок-девочка	Внутренний Мужчина
Внешне	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар
Единство	Личная семья	Я женщина личность	Личный дар
Природа	Закон неба	Закон любви	Закон земли
Душа	Закон о равнозначном обмене энергий между Женщиной и Мужчиной	Закон души	Закон народа
Разум	Закон энергий	Закон жизни	Закон социума
Тело	Закон природы	Закон Бога	Закон государства
Внутренняя Девочка ангел	Индивидуальность	Божественная душа в женском теле божественность	Личность личностность
Внутренняя Женщина Богиня	Отношения	Любовь	Семья
Внутренний Мужчина Бог	Творчество	Дар	Дело жизни
Блага	Обустроенность	Реализованность	Обеспеченность
Жизнь	Счастье и долголетие		

НА ЧТО ОПИРАТЬСЯ?

СТРУКТУРА КЫРГЫЗА

САМОЦЕННОСТЬ

Тенгрианство

Равновесие

Национальная
идентичность

ЧЕЛОВЕК	
Части человека	Что дают эти части?
Природа	Идентичность
Душа	Чувства
Разум	Знания
Тело	Действия
Дух	Проявления
Посыл души	Слово и позиция в жизни

КЫРГЫЗ		
Части:	Самопроявление	Что дают?
Природа	Шаманизм	Природа
Душа	Умайчылык	Мироощущение
Разум	Тенирчилик	Мировоззрение
Тело	Кыргызчылык касиет	Мировосприятие, стиль и образ жизни
Дух	Манасчылык	Миропроявление
Принцип жизни	Держать равновесие жизни	Самосохранение, баланс сфер жизни
Посыл души	Равновесие сфер жизни	Гармония, целостность жизни
Блага	8 типов равновесия любви и свободы потенциала души	14 типов благ жизни
Цель	Реализованность, обустроенность, обеспеченность, создание благоприятных условий жизни для общества и будущего поколения	Самодостаточность
Мечта	Счастье и долголетие	Полная жизнь

КАК РАСКРЫТЬ ПОТЕНЦИАЛ ЧЕЛОВЕКА?

Что поможет?	Методы раскрытия человека согласно Закону Равновесия жизни		
Состояния	Женщина с мужчиной	Женщина личность	Женщина дар
Философия	Любовь	Равновесие	Свобода
На что опираться?	Самоценность Женщины с мужчиной	Самоценность Женщины личности	Самоценность Женщины дара
Приоритеты	2	1	2
Раскрытие	2	1	3
Суть	Чистая любовь души – это ясная связь с душой – связь с природой	Потенциал души - психологическая матрица Пифагора по дате рождения	Миссия, предназначение, призвание, пророчество от Бога и по линии рода, народа т. д. – связь с природой, деревом рода, деревом народа
Содержание	Совместимость пар – теория и метод привлечения близнецового пламени в любви	Тип личности - биометрическое тестирование по отпечаткам пальцев InfoLife	Дар души – раскрытие дара от Бога и по линии рода и др. – связь с природой, профориентация
Форма	Семья - коллективизм, Дом - юрта – дом сфера	Потенциал здоровья - диагностика по дате рождения КО “Тяньши”, психосоматика	Авторский творческий продукт – согласно миссии, дару, ремеслу
Принцип жизни	Дети	Равновесие жизни – философия жизни	Потенциал благ жизни - согласно миссии, дара, карме, роду, народу
Посыл души	Род – дерево рода	Миссии человека в жизни по согласно Закону равновесия	Путь в творческой жизни - согласно миссии, дара, карме в роду, народе, Мире
Блага	Наследство – создание благоприятных условий жизни для детей через творческую профессию	Личные блага - 8 типов равновесия любви и свободы потенциала души согласно Закону равновесия	Блага жизни - 14 типов благ жизни согласно Закону равновесия
Цель жизни	Обустроенность согласно потенциалу души	Реализованность согласно потенциалу души	Обеспеченность согласно потенциалу души
Мечта	Счастье и долголетие – согласно жизненного пути		

Литература

1. Безертинов Р. Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов. Набережные Челны: Аяз, 200, 455 С.
2. Вернандский В. И. Размышления натуралиста. Книга вторая, Москва, 1977.
3. Грин Е. Кто ты человек? Взгляд с четвертого измерения. Бишкек, 2008, С. 159.
4. Грин Е. Сотворчество с душой. Бишкек, 2008, С. 116.
5. Грин Е. Путь к пустоте. Бишкек, 2009, С. 196.
6. Заленски П. Идентичность и историческая память в Центральной Азии. Варшава, 2014, С. 392.
7. Исаев К. И. Кыргыз таануу маселелери. Бишкек, 2012, С. 476.
8. Исаев К. И. Кыргыз ооматы Чыгышта. Бишкек, 2016, С. 528.
9. Институт стратегии устойчивого развития. Умайчылык оберег ребенка. Бишкек, 2013, С. 44.
10. История теоретической социологии. В 5 томах. Т. 2: Социология XIX (Профессионализация социально-научного знания), Монтескье Шарль де Луи, Географический детерминизм. Москва, 1997, С. 448.
11. Иманалиев М. С., Абдразаков И. А. Неоконченный диалог. Бишкек, 2015.
12. Липкин С. И. Манас великодушный: повесть о древних киргизских богатырях. Рига, 1995, С. 254.
13. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. Ленинград, 1991.
14. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. Ленинград, 1992.
15. Ульянова М. В. Ноосферное образование как социальная технология, проект юбилейного сборника трудов к 10 – летию отделения Ноосферного образования РАЕН “Ноосферное образование - фундамент устойчивого развития общества” Алматы – Москва, 2004.
16. Чунг Я. Л., Суюмбаев М. Н. Стратегия развития Кыргызстана. Бишкек, 2016, С. 150.
17. Кыргызско-польский журнал “Общество и политика” 3(36). Варшава, 2013. С. 324
18. Автобиография Вулф В. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D1%84_%D0%92%D0%B8%D1%80%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%8F
19. Источник вдохновения. Веды. <https://www.facebook.com/way.to.perfection> + <http://alliance.company/>
20. Поток сознания https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA_%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F
21. Рыскулов Т. М. На каком языке говорили саки?. Материалы научной конференции «Государственность в кыргызстане и Центральной Азии: история и перспективы». Бишкек, 2003. <http://www.monsalvat.globalfolio.net/frmanifest/statiibookmanifest/vremena0/sacaelingvo.htm>
22. Скруплев А. Великая пустота. Книга 5. <http://www.greatemptiness.net>
23. Тенгрианство - самая древняя религия. Некоторые статьи из книги О. Жанайдарова “Тенгрианство: мифы и легенды древних тюрков”. <http://www.history.kz/Articles/tengri3.php>
24. Тенгрианство древняя религия тюрков. <http://www.ethniskazakhstan.wordpress.com>
25. Тенгрианство. <http://diplomba.ru/work/88013>

Ж. Эсенаманова,
К. Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университетинин аспиранты
jibekesen2013@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

INTER-ETHNIC RELATIONS IN KYRGYZSTAN

Аннотация. Кыргыз Республикасы көп улуттуу өлкө болуп, 2009-жылдагы каттоонун маалыматтары боюнча 100дөн ашык улут жашайт. Бирок учурда мамлекеттик саясатта этностук курамды эске алуу жетиштүү эмес, этностор аралык мамилелерди башкаруунун так системасы түзүлбөй келет. Өлкөдөгү экономикалык, саясий туруксуздук этностор аралык мамиленин оорлошуна шарт түзүп, жакырчылык, миграциялык агым, этностор аралык конфликттердин келип чыгышы менен коштолууда. Аталган макалада Кыргызстандын көз карандысыздыгынан бүгүнкү күнгө чейинки этностор аралык мамилелерине социологиялык талдоо жүргүзүлмөкчү.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызстан, Конституция, этностор аралык мамиле, биримдик, этнос, улут, саясат, экономика, бийлик, миграция, тил, тарых.

Аннотация. Кыргызская Республика считается многонациональной и по итогам Переписи населения 2009 года в ней живут представители более 100 национальностей. Но в настоящее время в государственной политике акцентировать внимание только на национальный состав страны является недостаточным. До сих пор не разработана точная система управления межэтнических отношений. Экономическая нестабильность в стране способствовала к натянутости межэтнических отношений. Эскалация бедности, миграции сопровождается этническими конфликтами. В данной статье будет проведен социологический анализ этнических отношений в Кыргызстане начиная с момента получения независимости государства и по сегодняшний день.

Ключевые слова: Кыргызстан, Конституция, межэтнические отношения, единство, этнос, нация, политика, экономика, власть, миграция, язык, история.

Abstract. The Kyrgyz Republic is considered to be a multinational country; according to the statistics data made in 2009 there are more than 100 nations in Kyrgyzstan. However, it becomes insufficient in state policy to take into account the ethnos composition; still no proper management system of interethnic relations has been formed yet. The economic state and political instability in the country cause complication of interethnic relations leading to poverty, migration, interethnic conflicts. The paper is devoted to the sociological analysis of interethnic relations in Kyrgyzstan since gaining its independence till present.

Key words: Kyrgyzstan, constitution, interethnic relations, unity, ethnos, nation, policy, economics, power, migration, language, history.

Дүйнөдө кандай гана мамлекет болбосун ар бир мамлекетте ар кандай улуттун өкүлдөрү биргеликте жашагандыгы баарыбызга маалым. Анткени, байыркы мезгилден баштап ушул күнгө чейин улуттар тарыхый, социалдык, диний, саясий, экономикалык ж. б. себептерден улам бири-бири менен жуурулушуп жашап келет.

Кыргызстан – бир территорияда көп сандаган этностор бирге жашап келген көп кылымдык бай тарыхыйбасы бар мамлекеттердин бири. Кыргыздар көп кылымдардан кийин (13-кылымдын башынан бери) XX кылымдын аягында биринчи жолу өз аймагында чогуу жайланышкан этностор менен биримдиктүү мамлекетке ээ болду [1]. Кыргызстандын этностук

жамааттары ынтымакта жана жашоонун, тышкы жана ички коркунучтарга бирге каршы туруунун көп кылымдык тажрыйбасын топтошту. Өлкөнүн тарыхы айгинелеп тургандай, анын өнүгүүсүндөгү эң урунттуу учурлары элдин биримдиги, ар түрдүү этностордун өкүлдөрүнүн достугу менен шартталган [1, 7].

XIX кылымдын биринчи жарымында Кыргызстанга кыргыздар менен кошо аз сандагы өзбектер, тажиктер жана казактар гана жашашкан. Ал эми экинчи жарымында бул жакка Россиядан славян элдери: орустар, украиндер, белорустардын өкүлдөрү келе башташкан. Алар менен кошо немистер да жайланышкан. Бул жерден ошондой эле кытай феодалдарына каршы көтөрүлүшкө чыгып, талкаланып, качкан дунган, уйгурлар да башпаанек табышкан [2].

Советтик бийлик өкүм сүргөн жылдарда отурукташкандардын саны арткан. XX кылымдын 20–30-жылдарында алыскы Чыгыштан бул жакка корейлер зордоп көчүрүлгөн. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында Түндүк Кавказдан чечендер, ингуштар, карайлар, балкарлар, крым татарлары келе баштаган. 60–70-жылдарда Россиядан жумушчулар өндүрүштү көтөрүү үчүн келишип, алардын көбү бул жерде биротоло калып калышкан. Согуштан кийин Кытайдан кайрадан көп сандаган дунган менен уйгурлар келе башташкан. Ошентип акыркы 100 жылда Кыргызстандын этностук курамы олуттуу түрдө өзгөргөн [3].

Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жарыяланышынан кийинки түзүлгөн жаңы этносаясий абал, этностук фактордун саясатташтырылышы менен мүнөздөлөт. Аталган шарттарда республиканын эгемендиги калктын белгилүү бөлүгү тарабынан баарынан мурда титулдук улуттун эгемендиги, анын турмуш-тиричилигинин бардык чөйрөсү үчүн артыкчылык берилиши керектиги катары кабыл алынган. Мындай тенденция этностор ортосундагы чыңалуунун пайда болушун жөндөгөн. Андай этностор аралык конфликттин кооптуулугу мурдагы СССР аймактарынын көпчүлүгүндө байкалган төмөн саясий маданияттуулуктун шартында карама-каршылыктуу жактардын көп учурда зордук-зомбулук ыкмаларын колдонуусу менен түшүндүрүүгө болот. Алсак, Приднестровье (Молдова) менен Закавказьедеги улуттар аралык согуш; Кыргызстандагы 1990-жылы орун алган Оштогу улуттар аралык конфликт [4.].

Кыргызстандагы демократиялашуу жана эгемендик процесси мурдагы Союздук республикалардагыдай эле улуттук формада жүргөн. Ал көбүрөөк ачык түрдө улуттук аракеттерде, программаларда жана кыргыз элинин улуттук жаралуусундагы бир түрдүү болбогон, керек болсо карама-каршылыктуу, же оң жана прогрессивдүү идеяларда чагылган. Анын улуттук маданиятынын жана тилинин жанданышы республиканын территориясында жашаган башка этностордун өкүлдөрүнө катуу психологиялык таасир берип, аларда ыңгайсыздык жана керек болсо улуттук басынтуу сезимин жараткан. Акырында ал этностор аралык чыңалуунун күчөшүнө алып келген.

Бул жерде түркмөндөрдүн, өзбектердин, тажиктердин, кыргыздардын, казактардын өзүнүн көз карандысыздыгын, эгемендигин жана суверендүүлүгүн сактоо жана өнүктүрүү, тилин жана маданиятын бекемдөө аракеттерин байкоого болот.

Кыргыз Республикасынын этностук курамынын динамикасы. Кыргыз Республикасы көп улуттуу өлкө, анда 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтары боюнча 100дөн ашык улут жашайт [5, 8]. Республикада кыргыздардан кийинки саны жагынан экинчи орунда турган этнос – бул өзбектер болуп эсептелет жана алар негизинен түштүк областтарда жашашат. Алар жалпысынан, соода жана кол өнөрчүлүктүн тарыхый борборлору эсептелген шаарларда отурукташкан.

Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат. Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этносто таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес [6, 6, 15 б.]. Бирок буга карабастан мамлекеттик саясатта бир гана этностук курамды эске алуу жетиштүү эмес, этностор аралык мамилелерди башкаруунун так системасы түзүлгөн эмес, жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу приоритет катары каралган эмес.

Этностор аралык мамилелердин абалына жана өнүгүү тенденцияларына тарыхый, демографиялык, миграциялык, социалдык-экономикалык, саясий, маалыматтык жана башка процесстер таасир этет. Өлкөдөгү экономикалык, саясий туруксуздук этностор аралык мамиленин оорлошуна шарт түзүп, жакырчылык, миграциялык агым, этностор аралык конфликттердин жүрүшү менен коштолуп келүүдө. Сөздүн толук маанисинде мамлекеттүүлүктүн улуу биримдиги кыял боюнча калууда.

Этностор аралык мындай турсун кыргыздардын өзүнүн ички биримдиги жетишээрлик деңгээлде түптөлө элек. «Түндүк, Түштүк» «Он, сол, ичкилик канаттар», «бай жана кедей» болуп бөлүнүү күчөөдө. Бул өтө опурталдуу, келечексиз аракеттер. Жаңы кыргыз мамлекетинин саясий жана башкаруучу элитасы мамлекет, эл, келечек жөнүндө чечкиндүү чараларды көрүүгө алсыз болууда [7].

Калктын этностук түзүлүшү акыркы он жылдын ичинде абдан өзгөрдү [8,12].

	Миң адам		Жыйынтыгына карата пайыз менен	
	1999	2009	1999	2009
Бардык калк Анын ичинде	4822,9	5362,8	100	100
Кыргыздар	3128,1	3804,8	64,9	70,9
Өзбектер	665,0	768,4	13,8	14,3
Орустар	603,2	419,6	12,5	7,8
Дунгандар	51,8	58,1	1,1	1,1
Украиндер	50,4	50,4	1,0	0,4
Уйгурлар	46,9	48,5	1,0	0,9
Татарлар	45,4	31,4	0,9	0,6

Казактар	42,7	33,2	0,9	0,6
Тажиктер	42,6	46,1	0,9	0,9
Түрктөр	33,3	39,4	0,7	0,8
Немистер	21,5	9,5	0,4	0,2
Азербайжан-дар	14,0	17,3	0,3	0,3
Армяндар	1,4	0,9	0,0	0,0
Балкарлар	1,5	1,3	0,0	0,0
Башкырлар	2,0	1,1	0,0	0,0
Белорустар	3,2	1,4	0,1	0,0
Гректер	0,7	0,5	0,0	0,0
Грузиндер	0,7	0,6	0,0	0,0
Даргиндер	2,7	2,4	0,1	0,1
Калмактар	5,8	4,2	0,1	0,1
Карачайлар	2,2	1,7	0,1	0,0
Кытайлар	0,9	1,8	0,0	0,1
Курддар	11,6	13,2	0,2	0,3
Лезгиндер	2,7	2,6	0,1	0,1
Мордвалар	1,5	0,5	0,0	0,0
Поляктар	0,8	0,4	0,0	0,0
Түркмөндөр	0,4	1,4	0,0	0,0
Цыгандар	1,0	0,6	0,0	0,0
Чечендер	2,6	1,9	0,1	0,0
Чуваштар	0,9	0,3	0,0	0,0
Башка этностор	15,6	10,5	0,4	0,2

2009-жылдагы каттоонун маалыматтары кыргыздардын санынын гана эмес, дунгандар, өзбектер, тажиктер жана башка улуттардын өкүлдөрүнүн да санынын көбөйүшүн белгилейт. Мындай өсүү, негизинен, табигый көбөйүүнүн жогорулашы менен байланыштуу, мындан тышкары, Тажикстандан келген этникалык кыргыздардын саны да өсүүгө өз салымын кошту. Муну менен бирге, миграциялык агымдын натыйжасында орустар, украиндер, немистер, еврейлер жана башка улуттардын өкүлдөрүнүн саны кыскарган [9, 8].

Калктын санынын көбөйүү темпин салыштыруу, кыргыздардын санынын өсүүсү эң жогору болгондугун көрсөттү, алардын саны 676,7 миң адамга же 21,6 пайызга, өзбектер-103,4 миң адамга же 8,2 пайызга, азербайжандар -3,3, миң адамга же 23,6 пайызга, курддар -1,6 миң адамга же 13,8 пайызга жогорулаган. Мындан тышкары, мурунку 1999—эл каттоонун маалыматтарына караганда түркмөндөрдүн саны 3,5 эсе, кытайлардын саны 2,0 эсе көбөйгөн. Ал эми 1999-жылга салыштырмалуу орустардын саны -183,6

миң адамга, же 30,4 пайызга, украиндер -28,5 миң адамга, же эки эседен көп, татарлар -14,0 миң адамга, же 30,8 пайызга, немецтер -12,0 миң адамга, же эки эсе көп, казактар -9,5 миң адамга, же 22,2 пайызга азайган. Республиканын калкынын жалпы санынын ичинен бардык аталган улуттардын салыштырма салмагы төмөндөгөн. Ошентип, орустардын үлүшү 1999-жылы 12,5 пайызды түзсө, 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтары боюнча калктын жалпы санынын 7,8 пайызын түздү, украиндер, турушуна жараша 1,0 пайызды жана 0,4 пайызды, казактар жана татарлар -0,9 пайызды жана 0,6 пайызды, немистер жана корейлер -1999- 0,4 пайызды жана 2009-жылы турушуна жараша, 0,2 жана 0,3 пайызды түзгөн [10, 8 б.].

Этностор аралык мамилелерди натыйжалуу башкаруу максаттары үчүн өлкөнүн региондорундагы калктын ар кандай этностук курамын эске алуу зор мааниге ээ. Соңку жылдардагы тарыхый, саясий, социалдык-экономикалык, миграциялык процесстердин натыйжасында Кыргызстан, өзгөчө шаарларда калкынын курамы ар түрдүү болгон республикадан акырындык менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн этносторунун саны басымдуулук кылган өлкөгө агылууда. Эксперттик демографиялык божомолго ылайык, ири этностордун катышынын өзгөрүшүнүн мындай тенденциясы келечекте да сакталып калат [11, 8].

1990-жылдардагы этностор аралык маселелердин чечилбегендиги, социалдык-экономикалык татаал кырдаал, мамлекеттин башкаруу функцияларын аткаруудагы чабалдыгы 1990-жылы июнда Кыргызстандын түштүгүндө көп сандаган курмандыктар менен коштолгон кайгылуу окуяларга алып келген. Бул окуялардан кийин психологиялык ыңгайсыздык сезими бардык этностордун арасында да орун алган. Улуттар аралык байланыштардын оң тажрыйбасын жана катаал карама-каршылыктардын тарыхый өтмүшүн билбегендик же элдин ичиндеги ажырымга алып келүүдө. Конфликттин мотивациясы биринчи кезекте социалдык шарттар, жер проблемасы, о.э. улуттук факторго байланыштуу болот. Кыргыз тарап да, өзбек тарап дагы приориттеттүү өнүгүүнү, баарынан мурда улуттук маданиятты талап кылышкан. Ошентип миграциялык маанайга жана этностук топтордун өз ара таасирлешүүсүнө 1990-жылы Ош конфликти катуу таасир эткен. Ош регионундагы этностор аралык чыңалуунун абалын жана деңгээлин көзөмөлдөө боюнча 1991-жылы эксперттик сурамжылоо жүргүзүлгөн. Анализдин жыйынтыгында «трагедиялык окуядан бир жылдан кийин этностор аралык мамиленин татаалдыгы» аныкталган. Аталган окуянын социалдык фонун экономикадагы кризистик көрүнүш, баанын өсүшү, инфляция, жумушсуздук, керектөөчү базардын кыйрашы, жашоо сапатынын жалпы начарлашы түзгөн [12, 119].

1992-жылдан баштап этностор аралык чыңалуунун төмөндөшү, этностук чөйрөнүн турукташуусу байкалган. Этностор аралык өз ара гармониялык мамилеге карабастан айрым аспектерде конфликтке алып келүүчү кээ бир чыңалуу баары бир сакталган.

2006-жылы Чүй облусунун Искра айылында көпчүлүк эксперттер тарабынан этностор аралык конфликт деп таанылган окуя болгон. Дунган жана кыргыз улутундагы жаштардын ортосундагы айылдын компь-

ютердик залындагы уруш массалык кагылышууларга алып келип, жыйынтыгында бир канча адам ар түрдүү деңгээлдеги жараат алып, 7 үй өрттөлүп, 15 үй талкаланган. Андан тышкары, 2010-жылдын май айында Маевка айылында түрктөр-месхитиндер менен кагылышуу жүргөн.

Этностор аралык мамилени изилдөөчүлөр Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык жылдарындагы системалуу өзгөрүүнүн жыйынтыгында этностор өз ара таасирлешүү үчүн мейкиндик азайган жана белгилүү шарттарда күчтүү конфликтке алып келүүчү конфликттүү этностук потенциал көбөйгөндүгү тууралуу жыйынтыкка келишкен.

Жыйынтыктоо

Этноулуттук иденттүүлүктү ишке ашыруунун проблемасы өзгөчө коомдун бир абалдан башкага трансформациялануу шартында актуалдуу болууда. Ошондуктан биздин өлкөдөгү реформа жана модернизация саясаты, өзгөчө бардык дүйнөлүк мейкиндик экономикалык кризис менен тушалган мезгилде, бир гана этностор аралык түшүнүүчүлүк шартында ийгиликтүү боло алат. Буга байланыштуу өлкөдө толеранттуулук идеясынын үстөмдүгүн, коомдун консолидациясынын негизинде биригүүгө даяр болуусун колдоо зарыл. Бул баалуулуктарды колдонуу экономикалык, социалдык өсүшкө саясый маданиятты, жарандык патриоттуулукту өнүктүрүүгө жол ачат. Этностор аралык ынтымактын негизинде саясый күчтөр ар түрдүү конфликттерди жое алат.

Социо-экономикалык чөйрөдө мамлекеттик приоритеттердин чегинде этностордун экономикалык кызыкчылыктарын ишке ашыруусуна, т.а. алардын салттуу айыл-чарба түрү менен алектенүү жана алардын тарыхый мекени эсептелген өлкөлөр менен соода байланышын өнүктүрүүгө шарт түзүп берүүгө багытталган саясатты иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Бул жааттан алып караганда, өзбектердин сепаратисттик маанайынын өсүүсүнүн башкы себеби катары алардын Өзбекстан рыногуна эркин чыга албоосун айтууга болот. Ушундан улам алар өздөрүнүн кирешесинин чоң бөлүгүн жоготууда. Андан тышкары, эгерде славян элдеринин кадрдык потенциалын колдонууга багытталган тиешелүү чаралар өз кезегинде аткарылып турганда, өнөр жай продукциясынын кыскаруусун жана экономикалык төмөндөөнү, алардын массалык түрдө өз тарыхый мекенине кайтууларын алдын алган болмокбуз. Андан тышкары татаал райондордогу иш менен камсыз кылуу боюнча атайын программаларды ишке ашыруу Чүй облусуна отурукташуу (бир жылда облустун калкы миграциянын эсебинен 2500 кишиге чейин арткан) өзгөчө түштүк облустарында көптөгөн этностор аралык проблемалардын алдын алмак. Көчүп келгендер менен жергиликтүү коомдун аралашуусу көп учурда татаал өтүп, кээде конфликттерге алып келүүдө.

Маданият чөйрөсүндө Кыргызстан элдеринин биримдигине, өлкөнүн тарыхына жана маданиятына, андан тышкары диндин саясатташуусуна карата илимге таянбаган көз караштарды калк арасына жайылтуу чоң зыян алып келет. Тилекке каршы бул проблемалар постсоветтик жылдарда бир да жолу улуттук саясаттын, тиешелүү мамлекеттик түзүлүштөрдүн камкордукка алуу объектиси болгон эмес.

Этностор, региондор аралык мамилелерге тиешелүү маселелер татаал социалдык-экономикалык жана саясый шарттарда жаңжалдарга алып келиши мүмкүн. Ошол эле учурда, этностор аралык мамилелердин алдын алуучу жөнгө салуу саясатын ишке ашырган, бирдиктүү жарандык улутка таандык аңсезими калыптанган өлкөлөрдө карама-каршылыктар зордук-зомбулуксуз эле чечилээрин эл аралык тажрыйба далилдеп турат. Кыргызстанда болуп өткөн этностор аралык жаңжалдардын тажрыйбасына карабастан, ушул кезге чейин борбордук жана жергиликтүү деңгээлдерде башкаруу органдарынын мониторинг жана алдын алуу иштерин жүргүзүү боюнча системасы толук түзүлө элек. Ишенип берилген аймактарда коопсуздук жана туруктуулук үчүн жооптуу мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары этностор аралык мамилелерди гармонизациялоо боюнча системалуу ишти жүргүзүшпөйт. Этноулуттук иденттүүлүктү түзүү жана ишке ашыруу өзүнөн өзү эле жүрө бербейт. Бул жерде чоң роль өлкөнүн өнүгүү стратегиясын белгилей турган мамлекеттин жетекчилерине жүктөлөт. Этноулуттук иденттүүлүктүн генезисинин эффективдүүлүгү бийлик менен Кыргызстандын политэтностук элинин өз ара түшүнүүчүлүгүн камсыздаган коомдогу ички саясый туруктуулук менен ченелет.

Адабияттар

1. Исаев. К. Кыргызстанда этностор аралык мамиленин абалы. – Б., 2009.
2. Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясы. – Б., 2013, 7 б.
3. Кыргызстан — наш общий дом: межнациональные отношения [http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/political-entity/domestic-policy/589-kyrgyzstan-nash-obschiy-dom-mezhnacionalnye-otnosheniya.html]
4. Кыргызстан — наш общий дом: межнациональные отношения [http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/political-entity/domestic-policy/589-kyrgyzstan-nash-obschiy-dom-mezhnacionalnye-otnosheniya.html]
5. КРнын Конституциясы, 2010
6. КР. Улуттук статистика комитети, Кыргыз Республикасында 2009-жылы эл жана турак-жай фондунт каттоо I Китеп (калктын негизги социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрү жана турак жай бирдиктеринин саны). – Б., 2009, 12 б.
7. Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясы – Б., 2013, 8 б.

Ж. Дүйшеев – т.и.к., профессор
Жалал-Абад Эл аралык университетинин
“Философия” кафедрасынын башчысы
duysheev@mail.ru

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ “АКСАКАЛДАР” ИНСТИТУТУ

ИНСТИТУТ «АКСАКАЛОВ» В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

THE INSTITUTE OF “AKSAKALS” IN KYRGYZ SOCIETY

Аннотация. Аксакал – кыргыз коомундагы таасирдүү институт. Макалада бул институттун коомдогу тарыхый орду, кызматы жана учурдагы абалы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Аксакал, кыргыз, коом, институт.

Аннотация. Аксакал – влиятельный институт в кыргызском обществе. В статье рассматривается историческая роль, функции и социальное положение аксакалов на современном этапе.

Ключевые слова: Аксакал, кыргыз, общество, институт.

Annotation. Aksakal – is the influence institute of Kyrgyz public. In this article considered historical place of the institute, its service and present situation.

Key words: Aksakal, Kyrgyz, public, institute.

Аксакал институту кыргыздардын кылымдардын кыйырын кайрыган узак тарыхында бүтүндөй бир коомдук абройлуу аталыш катары жашап келди. Анын чыныгы коомдук ролу, ээлеген орду жана аткарган кызматы (социалдык функциясы) илимий жактан көптөгөн жылдар бою марксисттик өңүттөн каралып, таптык көз караштан улам маани-маңызы толук ачылган жок. Анткени Маркстын коомду “бай-кедейге” бөлүүсүндө “аксакалга” татыктуу орун тийбей келген.

Аксакалдар коомдук көйгөйлөрдү чечүү менен гана чектелбестен саясий маселелерге да жигердүү киришкен учурлар аз эмес. Кокон хандыгынын жашоосунда (1709-1876) аталган институттун коомдук-экономикалык, саясий, укуктук маселелерге киришпеген учурлары сейрек кездешет. “Айыл жергесиндеги административдик башкаруу аксакалдарга (старшиналарга) таандык болгон, ал айыл башчысы же шаар башчысы, квартал башчысы катары кызмат аткарган. Аксакалдар хакимдер тарабынан шайланган. Шаардын аксакалдары болсо, хан тарабынан дайындалып, ага атайын хандын грамотасы тапшырылган. Аксакалдар соттук иштерге кийлигишүүгө укуктуу болушкан, бирок маанилүү иштерди хакимдер менен биргеликте чечишкен. Аксакалдардын милдетине соодагерлер, кол өнөрчүлөр жана башка тургундардын ортосундагы ич ара жаңжалдарды териштирүү иштери кирген” [1, 78]. Кыргыз коомчулугунун көчмөн жана жарым отурукташкан абалы аксакалдардын “вазийфасын” бир аз татаалдаштырганына да күбө болобуз. Маселен,

элеттик көчмөндөрдө аксакалдар үчүн жогорудагы кызматтарга дипломаттык миссия да кошулган. Ата мекенибиздин тарыхында адабий көркөм сүрөттөө менен элге кеңири сиңген Сафед-Буландагы көчмөндөрдүн Шералыны хан көтөрүү салтанаты да аксакалдардын активдүү аракетинин акыбети экендигин тарыхый маалыматтар айгинелейт. Анда: “мечиттин алдындагы шибер чөп жыш өскөн көк майданга, ак кийиз төшөлүп, чогулган көчмөн уруулардын аксакалдары, эл башчылары Шералыны ак кийизге отургузушуп, баарысы кийиздин четинен көтөрүшөт да, ортону жети жолу айланып, майдандын четиндеги супанын үстүнө алып келип отургузушат. Кокондон келген Саид-Жалил төрө курандан сүрөө окууга киришет, андан кийин бул окуяга катышкан аксакалдар, бийликтин билермандары, аскер башчылары, катардагы сарбаздар ханга таазим этишип, өздөрү ханга берилгендигин ырастоо үчүн ант беришет” [1, 154].

Аксакал-аскерлер тууралуу да тарыхый маалыматтар көп кабар берет. Белгилүү аскербашы Нүзүп тарабынан 1843-жылы Ташкент шаарын каратып алуу – оор мүшкүлдү жараткан. Мындай кысталыш учурда “Тарых-и Шахрухи” эмгегинде сүрөттөлгөндөй Нүзүп миң башы Ташкен шаарынын билермандарынын, шаар аксакалдарынын оюн билүүгө атайын адам жиберет. Шаардын белгилүү аксакал билермандары Бек-Мухаммед, Дамула Салих бек Ахун, Захур тажик жана башка бир топтору кеңеш өткөрүшүп, Нүзүпкө төмөнкүдөй маанидеги кат жолдошот: “Сиз-

дер тышкарыдан, биз ичкериден болуп жаңжалды баштайбыз” [1, 163]. Шаарды ээлегенден кийин Нүзүп миңбашы ошол эле “аксакалдар менен кеңешип, Ташкендин акимдигине Шералы хандын тун уулу Сарымсактын дайындалгандыгын жарыя кылат” [1, 164]. Кокон хандарынын генеалогиясын сактоодо аксакалдардын ролу чоң. Саруулардын “сакоо” уругунун таасирдүү өкүлү Назарбек Аксыдагы Эсенбайдын өргөөсүнө тестиер баланы алып келип: “Бул бала Ажы бийдин уулу Шералы, ажы бийдин карыганда тапкан табериги, тос-тополоңдо набыт болуп кетпесин деп, аксакалдардын кеңеши менен ушул жерге алып келдим” [1, 195-196] – деп табыштап кеткен.

XIX кылымда кыргыз коомунда аксакал-салыкчылар тууралуу да көптөгөн маалыматтар кездешет. Кокон доорунун акыркы жылдарында “хан алык-салыгы шаарлардан, айылдардан аксакалдар, алардын жардамчылары-тугачтар тарабынан кысым көрсөтүү жолу менен жыйналган” [1, 107].

“Аксакал” – жергиликтүү бийлик ээси (наместник) катары түшүнүлгөн учуру тарыхта кездешет. Маселен 1832-жылы Кокон хандыгы менен Цинь империясынын ортосундагы келишим боюнча “Алим паша биринчи Кашкар аксакалы болуп дайындалганын” [1, 139] билебиз. Орус окумуштуусу Ч. Валиханов бул окуяны: “Алим паша иш жүзүндө өзүнчө губернатор болгон” – деп белгилеген [1, 139].

Ошентсе да аталган мезгилде аксакалдардын бийлиги, өкүмү чектелүү болгон. Себеби алардын чыгарган бүтүмдөрү чечүүчү тыянак болбогондуктан нааразы болгон тараптардын жогорку инстанцияга (бийлер, казылар) арызданууга укуктары болгон. Бул пикирди көрүнүктүү кыргыз тарыхчысы Кушбек Үсөнбаевдин кокон дооруна арналган эмгектеринен да табууга болот. Аталган мезгилдеги кыргыздардын коомдук мамилелерин феодалдарга жана букараларга бөлүп караган түптүү эмгекте [2] аксакалдардын коомдук орду олук-солук абалда экендиги белгиленет. Алардын ордун жана коомдук кызматын түштүктө – даткалар, ал эми түндүктө манаптар ээлеп калгандыгы байкалат. “Биз изилдеген мезгилде, - деп жазат окумуштуу, - баатырлар менен аксакалдар өз орундарын даткалар менен манаптарга алдырып калган. Манаптар бир эле мезгилде “баатыр” аталып, аксакалдар чечкен маселелерге кийлигишип калган” [2, 133].

“Аксакал” түшүнүгү азыркы учурда төмөнкү маанилерде: 1. Физиологиялык(сакалы ак киши); 2. Курактык(жашы өтүп калган-жынысына карабай); 3. Бийлик ээсин аныктап туруучу аталыш катары колдонулуп жүрөт. Белгилүү сөздүктө да жогоруда көрсөтүлгөн абалдарды чагылтуу үчүн колдонулаары жазылган [3,39]. Кыргыз философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Жамгырбек Бөкөшевдин “аксакалдар” тууралуу ой жүгүртүүлөрү да түп нускалуу. Окумуштуунун баамында: “Аксакал – тек гана улгайган курак, сакалы агарган карыя адам эмес. Кыргызда бул социалдык институт болгон. Аксакал кеп-кеңештин

башында болгон, талаш-тартышты жөнгө салган, чыр-чатакта арага түшкөн. Аксакал нарк-насилди, каада-салтты жакшы билген, акылгөй, билимгөй, кыраакы, калыс, адилет, чынчыл киши болгон. Аксакалды жаш боюнча эмес, элге кылган иши, жыйында айткан кеби, топтогон тажрыйбасы, башынан кечирген таржымалына карап, эл тандаган. Аксакал макулдашуу жаатында гана эмес, башкаруу ишинде да өзгөчө кызмат аткарган. Ошондуктан азыркыга чейин кыргыздар кызмат адамын жашына карабай “аксакал” деп коёт” [4,287]. Чындыгында эле “аксакал” түшүнүгү өзгөчө XX кылымдагы советтик-партиялык кызматкерлерди атоо үчүн да колдонулганына күбө болдук. Маселен Советтик Кыргызстандын Мамлекеттик негиздөөчүлөрүнүн ирилериин бири Абдыкадыр Орозбековду советтик-партиялык чөйрөдө “аксакал” деп аташчу. Коомдун социалдык тектоникасына башка өңүттөн караган бүгүнкү күндөгү айрым теориялардын турумунда кыргыз элиндеги “аксакал” институтуна өзгөчө мамиле зарыл экендигин белгилей кетүүбүз керек. Анткени жергиликтүү маанидеги көйгөйлөрдүн көбүн чечкен аксакалдардын орду менен ролу байкалбаганы менен өткөөл заманда бир топ эле зор. Алардын иш-аракеттерин укуктук жактан шарттап туруучу жана негиз болуучу атайын мыйзам кабыл алынган. “Аксакалдар соту, - деп жазылат, Дүйнөлүк расмий басылмада – аракеттеги КР мыйзамдарына ылайык, белгиленген тартипте сот, прокурор, ички иштер органдары жана башка мамлекеттик органдар менен кызмат адамдары тарабынан жиберилген материалдарды кароого чакырылган ыктыярдуу башталышта түзүлүп, шайлоого жана өз алдынча башкарууга негизделген коомдук органдар. Аксакалдар соту урмат-сый менен абройго ээ аксакалдардын арасынан жарандардын чогулушу, жергиликтүү кеңештер же дагы башка жарандардын ичинен айыл, кыштак, шаар аймагындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүк органдары тарабынан уюштурулушу мүмкүн. Аксакалдар соту юридикалык жак болуп саналбайт жана акыйкат органдарында каттоого алынбайт” [5].

Мындай Мыйзам жана институт дүйнө элдеринин ичинен биздин өлкөдө гана болуп, атайын “Аксакалдар соту” мыйзамдуу түрдө (“Аксакалдар соту” жөнүндө КР Мыйзамы 2002-жылы 5-июлда кабыл алынган) иш жүргүзүп келүүдө. Биз аталган институттун бар экенин таназар алып, ишине баа берип, коомдогу баркын жогорулатууга тийишпиз.

Адабияттар

1. Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы. -Б., 2015.
2. Усенбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. - Ф., 1961.
3. Кыргызча-орусча сөздүк. - Б., 1999.
4. Бөкөшев Ж. Кыргыз философиясы. -Б., 2013.
5. Уикипедиядан. Макалалар: “Аксакалдар соту”.

ЫКТЫЯРЧЫЛЫК ИШТИ МЕКТЕПТЕРДЕ ӨНҮКТҮРҮҮ “СОЦИАЛДЫК ИШТЕР” БАГЫТЫ БОЮНЧА КЕСИПТИК БАГЫТТООНУН ӨБӨЛГӨСҮ КАТАРЫ

РАЗВИТИЕ ВОЛОНТЕРСТВА В ШКОЛАХ КАК ОСНОВА ПРОФОРИЕНТАЦИИ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ “СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА”

DEVELOPMENT OF VOLUNTEERING IN SCHOOLS AS A BASIS FOR VOCATIONAL GUIDANCE IN THE SPECIALTY “SOCIAL WORK”

Аннотация: Бул макалада Социалдык иштер багытында кесип ээлерин даярдоодогу кесипке багыттоо жана мектептердеги ыктыярчылыктын андагы ролу, аны өнүктүрүү жөнүндө маалыматтар камтылган.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик багыттоо, ыктыярчылык, ыктыярчылык ишмердүүлүк.

Аннотация: В данной статье рассмотрены информации о профессиональной ориентации профессиональной подготовки по направлению “Социальная работа” и роли волонтерства и его развитии в школах.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, волонтерство, волонтерская деятельность.

Annotation: In this article considered the information on professional orientation of vocational training in the direction “Social work” and the role of volunteerism and its development in schools.

Key words: professional orientation, volunteering, volunteer activity.

Социалдык иштер – кесип катары 1995-жылдан баштап өлкөбүздүн жогорку окуу жайларында даярдала баштаган. Социалдык иштер боюнча адистерди даярдоо боюнча окуу дисциплиналары аныкталып, “социалдык жардам илимий парадигмасын” өнүктүрүүнүн жаңы этабынын мезгили. “Бүгүнкү күндөгү социалдык жардам парадигмасы социалдык иштерди ишмердүүлүк катары караганда” (Менщикова И.Ю.) анын түрлөрүн да белгилеп өтөлү. Алар: мамлекеттик, коммерциялык, филантроптук (коммерциялык эмес, кайрымдуулук, ыктыярчылык иштери)[6]. Бул кесипке базар мамилелеринин шартына ылайыктап даярдоо учурда жогорку окуу жайлардын олуттуу маселеси. Социалдык иштер багыты боюнча бакалаврларды максатка ылайык даярдоонун бир топ тапшырмаларынын ичинен дагы бир маанилүүсү – кесипке багыттоо болуп саналат.

Кесипке багыттоо – бул жаш адамдардын коомдо гармониялуу болуусунун негизи, жарандардын адаптациялануусунун жана конкуренттик жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун маанилүү каражаты [2].

Бүгүнкү күндө окуучулар эмгек базарында конкуренттик жөндөмдүүлүк абалына өз алдынча ээ боло алышпайт [2].

Россиянын Пермь мамлекеттик университети-нен О.В.Тамахинанын “Твой профиль” деп аталган социалдык долбоорунун натыйжасында окуучулардын кесипти тандоону жогорку окуу жайын тандоо менен алмаштыруусу анык болгон [2]. Ал изилдөө Н.С. Пряжниковдун “жаш адамдар кесипти тандоодо жакынкы перспективадан гана эмес, аны албетте келечек жашоо максаттары менен дагы макулдашуусу зарыл”[1,58] деген көз карашына негизделген. Окуучулар кесипти тандоодон алыстап, кыска мөөнөттөгү перспективаларга багыт алышат. Ошондуктан аларга кесип тандоосу үчүн комплекстүү жана оптималдуу таасир этүү абзел. Ал үчүн жогорку окуу жайлары менен мектептердин, коомчулук менен байланышта кесипке багыттоо иштерин жүргүзүү максатка ылайык болот.

Эффективдүү кесиптик багыттоо эмгек базары менен билим берүү системасын байланыштыруучу

функцияны аткарат. Учурда бул функция аткарылбай жатат.

Мектептеги кесипке багыттоо иштери - окуучулардын коомдук пайдалуу иштерге, өндүрүштүк эмгекке түздөн-түз катышуусу, аларга өздөрүнүн кызыкчылыктарын, жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүүсүнө жана өз алдынча кесип тандоого жардам берет[3, 3].

Ал эми кээ бир изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, мисалы Сурхан дарыядагы Кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институтунун “Гуманитардык жана экономикалык илимдер” кафедрасынын окутуучусу Ш. Тешабаева “кесиптик багыттоо – бул окуучунун жеке өзү бүт жашоосуна кесипти тандоосу эмес, андагы кесиптик өздүк аныкталуусуна даярдыгын калыптандыруу, кесиптик ишмердүүлүккө камтылуусу аркылуу, адам өзүн анда толук мерчемде ишке ашыруусу менен анын инсандык ички ресурстарын активдештирүүсү”[4] деп белгилеген. Чындыгында коомго жогорку инсандык сапаттарга ээ, конкуренттик жөндөмдүү, кесипкөй социалдык иштердин кадрларын даярдоонун дагы иш-аракеттеринин маанилүүсү кесиптик багыттоо болуп саналат.

Социалдык иштер багыты боюнча кадрлар өлкөбүздө бир нече жогорку окуу жайларда даярдалат. Канткенде заманбап, кесипкөй, компетенттүү кесип ээлерин даярдоого болот? - деген суроо ар бир ЖОЖдун окутуучусун ойлондурбай койбойт.

Бүгүнкү күндө оор турмуштук кырдаалга дуушар болгон социалдык кызматтын, тейлөөнүн клиенттерине татыктуу кызмат көрсөтүүгө даяр социалдык кызматкерлерди даярдоо үчүн эң маанилүү өбөлгө катары - мектептерде окуучуларды ыктыярчылык иштерине тартуу жана ыктыярчылыкты өнүктүрүү эсептелет. Ошондой эле бул – Социалдык иштер багытына кесиптик багыттоо катары иш-аракеттердин бири болуп калмак.

Ыктыярчылык – бул адамдын керектөөлөрүн канааттандыруу тилектештик сезимин тереңдетүү боюнча инсандык жашоо сапатын жакшыртууга, инсандык өсүүгө жөндөмдүүлүгүн арттыруучу ыктыярдуу, кесиптик эмес социалдык иштер [8].

Ыктыярчылык - социалдык, маданий, экономикалык жана экологиялык өнүгүүнүн инструменти. Кээ бир адабияттарда жана интернет булактарындагы маалыматтарга таянсак, ыктыярчылар түшүнүгүн же ыктыярчыларды коомдук жашоо ишмердүүлүктүн бардык чөйрөсүндө кездештирүүгө болот. XVII кылымда Батыш Европа өлкөлөрүндөгү узакка созулган согуштарда ыктыярдуу түрдө катышкандарды ыктыярчы-аскерлер деп атап коюшкан. Ал эми биздин кыргыз элдин коомдук турмуш-тиричилигинде “өз ара жардамдашуу”, “ашар”[7], “кол кабыш” сыяктуу формаларында ишке ашып келген. Мында көбүнчө туугандар, жакын коло-коңшулар ортосунда, ошондой эле, жетим-жесирдин, жардамга муктаж болуп турган үй-бүлөлөрдүн зарыл болгон үй-тиричиликтик, мал-чарбачылык жана дыйканчылык жумуштарына жардам көрсөтүлөт.

Ыктыярчылыкка бүгүнкү күндө жаңыча мамиле жасоо керек. Жаңыча мамиле дегенибиз - тарыхка кайрылсак, ыктыярчылык дайыма эле жашап келген. Мисалы: жаш натуралист, жаш тимурчулар, пионердик кыймылдар жана башка ушул сыяктуулар. Алар

жалгыз-бой, согуштун ардагерлерине, жардамга муктаж адамдардын турмуш-тиричиликтик иштерине жардам берип келишкен. Бүгүнкү күндө экономикалык кризис учурунда ыктыярчылык кыймылга жаңыча мамиле жасоо – мектеп окуучуларын социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө гана тартпастан, кесипке багыттоо, адамдарга жардам берүүчү, кайдыгер эмес, гумандуу, адамгерчиликтүү инсанды калыптандырууга жардам берет.

“Ыктыярчылык кыймыл – мектепте абдан чоң адеп-ахлактык, тарбиялык мааниге ээ. Балдарыбызды ачык-айрым, чынчыл, жанындагыларга дайыма жардам берүүгө даяр болуп өсүшүнө түрткү болот” – деп Т.Нилова өзүнүн макаласында белгилеген. Ошондой эле төмөндөгүдөй ыктыярчылыктын тапшырмаларын көрсөткөн[9]:

- жаштарды белгилүү бир эмгек ыктарына үйрөтүү жана кесиптик багыттоону стимулдаштыруу;
- социалдык маселерди чечүү үчүн өздүк реализациялоо жана өздүк уюштуруу ыктарына ээ болуу;
- жогорку билимди алгандан кийин убактылуу жумушу жок жүрүп калган мезгилде кесиптик ыктарын, жөндөмдөрүн, компетенцияларын сактап калуу;
- асоциалдык жүрүм-турумду социалдык менен алмаштыруу;
- гуманисттик, патриоттук тарбиялоо;
- социалдык-экономикалык кризис учурунда жаштардын иш менен камсыз болуусунун белгилүү бир убактылуу форматы менен камсыздоо (кадимки коомдук иштер менен);
- кадрдык резервди калыптандыруу. Ошондой эле, окуучулардын социалдык активдүүлүгүн, жоопкерчилигин, жарандык патриоттуулугун, лидерлик сапаттарын калыптандыруунун жакшы жолу. Андан сырткары мунун баары “Социалдык иштер” багыты боюнча кесип ээлерин даярдоонун негизги билим берүү программасынын максаттарына ылайык келгендигин көрүп турабыз.

Ыктыярчылык же ыктыярчылык ишмердүүлүк [6] – (лат. тил. voluntaries – ыктыярдуу) – бул кээде “коомдук ишмердүүлүк” деп да аталып келет. Кандайча аталса да, анын түпкү маңызы – коомчулукка өз ыктыяры менен кайтарымысыз, акысыз жардам көрсөтүү ишмердүүлүгү болуп саналат [8].

Ыктыярдуу жардам - бул ыктыярдуу социалдык иштердин маанилүү усулдарынын бири (Ыктыярчылардын Эл аралык ассоциациясынын IX Конгрессинде (Франция, 1990) кабыл алынган “Ыктыярчылардын жалпы декларациясында” каралган).

Ыктыярчылык ишмердүүлүгүнө негизинен: бош убактыларын ыктыярдуу жардамга арнаган ар кесиптин ээлери; ар түрдүү өз ара жардамдашуу программаларына катышкан социалдык кызматтын клиенттери жана алардын туугандары; орто жана пенсия курагындагы жарандар; жогорку окуу жайлардын студенттери; орто жана жогорку жаштагы мектеп окуучулары да иштей алышат.

Коомдо социалдык иштерди өнүктүрүү үчүн мектептерде ыктыярчылар клубун түзүү жана аларды окутуп үйрөтүү үчүн окуу борборлорун ачуу максатка ылайык келет. Ошондой эле, ыктыярчылардын тобун түзүп, алардын ишмердүүлүгүн колдоого алуу зарыл. Жогоруда белгиленгендей жогорку класстын окуучула-

рын “кесиптик өздүк аныкталуусуна даярдыгын калыптандыруу менен кесиптик ишмердүүлүккө камтуу аркылуу, аларга өзүн анда толук мерчемде ишке ашыруусу менен, алардын инсандык ички ресурстарын активдештирүүгө” жетишсе болот. Мындан, эгерде кайсыл окуучу кайсыл багыт боюнча ыктыярчылык иштерин жогорку деңгээлде, чыгармачылыкта аткарган болсо, анда ал ошол кесиптин мыкты ээси болуп чыгары анык.

Социалдык иштер багытында окуй турган абитуриенттерди жогорку окуу жайларына кабыл алуу үчүн ушул критерийди кошумча түрдө киргизүү сунушу жогорку окуу жайларында жана Билим берүү жана илим Министрлигинде каралуусу керек.

Эгерде ушул критерий колдоого алынып калса, анда абитуриентти – мектептин жогорку класстарынын окуучуларын (бүтүрүүчүлөрүн) мектептерде университет тарабынан ар түрдүү коомдук иштерге же коомчулук менен байланышта окутуу жана тарбиялоону колго алуу абзел. Мындай аракеттер Европа, АКШ, КМШ өлкөлөрүндө кеңири практикаланууда. Россиянын Приморский крайында (Владивосток) “Антресоль” деген клубунда ыктыярчыларды окутуп даярдашат. Жакшы ийгиликтерге жетишкен ыктыярчылар университеттин стипендиясына жана ошол аймактагы жогорку окуу жайларга бюджет орундарына кабыл алынышат. Бул механизмди “Социалдык иштер” багытынын бакалавр академиялык баскычына кабыл алууда же бир эле “Социалдык иштер” багытына гана колдонбостон башка багыттар жана адистиктерге да колдонуу жакшы натыйжаларды берээр эле. Мисалы: жаратылышты пайдалануу, биология, тарых жана медициналык персоналдарды даярдоодо жана башка багыттар боюнча.

Мына ушундай мүнөздө ыктыярчылык - окуучулардын кесипти тандоого гана эмес, жогорку окуу

жайларга өтүү мүмкүнчүлүгүнө, кайрымдуулук иштерин жасоо менен коомдук иштерге катышууга, ошондой эле, эң негизгиси инсандык өсүүгө, бош убактыларын толтурууга б.а. иш менен алек болууга жардам бермек.

Адабияттар

- 1.Пряжников Н.С. Теория и практика профессионального самоопределения. -М.: МПШП, 1999. С.58.
2. Тамахина О.В. Пермский государственный университет. “Система профессиональной ориентации школьников как фактор осознанного профессионального выбора (на примере разработки и реализации социального проекта «твой профиль»).
3. Школа и выбор профессии / Под. ред. В.А.Пляковой, Г.Г. Агаповой. –М.: Педагогика, 1987.стр.176
4. Тешабоева Ш. “Проблемы профессиональной ориентации младших школьников в учебном процессе”. Электронная версия: <http://publikacia.net/archive/2015/3/2/60/>
5. Журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Науч. издат. «Институт стратегических исследований» №32, 2015г., стр.179-181. Электронная версия: <http://www.newsvl.ru/vlad/2015/03/25/133174/#ixzz4ir5XVBrs>.
6. Менищикова И.Ю. Социальная работа и волонтерство: ценностно-практический аспект взаимодействия в среде высшей школы. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-rabota-i-volonterstvo-tsennostno-prakticheskiy-aspekt-vzaimodeystviya-v-srede-vysshey-shkoly>
7. Авазов Э., Кенесариев Т. Үй-бүлө жана социалдык иштер. Окуу-усулдук колдонмо-маалыматтама. – Ош: ОшМУ, 1998. 5-б.
8. Теория социальной работы. Учебник. / Под. ред. проф. Е.И. Холостовой. – М.: Юрист, 1998. Стр.: 12-25,247-262.
9. Нилова Т.В. “Школьное волонтерское движение в формировании духовности и гражданской ответственности лицеев”. Электронная версия. conference.osu.ru/assets/files/conf_reports/conf8/374.doc

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ УКУКТАРДЫН АЯЛДАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ТРАДИЦИЙ НА ЖЕНЩИН ПРАВ КЫРГЫЗСТАНА

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TRADITIONS ON WOMEN RIGHTS IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада диний укуктардын аялдардын коомдук жигердүүлүгүнө тийгизген таасири каралган. Кыргызстандын аялдарынын укуктарынын чектелүүлүгү, алардын теңсиздиги тууганчылыкка тыгыз байланыштуу болгон никелик нормалар анализделген.

Ключевые слова: исламские государства, права женщин, шариат, гендер, неравенство.

Аннотация: В статье рассматривается правовое положение женщин и влияние религиозных прав на социальную сплоченность женщин. Ограниченность прав Кыргызстанских женщин, а также их неравенство и нормативные особенности кровно родственных отношений.

Түйүндүү сөздөр: ислам мамлекеттери, аялдар укуктары, шариат, гендер, теңсиздик.

This article examines the legal position of women and the influence of religious rights for social cohesion women. The limited rights of Kyrgyz women and their inequality and normative features of kindred relations.

Key words: Islamic state, women's rights, Sharia law, gender and inequality.

Гендердик өнүгүүдө Кыргызстандагы парламенттик демократия үй-бүлөнүн өнүгүшүнө толук шарттарды түзүп берүүдө. Үй-бүлөдөгү аялдар менен эркектердин ролу коомдун жалпы өнүгүшүнө зор таасирин тийгизет. Кеңеш мезгилиндеги жана эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы жүргүзүлгөн мамлекеттин саясаты, аялдардын коомдогу абалы жана үй-бүлөдөгү ролу жогорку саясат жолунда алардын эркектер менен чогуу иштеп кетишине чоң тоскоолдуктарды пайда кылган.

Исламдын жана мусулман укугунун өзгөчө жоболору Конституциялык укуктарында бекемделген көпчүлүк араб өлкөлөрү (Египет, Сирия, Иран, Ирак, Пакистан, Ливан, Марокко ж. б.) жана ислам укуктарын белгилүү деңгээлде кабыл алган Африка менен Азиянын башка өлкөлөрүнүн укуктук системасы мусулман укугунун жактаган көп сандуу топту түзөт. Алар мусулман дининдеги эркек гана мамлекет башчысы боло алат деп бекитет. Мусулман укугунун мыйзамдары өзгөчө үй-бүлө, мурастоо укугунун (үй-бүлөлүк укук жөнүндөгү 1917-жылдагы Осмон мыйзамы, 1920-жана 1929-жылдардагы Египеттин үй-бүлө мыйзамдары, 1953-жылдагы жеке статус жөнүндөгү Сомалинин ушундай эле мыйзамдары) негизги булактары болуп саналат. Мурастоо, камкордук көрүү, көзөмөл-

дук кылуу, укукка жөндөмдүүлүгүн же аракетке жөндөмдүүлүгүн чектөө боюнча мыйзамдар (кодекстер) ушул топтогу көп өлкөлөрдө кабыл алынган [1, 2-3-бб.]. Бул маалымат өтө маанилүү, анткени, дүйнө жүзүндө мусулмандар миллиардга жакын адамды түзөт. 120 өлкөдө мусулман коомчулугу бар, 30 өлкөдө ислам мамлекеттик дин болуп жарыяланган. Азыркы учурда дүйнөдөгү бардык диндердин ичинен ислам мамлекет жана укук менен өтө тыгыз байланышкан. Мусулман укук формасы калктын кеңири катмарына зор таасир көрсөтүүдө.

Аялдар үчүн «үй-бүлө жумуштарын аткаруу» жана «саясатка аралашып иштеп кетүү» кыйынчылыкка турган.

Мамлекеттин «үй-бүлө» тармагында башкаруу жана баш ийүү мамилеси өнүгүп келген, ал эми азыркы доорубузда гендердик тең укуктуулуктагы өнүгүүнүн жаңы негизин байкаса болот. Албетте, жаңы эрежелер алгач аялдар үчүн жабык болгон коомдук иштерге аралашуусунан келип чыккан. Жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрдүн келип чыгышы Кыргызстандагы демократиянын өнүгүшүнө байланыштуу. Жаңы эрежелердин пайда болушу демократиялык шайлоо эрежелерине жана шайлоонун ыкмаларына түздөн-түз көз каранды.

Парламенттик Кыргызстандагы гендердик теңдик жашоо-турмуш үчүн бирдей шарттарды камсыз кылуу гана эмес, ошондой эле чечимдерди кабыл алуунун бардык тепкичтеринде, анын ичинде жергиликтүү деңгээлдеги бийлик органдарында өкүлчүлүгү жетишсиз көрсөтүлгөн жынысты көтөрүүнү болжолдойт.

Мусулман укугу эне жагынан туугандык байланышты карабайт, бирок энесин аныктай алат. Баланын төрөлүшү ата-энеси менен балдардын укуктары менен милдеттеринин бир кыйла комплекстерин пайда кылат. Куранда исламды дүйнөлүк дин катары калыптандыруу мезгилиндеги исламдын канондук принциптери айтылган. Мусулман аялдын проблемалары боюнча айрым жакшы жактарына карабастан, курандын идеялары патриархаттык үй-бүлөнүн эрежелерин идеалдаштыруунун, эркекти артык коюунун принциптеринен келип чыгат.

Жыныстардын өкүлчүлүгүнүн ассиметриялык мүнөзүн көрсөтүүчү жалпы тенденциялар бийликтин өкүлчүлүктүү органдарынын бардык системасында орундардын «пирамидалык» бөлүштүрүлүшү болуп саналат. Шайлоолор саясатка жана чечимдерди кабыл алууга аялдарды андан ары жогорулатуу үчүн негизги ролду ойнойт. Ушуга байланыштуу түзүлгөн дисбалансты чечүүгө, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына аялдардын катышуусу үчүн кандайдыр бир маданий, экономикалык жана психологиялык тоскоолдуктарды эске алуу менен шайлоолордо аялдарды колдоого шарт түзүүгө жана ар тараптан көмөк көрсөтүүгө атайын багытталган комплексти иштеп чыгуу жана колдонууга киргизүү зарыл.

Кыргызстандагы эркектер менен аялдардын жеке статустарынын теңсиздиги шарият боюнча никеге турууда жана никени бузууда айкын көрүнүүдө. Аялдар коомдук турмушта да, үйдө да укуксуз болушкан. Алар үй-тиричиликте өз алдынча болушкан.

Кыргызстандын аялдарынын укуктарынын чектелүүлүгү, алардын теңсиздиги тууганчылыкка тыгыз байланыштуу болгон никелик нормаларда ачык байкалат. Кыргыз урууларында экзогамиялык үй-бүлө, бирок уруунун ичинде чектелүү деп эсептеген. Моңолдор уруусунда жана чериктерде жетинчи атасынан чукул жерден аял албоо салты болгон. Турмуштун өзүндө бул тыюулар сакталбаган учурлар да болгон, бирок аялдын дагы, эркектин дагы укуктун бул адаттагы нормаларын бузушу оор кесепеттерге алып келген. Кыргыздарда калың төлөө милдеттүү салт болуп, ал колунда жетишээрлик малы-мүлкү жоктордун нике күтүшүнө тоскоол болгон. Калың маселеси бир топ эле татаал маселе. Калың төлөө – бул эркек менен аялдын теңсиздигинин күбөсү. Бешиктеги кезинде эле кудалап койгон учурда; калыңды иштеп берип төлөп койгон учурда; колукту нике жашына жеткенге чейин калыңды толук төлөп койгон күйөөсүнүн үйүндө жүргөн учурда аялдын тең никеге туруу укугу жөнүндө айтууга болбойт. Шарият боюнча калың – бул колуктуну сатып алуу. Азыркы учурда айрымдар калыңды салт, тараптардын өз ара макулдашышы деп эсептеп жүрүшөт. Аялдардын укуктары көп аял алуу, аялды баш ийдирүү, анын эмгегин пайдалануу шарттарында айрыкча басмырланган. Көп аял алууга шариятта да, салт болуп келаткан укукта да жол берилген. Ислам кыргыздардын көп аял алуу салтын мыйзамдашты-

рып гана койгон. Жардылар бир эле аялдуу болгон, байларда 4 аялга чейин болгон. Кичүү аялдар күйөөсүнө да, байбичеге да баш ийишкен.

Төрөбөгөн аял кем деп эсептелип, бул анын күйөөсүнө дагы кайгы болгон. Энеси балдарды тарбиялоого милдеттүү болгон. Эркек бала 3-7 жашында сүннөткө отургузулган. Атасы өлсө, балдар анын туугандарына калган. Ажырашкан аял балага болгон укугунан ажыраган. Баланы багып алуу кеңири таралган. Көбүнчө күйөөсү тараптан эркек балдарды асырашкан. Аялдар күйөөлөрүнүн, үйдөгү улуу эркектердин камкордугунда болушкан.

Ажырашуу мусулман дининде башка белгилүү диндерге салыштырмалуу абдан жөнөкөй болгон. Ажырашуу үчүн бир эле сөз жетиштүү болгон. Бул аялына күйөөсү үч жолу «талак» деген сөздү айтып коюшу. Бул «талак» деген сөз «сен мен үчүн аялым эмессиң», «сен бошсуң» дегенди билдирет. Үч жолу кайталанган «талак» деген сөздөн кийин үй-бүлө ажырашкан болуп эсептелинет. Шарият боюнча күйөөсүнүн ажырашуу максаты биринчиден аялынын оюнан көз каранды эмес. Ошондуктан, бул ажырашуу максаты жада калса талкууга дагы алынбаш керек. Аялынын бир эле жолу бар, анын каалоосу менен болуп - ажырашуу. Шарият боюнча ажырашуунун төрт түрү бар:

1. Биротоло ажырашуу;
2. Күйөөсүнө кайра кайтып келиши;
3. Аялы күйөөсүнө калыңын кайтарып берип, ажырашууну суранат;
4. Кетип калуу менен ажырашуу;

Биринчи түрдөгү «биротоло» ажырашууда, кайра никеге туруу келишим менен аялын кабыл алат [2, 43-б.].

Ажырашуу тартибинде көбүнчө укуктарга күйөөсү эркин болот, бирок аялдардын деле эркин болушуна окшош укуктар берилген.

Шариятта «никеге туруу» бул келишимди түзүү негизин түшүндүрөт. Бул келишимдин негизинде аял киши бөлөк болуп, келишим түзгөн эркек үчүн жабык болуп саналбайт. Бир эле макулдук берүү жетишсиз, ал үчүн атайын никеге туруунун жоболорун окушат.

Салт-санаалар бизди нике кыйылган күн аялдардын турмушундагы эң бактылуу күн болоорун ойлонууга мажбурлайт. Экинчи жана үчүнчү муундагы көптөгөн иммигрант-аялдар үчүн үйлөнүү тою өткөндөн кийинки түн качандыр бир кезде алар ээ болгон талылуу тажрыйба болуп калышы мүмкүн. Айрым маданияттарда салт-санаалар эркектерге алардын тандап алган жубайы кыз бойдон болушун жана кыз экендигин үйлөнүү тою өткөндөн кийинки биринчи түнү далилдеши талап кылган. Бул болсо үйлөнүү үлпөтүндөгү үрп-адаттын бир бөлүгү болуп эсептелинет.

Жаңы үйлөнгөндөр үчүн бул – колуктунун же күйөөсүнүн туугандары тарабынан болгон жеңесинин алар никеге кошулуу аяктагыча эшиктин сыртынан тыңшап турушу аларды кемсинтүү катары сезилиши мүмкүн. Колуктунун кыз экенин сыноо анын шейшебине жараша болот. Эгер анын кыз белгисинин айрылышынан шейшеп кан болбосо, аны врачка көрсөтүп жана ошондон кийин гана ага кыз эмес экендиги жөнүндө күнөө коюуга болот. Андан ары күйөө баланын үй-бүлөсү аны эл алдында шерменде кылып, төркүнүнө кууп жиберүүнү же алып калышын, анын жаңы үй-

бүлөдөгү жашоосун физиологиялык жана психологиялык кыйноодон турган азапка айлантууну чечишет.

Социологдор үй-бүлөлүк турмушта аял-эркектин кызматташтыгын белгилөө үчүн «өнөктөш үй-бүлө» деген түшүнүктү киргизген. Эгерде теңдикке, өнүгүүгө жана тынчтыкка багыт алсак, мындай кызматташтык болмоюнча «саясый ашканада» да иш алып баруу мүмкүн эмес. Бул максаттар 1995-жылы күзүндө Пекинде болуп өткөн IV Бүткүл дүйнөлүк конференциянын негизги урааны болуп калды, ал жерде саясатта, саясый артыкчылыктарды калыптандырууда аялдардын ролу жөнүндөгү маселе эң көп талкууланган маселелердин бири болгон.

XX кылымда көптөгөн окумуштуулардын күчү менен укуктук теңсиздиктин биологиялык теориясы жокко чыгарылып, коомдогу, үй-бүлөдөгү аял менен эркектин тең укуксуздугу биологиялык жактан эмес, маданият тарабынан берилет деген түшүнүк пайда болгон. Ф. Боас аттуу Америкалык окумуштуу эң биринчи жолу, «эркектик» жана «аялдык» деген түшүнүктөргө туура келген «маскулиндик» жана «феминдик» түзүлүштөр табияттан берилбестен, ар түрдүү коомдун жашоо өзгөчөлүгүн жана нормалык түшүнүктөрүн чагылдыраарын белгилеген. Жаңы Гвинея элдерине жүргүзгөн изилдөөсүнүн негизинде жазылган «Маданият жана балалык дүйнөсү» аттуу фундаменталдык эмгегинде М. Мид бул идеяларды абдан бекем тастыктаган: өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумундагы жыныстык айырмачылыктар алар өсүп чоңойгон коомдун маданиятынын негизинде шартталаарын көрсөткөн. Бул М. Миддин эркектик жана аялдык ролго социалдашуу учурунда үйрөнүшөөрүн дагы бир жолу тастыктаган [3, 49-50-66.]. Ошондон улам маданият – бул аялдык же эркектик деп белгиленген жүрүм-турумдун баштапкы уюштуруучу жана системалаштыруучу белгиси.

И. С. Кон «толук нормалдуу биологиялык өнүгүү дагы өзүнөн-өзү адамды социалдык психологиялык жана инсандык мааниде эркек же аял кыла албайт. Ал үчүн биологиялык мүнөздөр жыныстык роль системасы менен байланышта болгон сезим жана жыныстык өзгөчөлүк түшүнүгү менен толукталышы керек» - деп белгилеген [4, 766-767-66.]. Гендердик изилдөөлөрдүн жыйынтыгында, гендердик айырмалоонун «табигый», «жаратылыштан» болоорун жокко чыгарган жана аял менен эркек проблемаларын гендердик теңдик призмасы же теңсиздикти турмуштун ар кайсы тармактары аркылуу караган социалдык жыныс концепциясы пайда болду.

А. Алдашеванын эмгегинде аялдардын 33,9% атуулдук укуктары кепилденген деп белгилешкен. Анын ичинен 13,1% респондент негизинен кепилденген, калган 20,8% кепилденген болуш керек деп жооп беришкен. Ал эми 63,5% мындай ойдо эмес экенин айтышкан. Анын ичинен 41,2% атуулдук укуктарын кепилденген эмес болуш керек, 22,3% – негизинен кепилденген эмес деп эсептешет. Калганы жооп берүүдөн баш тартышкан [5, 138-6.]. Үй-бүлөлүк турмуштагы мусулман аялдын милдети күйөөсүнө толук баш ийүүдө жана анын каалоолорун аткарууда турат. «Силердин аялыңар силер үчүн жайкалган даркан талаа, даркан талаага каалаган убагыңарда баргыла жана аны өзүңөр үчүн асырап алгыла». Аялы үчүн калың төлөп, күйөөсү өзүн анын ээси, аялын менчиги катары кара-

ган. Аялдын баш ийиши анын оор ишти аткаргандыгынан эле эмес, күйөөсүнүн мамилесинен да көрүнөт. Жогоруда айтылгандай, аял күйөөсүн атынан чакыра алган эмес жана күйөөсү жокто башкалардын көзүнчө атын атай алган эмес. Мектепке чейинки мекемелер үй-бүлөдө башталган социалдашуу процессин улантышат. Оюндар жана кийим-кеченин, оюнчуктардын түрү ал тургай түсү дагы жынысына жараша айырмаланып турат. Көйкөлөгөн көйнөктөр жана куурчактар кыздарды токтоо болууга тарбиялайт, ошондуктан кыздар жай аракеттеги оюндарды тандашат. Эркек балдардын көпчүлүгү өздөрү командир, тынчы же баатыр болгон күч оюндарын ойношот. Кандайдыр бир деңгээлде муну эркектерде жогорку жигердүүлүктү камсыз кылган тестостерон гормонунун көбүрөөк болушу менен байланыштырууга болот. Эгер кыздар мындай оюндарга катышса, эрежеге ылайык, мисалы эмчи айым же башка ушулар сыяктуу кызматкерлердин ролун аткарышат. Эркек баланы ийгиликке жетишүүгө, өзүнө ишенүүгө, күчтүү, чечкиндүү болууга, ал эми кыздардан чыдамкай болууга, башка бирөөнүн көз карашын кабыл алууга, баш ийүүгө тарбиялашкан. Эгер эркектер колуна куурчак алып же кыз сыяктуу кыймыл аракетте болушса, же тескерисинче, кыздар эркек сыяктуу болсо ата-энеси сары санаага батышат, анткени балдарынын аракети адаттагыдай эмес.

Аялдарга боштондук берүүнүн экинчи баскычында айыл-кыштактарда аялдарга эркектер менен тең өлчөмдө жер жана суу бөлүштүрүү, аялдардын айыл-чарба артелдерин уюштуруу, андан соң аялдарды жапырт колхозго кабыл алуу иштери жүргүзүлгөн. Белгилей кетчү нерсе, бул баскычта негизги басым жыныстардын укугун теңөөгө эмес, аялдарга жогорку билимге, кесиптик иштерге жол ачуу жана үй-бүлөлүк мамилелердин өзгөрүшүнө жасалган. Эмансипация идеясынын мазмундук өзгөчөлүгүн камсыз кылган себептер:

- Руханий жашоонун кескинделиши, аялдардын аң-сезиминин өсүшү;
- Аялдарды үйдөн тышкары жумуш менен камсыз кылууга экономикалык талаптын болушу;
- Чыккан тегине карабастан, аялдардын жеке көз карандылыгынын коомдун өнүгүшүнө тоскоол болгондугу.

Жыйынтык. Кыргызстанда «аялдар маселесин» чечүү – жалпы адамзаттык мамилелер менен катар эле бир катар улуттук өзгөчөлүктөр, өзүнчө баалуулуктар жана адат-салттар менен аныкталат. Бул проблема биздин республикада жүргүзүлүп жаткан өзгөртүп түзүү процесстеринин бүткүл комплексинде өзгөчө орунду ээлейт. Аны чечүүгө өзүнчө мамиле жасоо кыргыз үй-бүлөлөрүнүн жана жалпысынан үй-бүлөлүк өз ара мамилелердин өзгөчөлүктөрү менен да аныкталат. Бул жалпыланган түрдө төмөнкүлөргө келтирилет: кыргыздар үчүн адамды урматтоо, гуманисттик баалуулуктарды жактоочулук, көп балалуулук, жамаатчылдык, коомдук пикир менен эсептешүүгө умтулуу, улуттук салт-санааларды сактоо өтө маанилүү, үй-бүлөнүн туруктуулугун чындоодо, балдарды тарбиялоодо чоң мааниге ээ. Азыркы учурда аялдар проблемасын улуттук, региондук жана диний өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кеңири эл аралык деңгээлде чечүү керек.

Аялдардын укуктары баяндалган улуттук мыйзамдарды талдоо Кыргызстанда жыныстык, конфес-

сиялык жана этностук белгилери боюнча кысымга алууга Конституция тарабынан тыюу салынгандыгын, жеке турмуш, эмгектик, үй-бүлөлүк жана коомдук мамилелер чөйрөсүндө аялдарды юридикалык коргоо бар экендигин, аялдардын өмүрүнө, ден-соолугуна, эркиндигине жана кадыр-баркына кол салган кылмыштар үчүн кылмыш жоопкерчилиги каралгандыгын көрсөтүп турат.

Адабияттар

1. Байыркы Чыгыштагы мамлекет жана укук [Текст] («Тегерек стол») / Азия жана Африка элдери. -1984.- 2-3-беттер.

2. Мультииндикаторное кластерное исследование, проведенное Национальным статистическим комитетом при поддержке ЮНИСЕФ [Текст] – 2006 г.

3. Права и экономическая свобода женщин в трансформирующемся обществе Кыргызстана [Текст]. – Бишкек, 2002, 80 б.

4. Кон. И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей [Текст]/ И.С. Кон. // Соотношение биологического и социального в человеке. – М., 1975. - 766

5. Алдашева А.Б. Социализация женщин в городских условиях [Текст]: Автореф. дисс. ...канд. социол. наук: 22.00.04./А.Б.Алдашева. – Б., 2000. – 24 с.

6. Шайылдаева А.К. Айыл аялдарынын азыркы социалдык абалы. Б., 2013. 205 б.

ҮЙ-БҮЛӨНҮН ЖАРАНДЫК ИДЕНТҮҮЛҮКТҮН КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

THE INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE FORMATION OF CIVIL IDENTITY

Аннотация: Бул макалада үй-бүлө, үй-бүлө мамилелери менен катар жаштардын патриоттук сезими жана жарандык иденттүүлүгүн канчалык деңгээлде экенин аныктоого арналган.

Түйүндүү сөздөр: үй- бүлө, иденттүүлүк, жарандык иденттүүлүк, жаштар, патриотизм.

Аннотация: В этой статье, рассматриваются проблемы семьи, семейных отношений через призму патриотизма и гражданской идентичности среди молодежи.

Ключевые слова: семья, идентичность, гражданская идентичность, молодежь, патриотизм.

This paper addresses the issue of family, family relationship, civil identity and patriotism among young people of Kyrgyzstan.

Keywords: Family, identity, civic identity, youth, patriotism.

Макаланын актуалдуулугу. Илимий-таануу багытында үй-бүлө темасы канчалаган кылымдардан бери шексиз кызыгууну жаратып келген, себеби үй бүлө коомдогу негизги социалдык институт катары каралып, адам баласынын азыркы таптагы социалдык абалы, коомдогу орду жана ролу менен бирге инсан катары кимдигин аныктоого жардам берет. Акыркы жылдары иденттүүлүк, кимдик маселеси орчундуу орунду ээлеп, өзүнө ар тараптан кызыгууну арттырып келүүдө.

Иденттүүлүк бул англис тилинен (*Identity*), ал эми латын тилинен (*Identita*) — окшоштук, социалдык топко таандык экендигин көрсөтүүчү элемент катары каралып, адамдын психикалык мүнөзүн ар кандай коомдук, экономикалык, этникалык, кесиптик, тилдик, саясий, диний, расалык жана башка топтор же коомчулуктарга таандыгын эсептейт. [5]

XVIII кылымдан тартып социалдык коом социалдык өзгөрүүлөргө, ааламдашуу процессине душар болгондон тартып, кимдик, иденттүүлүк маселесинин актуалдуулугу күч ала баштаган. Ааламдашуу процессинин таасиринин аркасында болгон социалдык, экономикалык, маданий, саясий өзгөрүүлөр коомдун өзгөрүшүнө гана эмес, ал системанын субъекттери катары каралган инсандардын да жаңыланышына, өзгөрүүсүнө алып келди. Инсандын калыптануусунда социалдашуу процес-

си маанилүү ролду ойнойт, анткени инсан коомдоо социалдашуунун негизинде өзүн өзү таанып биле алат. Социалдашуу процессинде социалдык институт маанилүү элементи болуп саналып, институт (лат. тилинен *Institutum* – тургузуу, орнотуу, эреже) адамдардын ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөлөрүн жөнгө салуучу, алардын ролдор жана статустар системасын уюштуруучу катары «формалдык» жана «формалдык эмес» эрежелердин, принциптеринин, нормалардын, багыт алуулардын туруктуу комплексин белгилөө үчүн көптөгөн социологиялык теорияларда колдонуучу түшүнүк катары каралат. Англиялык социолог Г. Спенсер эң маанилүү социалдык институттардын ичинен үй-бүлө жана никени көрсөткөн. Аларды эркек жана аялдардын ар түрдүү коомдук жашоого киргизүүчү механизмдерди ачып көрсөтүүчү, коомдун адаттарын коргоочу, б.а. социалдашуу процессиндеги өтүүчүлүктү камсыз кылуучу, социалдык институт катары караган. [2,11-6]

Адам таштан, жылдыздан же газдын молекуласынан айырмаланып, сезимге, ой жүгүртүүгө ээ жана жеке кызыкчылыгы бар өтө татаал тирүү организм болуп саналгандыктан, инсандын кимдигин изилдөө азыркы таптагы актуалдуу жана ар тараптан изилденип келе жаткандыгын белгилеп кетсек болот.

Э. Фромм инсандын иденттүүлүк маселесин изилдеп, өзүнүн концепциясында адам өзүн анык-

тап билүү жана өзүн-өзү таанып изилдөө процесине муктаж болуп келген деп эсептеген. Э. Фромм өзүнүн оюн төмөндөгүдөй берген: «Муктаждык - бул адам баласынын жашоо манызынын булагы катары берилип, анын инсан катары өсүшүнө көмөлгө түзүп турат». Э. Фромм социалдык иденттүүлүктү ар кайсы социалдык топтордун арасынан изилдеп жатып «социалдык мүнөз» деген түшүнүктү иштеп чыккан. «Социалдык мүнөз» окумуштуунун көз карашында - «Жалпыланып мүнөздөмө берилгенде бул көпчүлүк топтун мүчөлөрүнө тиешелүү болгон, алардын кандайдыр бир сарсанаага кабылтанган учурда жана жашоо тиричилигин даңазалап көрсөткөн мүнөздөмө катары караган». Ошонун себебинен социалдык иденттүүлүк коомдо эки мүнөздөмө катары берилет, биринчиден - психологиялык конкреттүү индивиддин өзгөчөлүгү, ал эми экинчиден - социалдык мүнөзүнүн өзгөчөлүгү катары каралып, кандайдыр бир баалуулуктар, адамдык муктаждыктар аркылуу социалдык топторго өзүн киргизүү менен каралган. Автордун айтымында: «Адамдын эң негизги муктаждыгы бул жашоодогу өзүнүн ролу жана адам катары маңызын билүү», социалдык иденттүүлүктүн парзы катары эсептелет. [4, 26-6]

«Ырыс да, ынтымак да үйдөн башталат» демекчи адамдын инсан болуп калыптанышында үй-бүлөнүн маңызы зор, анткени, адам баласы жарык дүйнөгө келген соң, өзүн андоосуз эле коом тарабынан ошо үй-бүлөгө тиешелүү экендигин сезип, ошондой эле өзүнүн жыныс белгиси жана ысымы менен элге таанылып келет. Кыргыз элинде жакшы сөз бар, ар бир үй-бүлөнүн негиздөөчүсү, тиреги - ата. «Атанын сөзү акылдын көзү» [3, 2026] демекчи, чын эле ар бир үй-бүлөнүн башчысы ата. Ата-эне таалим тарбия берүү менен бирге адамдын өзүн-өзү таануусуна түздөн түз жол көрсөтүп, инсан катары коомго алып чыгат. «Бир мамлекеттин өсүп өнүгүүсү үй-бүлөгө жана үй-бүлөлүк сүйүүгө байланыштуу» - деп Чарльз Диккенс белгилеген. Ошонун эсебинен үй-бүлөө инсандын калыптануусундагы эң биринчи институт катары каралып, гендердик, улуттук, жарандык өзгөчөлүгү жөнүндө алгач үй-бүлөдөн таалим алат. Эң алгачкылардан болуп жаш курактагы балдардын улуттук иденттүүлүгүнө маани берген Ж.Пиаже болуп саналат. Ж.Пиаже үч таптан турган инсандык мүнөздөмөнү иштеп чыгып төмөндөгүдөй белгилеген:

1. 6-7 жаш куракта бала өзүнүн улуту жөнүндө алгачкы маалымат менен камсыз боло алат.

2. 8-9 жаш курактагы балдар өзүн улуту менен иденттештирип, алгач өз ата-энесинин улуту, тили, жашаган жери жөнүндө маалымат биле алат.

3. 10-11 жаш курактагы балдарда этникалык иденттүүлүк толугу менен калыптанып, өздөрүнүн маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн белгилеп кете алышат.

Инсан өзүн улуттук, жарандык жактан таанып билүүсү өлкөнүн өнүгүүсүнө өбөлгө түзүп мамлекеттик туруктуулук кепилдигин камсыздайт.

Социологияда «жарандык иденттүүлүк» түшүнүгү индивиддин коом менен бардык анын типтүү социомаданий өлчөмдөрүндө (тили, менталитети,

Дүйнө кабылдоосу, социомаданий баалуулуктары, жүрүм-турум нормалары) өзүн ага таандык экендигин көрсөтөт.[1,40]

Жарандык иденттүүлүктүн калыптануусундагы негизги факторлорго токтолсок:

- Биринчиден, ошо элдин негизги символдору болгон тарыхы, жомоктору, эпостору каралат.

- Экинчиден – элдин тили жана маданияты, каада-салты, үрп-адаттары.

Жарандык иденттүүлүктүн калыптануусу социалдык институттар, социалдык агенттер тарабынан жүргүзүлүп, алардын ичинен эң көбүрөк үй-бүлө институтуна басым коюлган. Жарандык иденттүүлүктүн калыптанышына үй-бүлөнүн кошкон салымынын негизи болуп өзүнүн өлкөсүн сүйүү, маданиятын жана баалуулуктарын үйрөнүү менен бирге патриоттуулукка тарбияланып келет.

Жаштардын патриоттук сезими жана жарандык иденттүүлүгүн канчалык деңгээлде экенин аныктоо үчүн, атайын студенттер арасында сурамжылоо жүргүзүлгөн. Сурамжылоонун негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктарга ээ болдук.

«Сиз өзүңүздү патриотмун деп эсептейсизби?» деген суроого төмөндөгүдөй жооп алынды. Азыркы таптагы биздин жаш атуулдарыбыз өздөрүн патриотмун деп 92% жаштар эсептейт, ал жөнүндө ойлонгон эмесмин деп 2% жооп берди, ал эми 5% патриоттук сезимин көрсөтө албаганы тастыкталды, калган 1% - айтуудан кыйналганын белгилешкен.

Диаграмма№1

Улуттук аң-сезим толук өсүп жетилмейинче, мекенди сүйгөн атуулдук сезим ойгонбойт. Мекен-бул туулган жерин, улутуң жана эне тилиң.

Тил баарлашуунун негизги баалуулугу гана болбостон улуттук аң-сезимдин алкагында рухий маданияттын калыптандыруу, элинин тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, санжырасын, осуят-накыл сөздөрүн терең өздөштүрүп, улуттук мекенчилдик сезимин тереңдетүү милдети коюлган. «Тилим менен улукмун, тилим менен улутмун» деп макалда айтылгандай тил аркылуу бир муундан экинчи муунга улуттук маданияттын баалуулуктары өткөрүлүп турат.

«Сиз кайсы тилди – өзүмдүн тилим деп эсептейсиз?» деген суроого 8,4%- орус тилин, ал эми 92,6 % - кыргыз тилин белгилеп кетишти. Мындай чоң көрсөткүч калктын улуттук курамын эске алуунун негизинде каралышы мүмкүн.

Диаграмма №2

«Бирок, сиз көбүнчө кайсы тилде пикир алышасыз?» деген суроого жооп иретинде жаштар арасында улуттар аралык баарлашуу тили болуп орус тили болгондугунун себебинен 68,1%-орус тилинде, 31,9%-кыргыз тилинде баарлашкандыгы аныкталды.

Диаграмма №3

Ал эми «Сиздин оюнузча кыргыз тилин өнүктүрүүнүн кажети барбы?» деген суроо боюнча «Ооба, ал улуттуу сактоого жана бекемдөөгө өбөлгө түзөт» деп 94,6 % жооп берди, 4,4 % ооба, тил кимдикти таануу символдорунун бири, ал эми 1 % өнүктүрүүнүн кажети жок деп белгилеп кетишти.

Диаграмма №4

«Сиз Кыргызстандын жараны болгондугуңузга сыймыктанасызбы?» маселеси боюнча «Ооба» деп -95,6%, ал эми «Жок» деп -4,4% жооп бергенине күбө болдук.

«Сиздин мамлекетке болгон сыймыгыңызды кайсы көрсөткүчтөр аркылуу аныктай аласыз?» деген суроого кыргыз жаштарынын сыймыгы төмөндөгү көрсөткүчтөр аркылуу аныкталды: элдик оозеки чыгармачылык, манас эпосу менен -37,2%, кыргыз элинин маданияты менен -16,8%, ал эми Кыргызстандын эгемендүүлүгү менен- 9,7%, белгилүү инсандары менен- 8,4% жана Кыргызстандын жаратылышы менен -27,9% сыймыктанарын белгилешкен.

Диаграмма №5

Жыйынтык. Жогоруда каралган кээ бир маселелердин чечилүү жолдорун табууга негиз болот. Алсак, биринчиден, Кыргызстанда «жарандык иденттүүлүккө тарбиялоо, бекемдөө» маселесин чечүү – жалпы үй-бүлөлүк мамилелер менен катар эле илим жана саясат анын үстүнөн иштеши абзел. Экинчиден, жаштарды патриоттуулукка тарбиялоо үй- бүлөнүн гана максаты катары каралбастан, билим тармагында дагы өзгөчө көңүл буруулусу зарыл. Инсандын калыптанышуусуна түздөн- түз таасир тийгизген үй -бүлөө менен бирге, бул - улуттук өзгөчөлүктөр, баалуулуктар жана каада-салттар эсептелет.

Адабияттар

1. Жусубалиев А. Р. Жалпы кыргызстандык иденттүүлүктүн социологиялык өңүтү. || БГУ жарчысы № 3 (26) 2013, 40
2. Айыл аялдарынын азыркы социалдык көйгөйлөрү: Социологиялык талдоо /№ Б., 2013. 189б.
3. Токтоналиева К.Т., Сарылбекова З., Нуралиева М.Т. Кыргыз тили 384-б.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990. – С. 233
- Интернет булактары:
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ДУХОВНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КЫРГЫЗСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

ЗАМАНБАП ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАН КООМУНДАГЫ ДИНИЙ ИДЕНТТҮҮЛҮК

SPIRITUAL IDENTITY IN KYRGYZSTAN SOCIETY IN MODERN CONDITIONS

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению духовной идентичности как проблемы Кыргызстанского общества, воссоздание тех духовных ценностей, которые составляют ядро культуры кыргызского общества.

Ключевые понятия: идентичность, этническая идентичность, религиозная идентичность.

Аннотация: Макалада Кыргызстан коомчулугунун руханий иденттүүлүгүн кароого арналган, анда кыргыз коомунун маданиятынын өзөгүн түзгөн руханий баалуулуктарын көтөрүп чыгуу.

Түйүндүү сөздөр: иденттүүлүк, этникалык иденттүүлүк, диний иденттүүлүк.
The article is devoted to consideration of spiritual identity as problems of Kyrgyzstan society, a reconstruction of that cultural wealth, which are the center of culture of the Kyrgyz society.

Keywords: identity, ethnic identity, religious identity.

В период становления независимости Кыргызстан был в области разграничения с «советской» идентичностью, в разделении этнической и гражданской идентичности от кыргызского «советского». Кыргызстан переживает ряд изменений, так как процесс отделения от Советского Союза нельзя отметить как законченным потому, что старая модель этнического и духовного положения общества осталось также в Кыргызстане. Ряд причин и ситуаций облегчили изменению советской модели в Кыргызстане.

Каким образом определить, а тем более увидеть в сегодняшнем Кыргызстане «лицо азиатской национальности» неизвестно, тем не менее, протоколы пишутся, существует стандарты и воспроизводятся. Именно социальные источники отечественной культуры кыргызского народа, несомненно, являются важным стратегическим ресурсом нашей страны, который стал одним из составляющих стабильного и устойчивого государства, духовно-нравственной безопасности на уровне стратегического планирования. Современный период, характерен тем, что необходимо использовать ресурсы и потенциал Кыргызского народа как фактора модернизации не только социального, но и в сохранении духовного суверенитета и независимости, для совершенствования и укрепления культурной идентичности, национального укрепле-

ния устойчивости страны. Настала новая эпоха новых правил для каждого этноса независимо от устройства, благосостояния таких компенсаций как свобода, политическая самостоятельность, суверенитет настала время самоопределения. Усиливаются ростом этнического и духовного самосознания, где предпринимаются попытки переоценки своего прошлого. Все стоят перед выбором своей цели в жизни, места в обществе, а также духовной позиции по отношению к другим людям и ко всему обществу. И в этом русле занимает духовная, национальная идентичность. Мы невольно становимся свидетелями формирования нового стиля мышления и современная эпоха постмодернизма, что по оценке Жан Франсуа Лиотар, естественно показывает теорию преобладания «Я» над «Мы», которое потом дает изменениям морального сознания, потому что описанные процессы получают другие определения как «индивидуализм» - «эгоизм». Понятно, что эти изменения современного вида мышления имеют существенное значение не только для разламывания познавательной, но и для функционирования аксиологических составляющих современного культурного и духовной деятельности. В частности, они оказываются не всегда благоприятными для функционирования в русле современной культуры нравственного сознания. Стоит понимать и то, что в обычном при-

ложении постмодернистские дискурсивные практики показывают в культуре очень серьезные и в то же время негативные результаты, выражающиеся в тенденции снижения культурно-нравственного состояния общества, уровня этических, эстетических норм и вкусов, вымывания традиционной нравственности из повседневной жизни и художественной культуры, доминирования псевдо идеалов прагматизма и потребительской психологии как смысложизненных установок, ведущих общество в тупик. Также имеет место ослабление культурно-обучающих ситуаций в Кыргызстане, и современные процессы модернизации происходят на фоне противоречий антропологического и технократического подходов к формированию культурной среды. Рыночный подход к культуре проявляется в создании культурной среды не на основе совершенствования культурных и исторических традиций, а на их модернистскому изменению, что определенно может привести к кризису социокультурной идентичности. Сущность же духовной идентичности определяется тем, что она объединяет все эти проекции человека в духовном и коммуникативном пространстве. Мы должны понимать, что когда культурный стержень Кыргызстана стоит рассматривать как фактора развития будущего страны не только в ее политическом или социальном закреплении, но и в сохранении культурного суверенитета и духовного совершенствования народа, как основы становления культурной идентичности, общности и национальной сплоченности. Культура независимого Кыргызстана развивается в обстоятельствах, когда устоявшиеся идеологические догмы уже потеряли свою значимость, а новые социальные установки и ценностные ориентиры все еще формируются. Объективный взгляд глобализации, оправдывает политико-экономической модернизацией и, в связи с этим, переход кыргызстанского общества в совершенно новое состояние, требует новых подходов во всех областях общества, а также для обозначения ценностных приоритетов. В условиях ускорения социальных изменений, осложненных всевозрастающей и всепроникающей глобализацией, необходимы специальные усилия – с целью создания благоприятного имиджа страны как уникального культурного пространства, имеющего древнюю культурную традицию, обладающую высокой уникальностью в общечеловеческом наследии. Естественно, мы должны уже сейчас думать о нашем будущем чтобы передать нашему будущему поколению традиционное искусство, знания и навыки, памятники и культуру, которое, безусловно имеет общечеловеческое значение с исторической, научной и художественной точек зрения, которые достойны стать предметом заботы государства и общества. На сегодняшний этап, в условиях глобализации, стали глубже осознавать эмоционально-нравственный опыт традиционной культуры как истинную ценность, как вид человеческой деятельности, который создает единую картину мира в единстве мысли и чувства. Ее специфика показывает то, что она апеллирует, прежде всего, к чувствам, создает модель Всеобщей в системе эмоциональных образов, а не логических принципов. Можно анализировать, что традиционная культура на своем историческом пути доказала свою

состоятельность как социальный институт, трансформации и развитие которого непосредственно связаны с изменениями, происходящими в обществе. Став универсальной формой изучения мира, традиционное культурное наследие на духовно - практическом и познавательном-коммуникативном уровне всегда участвовало и выполняло в обществе идентифицирующую и консолидирующую функции. В современных условиях хозяйствования культурное наследие, социокультурная значимость его традиций, как истинная ценность и достояние предков приобретает совершенно особое значение, способное обеспечить стране дополнительный импульс экономического и социального развития. Его необходимо рассматривать как один из факторов государственного развития, как внутренний ресурс территории, а, главное, как один из способов формирования общечеловеческих ценностей. Потому что, они являются нашими предками и определяют нашу идентичность. Нам необходимо глубоко осознать, что наше государство вошло в мировое сообщество, придерживаясь замечательной, интеллектуальной традиции, которую великий Абай отмечал как равенство людей и наций. Как известно, составляя значительную часть духовной культуры Казахстана, этнокультурные традиции представляют собой вечно живое, никогда не иссякающее и непрерывно развивающееся наследие. Итак, в постсоветский этап развития, результатом которого явилось обретение государством подлинной независимости, необходимо продолжить начатый курс и актуализировать преемственность традиционных и поддержку инновационных социокультурных институтов. Это связано с тем, что глобализация вынуждает народы и страны искать защитные пути для своей национальной-государственной идентичности. Следует отметить, что возрастает значение культуры как чиста. В этих условиях существенно возрастают роль и значение культурных институтов в широком смысле слова, включая все имеющиеся учреждения культуры. И все таки проблема изучения нравственной идентичности кыргызского общества в настоящее время приобретает не менее важное значение как духовная идентичность, поскольку она непосредственно связана с сохранением и передачей духовной единственности и неповторимости Кыргызстана, самобытности и независимости страны, что является одним из важнейших аспектов развития современной кыргызской цивилизации. В советский период среди жителей республики преобладала так называемая советская идентичность, имевшая над этнический характер. Тогда все ощущали себя в рамках повседневности и в редких зарубежных поездках в первую очередь как советские люди, а затем уже как кыргызы, казахи, русские и т.п. [1]

Следует также отметить, что вопрос самоидентификации находится в зависимости от возраста, социального статуса и образования респондентов. Интересно отметить, что те, кто называет себя в первую очередь мусульманином и только потом кыргызом, преимущественно молодые люди в возрасте от 25 до 35 лет. При этом теологическое образование или средняя подготовка в этой области не является ключевым фактором для определения природы этих воззрений. Более 70% из их числа имеют высшее образование

не связанное с религией либо занимаются частным бизнесом. По сути, мы можем наблюдать формирование сугубо исламского уровня идентификации и выходе мышления за национальные рамки. Однако стоит признать, что эти тенденции только начинают расти в среде мусульман и эта категория людей представляют пусть и постепенно растущее, но все же меньшинство в кыргызской части мусульманской общины Кыргызстана. В противоположность этому мы видим, что основная масса кыргызской части мусульманской общины в большей степени настроена на определение себя в рамках национально-ориентированного ислама. Это, безусловно, ведет к отгораживанию внутри мусульманской общины по отношению к другим мусульманским народам. При этом отметим, что национальный характер исламской идентичности свойственен всем народностям, входящим в общину Кыргызстана. И в целях объективности мы признаем, что этот процесс имеет обоюдный характер, что, безусловно, в значительной степени осложняет процесс интеграции внутри мусульманской общины. Более подробно эта проблема будет рассмотрена ниже.

Следующей наиболее многочисленной национальной группой, входящей в мусульманскую общину страны, являются представители узбекского народа. Традиционно сложилось так, узбеки были более религиозны, чем кыргызы, сохраняя в большей степени религиозно-обрядовую часть ислама в качестве важного элемента повседневной жизни и идентичности даже в период Советской власти. В последствии религиозность узбекского населения легла в основу стереотипов в обществе – «узбеки более религиозны, чем кыргызы» [2]. В действительности, когда мы говорим о степени религиозности узбеков, то в советское время это относилось больше к традиционно-обрядовой части ислама, которая, впрочем, органично вписывалась в их культуру. В период «возрождения» ислама, это привело к более открытому проявлению обрядовой части ислама в повседневной жизни и росту числа мечетей. Другой особенностью, проявившейся в большей мере во время «возрождения» ислама, стало развитие «национального» ислама внутри страны, под которым мы подразумеваем неофициальную закрытость национальных мусульманских общин. С объективной точки зрения это естественное явление ввиду того, что в местах компактного проживания других мусульманских народностей всегда имелись мечети, которым обычно присваивалось название по национальности прихожан их посещающих – узбекская, уйгурская или дунганские мечети. С другой стороны, на севере Кыргызстана проживают множество этносов, в т. ч. и европейского происхождения, с которыми у кыргызов, на протяжении многих веков не было столь тесных уз и культурных контактов, как это имеет место между узбеками и кыргызами – двумя крупнейшими национальными этносами современного Кыргызстана. Отсюда следует более низкий интерес к прошлому кыргызов, как феномену национальной общности, отношение в целом к этой истории как к «чужой», истории «не своей родины». Распределение ответов на данный вопрос принципиально не отличается от общих итогов настоящего социологического исследования.

Тем не менее, южане чаще упоминают гуннов (22,8%), чем китайцев (22,2%), скифов (6,6%), тюрков (2,2%) и саков (0,6%), чем северяне (соответственно 15%, 17,2%, 4,1%, 1,7%, 0,1%). И наоборот, северяне чаще вспоминали монголов (5,4%, против 2,6%), персов (3,7%, против 2,2%), енисейских кыргызов (3,2%, против 1,3%) и усуней (0,3%, против 0,1%). Среди опрошенных южане также называют греков (0,1%) и японцев (0,2%, против 0,3% на севере). Это связано с тем, что на юге существует распространенное мнение, что войска в бытность Александра Македонского сумели дойти до природного реликтового орехового урочища Арстанбап, откуда они вывезли на свою историческую родину плоды, которые впоследствии получили название «грецких орехов». Это событие проводники этого «мифа» (а может быть и подлинного исторического факта) – южане связывают с походом великого полководца против свободолюбивых саков [3]. В структуре личности ещё не высок. Внутри этнической идентичности существуют региональная и локальная идентичности. В свою очередь, межэтнический конфликт на юге Кыргызстана в 2010 году способствовал возобновлению обсуждений вопросов о национализме, но сложный контекст того времени наложил еще больший отпечаток на течение и содержание подобных дискуссий. Вопросы национализма и идентичности стали чрезмерно чувствительными, говорить о них стало еще труднее и болезненнее. Учитывая, что страна только что пережила политическое потрясение и перед ней стояла первоочередная задача политической стабилизации и установления межэтнического мира, существовал некоторый страх спровоцировать и усложнить и без того непростую политическую обстановку, и особенно – страх усилить напряженность в сфере межэтнических отношений. Кроме того, важно отметить, что реакция международных организаций на конфликт сыграла свою роль. Действительно, тогда в международных СМИ и отчетах разных комиссий, изучавших причины и последствия конфликта, был замечен «обвинительный» крен в отношении кыргызского государства, оказавшегося неспособным предотвратить конфликт, а в качестве основной причины конфликта назывался кыргызский этнонационализм. Так термин «национализм», и без того сложный для понимания, стал термином эмоционально окрашенным и воспринимался исключительно негативно. Интересны данные опроса о том, с какими этносами чаще вспоминаются древние кыргызы, сделанные в национальном разрезе. Наибольшую ассоциацию с «древними кыргызами», а в нашем случае – со «средневековыми» или «тянь-шаньскими» кыргызами, у современных кыргызов вызывают монголы (4,2% от общего числа опрошенных данной этнической группы) и на девятом месте – енисейские кыргызы (1,9%). У узбеков – персы (4,8%) и енисейские кыргызы (0,4%), т.е. узбеки не склонны разделять енисейских и Тянь-Шаньских кыргызов на разные этносы. Больше всего представляют, что речь идет о разных этносах, русские респонденты – 9% респондентов данной этнической группы. Другие этносы чаще связывают с древними кыргызами монголов (8,7% от общего числа респондентов данной группы). Со скифско-гуннско-усуньско-тюркским компонен-

том больше всего идентифицируют древних кыргызов – узбеки (31,6% от числа опрошенных данной этнической группы), затем – кыргызы (26,5%), русские (15,8%) и другие (16,4%). Безусловно, что высокие оценки, данные узбеками, связаны с государственной национальной политикой Узбекистана, обращенной к узбекам, как наследникам великого общетюркского наследия, и неустанными попытками узбекских официальных властей, идущих еще с советских времен, приватизировать культурное и историческое наследие древних персов и тюрков. Респонденты – южане с именем кыргызов чаще упоминают такие средневековые этносы как кыпчаки (1,9%) и казахи (2,2%), чем северяне (соответственно 0,3% и 0,8%). И наоборот, северяне чаще вспоминают монголов (5,4%, против 2,6%) и енисейских кыргызов (3,2%, против 1,3%). Еще одно интересное наблюдение связано с ответом на вопрос «Кого из выдающихся личностей древней истории Кыргызстана Вы считаете национальным героем кыргызов?». Наиболее часто респонденты упоминали имя средневекового персонажа Чингисхана – 27,5%, затем героев эпоса «Манас» – 19,2% от общего числа ответов, полученных на вопрос. Важнейшим фактором духовной консолидации кыргызской народности, формирования общенациональной идентичности кыргызских племен и родов считается идея государственности и реализации этой идеи на различных этапах исторического развития [3]. Сложившаяся ситуация духовной идентичности может серьезно грозить потерей дестабилизации в стране, а отсутствие национальной политики реализующее духовное единство народов Кыргызстана открывает путь для пропаганды формирующей негативные формы идентичности уводящих молодежь от созидательного пути.

Отметим, что процессы изменения в Кыргызстане нарушают обычные формы идентичности и для безболезненной идентификации человека со своей страной, народом должны быть высокий экономический потенциал. Достаточный уровень благосостояния, образования, достойная культура, язык, уважение со стороны других государств, регионов и наций. Должна быть открытая и ясная концепция, идеология, транслирующая обществу курс развития страны, характер направленности внутренней внешней политики, задающая ценностную систему координат, смыслы существования на уровне общегосударственной идентичности. Отсутствие преемственности и последовательности смены форм идентичности сопровождается ощущением внутреннего дискомфорта и тревоги, ведущих к образованию изоляционистских тенденций. Это в свою очередь приводит в получении новых форм идентичности, обеспечивающих лучшую субъективную приемлемость для современного Кыргызстана.

Литература

1. <http://www.analitika.org/index.php/kyrgyzstan/kg-islam/>
2. Бикбулатова, А. Идентичность татар Кыргызстана [Электронный ресурс] // Ислам в СНГ. 2013. №2 (11). URL: <http://www.idmedina.ru/books/islamic/> (дата обращения: 07.04.14).
3. Лиотар, Ж. Ф. (1998) *Состояние постмодерна : пер. с франц. М.: Ин-т экспериментальной социологии ; СПб.: Алетейя.* <http://www.analitika.org/index.php/kyrgyzstan/kg-islam/>
4. *История и идентичность: Кыргызская Республика = Geschichte und Identität: Kirgisische Republik/ Пер. И.Мамытова, И.Писаренко. – Б.: 2007. – 273 с. – Текст на рус., нем. яз.*

ОЦЕНКА УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ СТУДЕНТОВ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ПРОФИЛИРУЮЩИХ ВУЗАХ В КР

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН СТУДЕНТТЕРИНИН ОКУУ ПРОЦЕССИНЕ БОЛГОН КАНААТТАНУУЛАРЫ БОЮНЧА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

STUDENT SATISFACTION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION'S QUALITY IN KYRGYZSTAN

Аннотация: В статье приводятся результаты исследования удовлетворенности студентов, ориентированная на запросы потребителей в трех профилирующих вузах в Кыргызстане. А также анализируется необходимость проведения социологических исследований по оценке удовлетворенности образовательными услугами вузов.

Ключевые слова: система менеджмента качества вуза, удовлетворенность потребителей, опрос студентов, Кыргызстан.

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандагы 3 профилдүү жогорку окуу жайларынан студенттерин муктаждыктарын жана канааттануу боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары берилет. Ошондой эле студенттердин канааттануу боюнча социологиялык сурамжылоолордун муктаждыктары негизделген.

Түйүндүү сөздөр: жогорку окуу жайлар, сапаттуу башкаруу системасы, студенттердин канааттануу, сурамжылоосу, Кыргызстан.

Annotation: The paper focuses on studying of student satisfaction within operation of quality education and infrastructure of higher educational institution in Kyrgyzstan. This article presents the methodology of student satisfaction study focused on customer needs. Also the paper analyses the necessity of student satisfaction study in higher education.

Keywords: higher education institute, quality management system of higher educational institution, customer satisfaction, student survey, Kyrgyzstan.

Согласно Стратегии развития образования Кыргызской Республики 2012-2020, образование должно соответствовать мировым образовательным стандартам. К 2020 году система высшего образования в Кыргызстане должна иметь оптимизированную сеть образовательных организаций, обладающих широкой академической и хозяйственной самостоятельностью и несущих ответственность за качество предоставляемых услуг. Должна быть налажена система мониторинга и оценки деятельности для укрепления механизмов гарантии качества на всех уровнях системы образования. Это должно обеспечить конкурентоспособность и экономическое процветание страны в мировом пространстве.

Качественное образование и инфраструктура в вузах являются актуальными проблемами, которые имеют социальные и экономические последствия для развития в целом общества. В вузах, как и в любой организации, ориентация на потребителей является важным моментом создания и функционирования системы менеджмента качества.

Вузы пытаются адаптироваться к новым изменениям и требованиям, но нет достоверной информации о качестве обучения, инфраструктуре образовательных учреждений и социальной поддержки общей образовательной среды. Университеты не имеют систематического метода мониторинга и оценки студенческих ожиданий. Так, у студентов часто воз-

никает ложное представление между ожиданием и реальностью. В Кыргызстане осуществляют свою деятельность 52 вуза, из которых 34 государственных и 18 частных. В 52 вузах обучается 223241 человек, из которых 88% обучаются в государственных вузах и 12% в частных вузах. Все пилотные вузы – государственные. Расположены в Бишкеке. Основная деятельность образовательная на всех уровнях, т.е. они предлагают обучение высшего и научного уровня. Кроме подготовки профессиональных дипломированных специалистов, вузы предлагают научную подготовку на уровне аспирантуры и докторантуры. Данное исследование проводилось ИРМ в КР при непосредственном участии автора статьи при финансовой поддержке посольства Голландии в КР.

1. Методология исследования

Целью исследования выступило оценка степени удовлетворенности студентами качества предоставления образовательных услуг и инфраструктуры в трех профилирующих вузах КР.

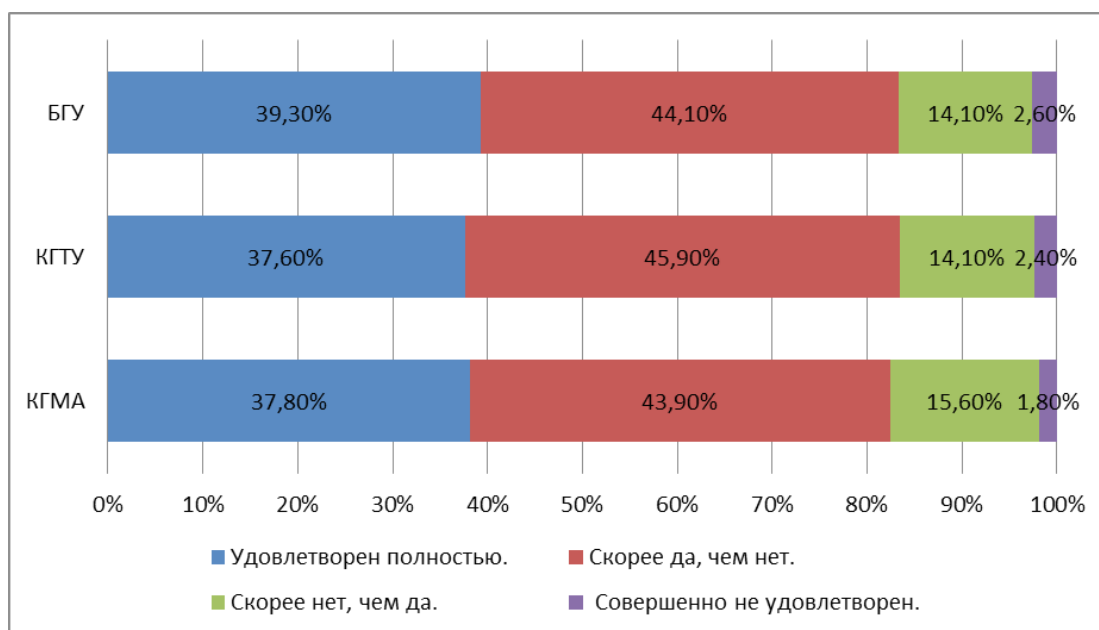
Объектом исследования являются студенты трех профилирующих высших учебных заведений КР: технический, медицинский и гуманитарный вузы. В исследовании применялся метод полу-структурированного интервью со студентами.

Выборочное совокупность было составлено на основе многоступенчатой квотной выборки, из общего числа обучающихся студентов в вузах, факультетах и курсах. Плановый объем выборки составил 502 респондента.

Основной мотивацией выбранного вуза является профиль вуза. Так 71,1% студентов медицинский вуза выбрали данный вуз потому, что там дается хорошее образование по медицине, 57,5% студентов гуманитарного вуза из-за гуманитарного профиля вуза и 53% студентов технического вуза потому, что это качественные технические специальности в стране. Благодаря целенаправленному поступлению можно констатировать высокий уровень удовлетворенности своим вузом.

Диаграмма 1

Удовлетворенность вузом студентами

Степень удовлетворенности своим учебным заведением показала, что респонденты в принципе удовлетворены качеством образования, в которых они обучаются. Такие индикаторы как «полностью удовлетворен» (39,3%) и «скорее удовлетворен, чем нет» (44,1%) получили наиболее высокие показатели, в общей сумме 83,4% по всем трем вузам. 2,6% респондентов ответили, что полностью не удовлетворены своим учебным заведением. Это показывает, что образовательный процесс и все что с ним связано, отвечает требованиям своих клиентов образовательных услуг в целом. Это объясняется тем, что данное исследование проводилось в 3 профилирующих вузах страны по медицинским, техническим и гуманитарным специальностям. Каждый вуз является лидером в своей области, и у студентов нет альтернативы для сравнения с

другими вузами по выделенным специальностям, поэтому они вполне удовлетворены предоставляемыми образовательными услугами.

Но если рассмотреть более подробно по таким критериям как образовательный, организационный процессы и инфраструктура учебных заведений, это позволит более эффективно и объективно оценить удовлетворенность студентов. Библиотеки в высшем образовательном учреждении составляют информационную, образовательную и научную основу обучающего процесса. Роль библиотек возрастает в связи с информатизацией высшего образования, повышением спроса на образовательные услуги, т.к. библиотека обязана оперативно реагировать на различные изменения. Свободный и быстрый доступ к информации является важным фактором

для развития и конкурентоспособности вуза. Поэтому оценка деятельности библиотек и доступности ее фонда является одной из главных аспектов оценки образовательного процесса.

Студенты медицинского вуза удовлетворены библиотечным фондом, но есть трудности с наличием мест в читальном зале и электронными учебными материалами. Только 22% респондентов полностью удовлетворены количеством мест в читальных залах медицинского вуза. 35,8% частично удовлетворены, в основном данный вариант ответа дали студенты факультета фармации (58,8%). 28,3% студентов были скорее не удовлетворены и 13,9% полностью не удовлетворены количеством мест в читальном зале медицинского вуза. В основном отрицательный ответ дали студенты факультетов высшего сестринского дела и педиатрии.

В техническом вузе развитая информационная библиотечная система вполне естественна, так как в университете существует факультет информационных технологий и институт электроники и телекоммуникаций. Необходимым доступом к информации в библиотеках полностью довольны 35% опрошенных, и скорее довольны 38,8%. В целом студенты технического вуза вполне удовлетворены деятельностью библиотеки: полностью удовлетворены наличием необходимой литературы 30,6% и частично удовлетворены 47,1%. Количеством мест в библиотеках полностью удовлетворены 37,1% и частично удовлетворены 37,6%.

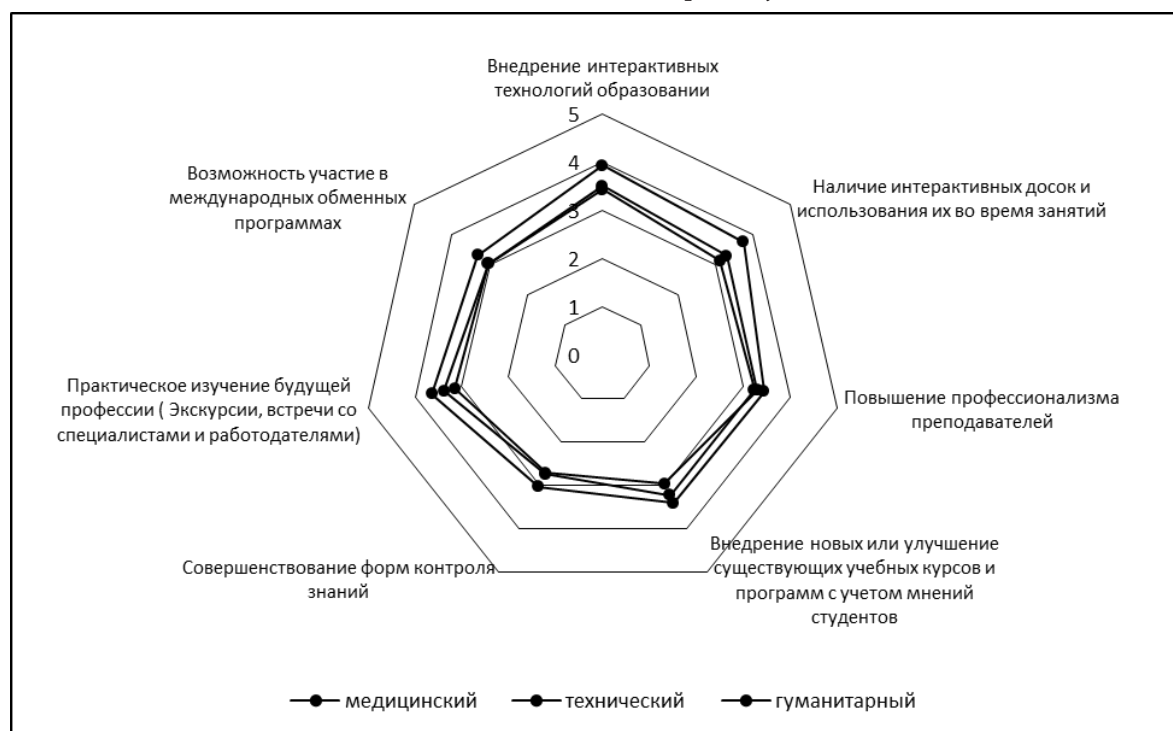
Студенты гуманитарного вуза хорошо оценивают деятельность библиотек вуза. 34,2% полностью довольны библиотечным фондом, 41,1% частично

довольны. Количество мест в читальных залах устраивает полностью 47,% и частично устраивает 27,8% студентов.

Интернет и информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) выступают как основной инструмент для улучшения качества и эффективности предоставления образовательных услуг. Интернет сделал значительные изменения в традиционных концепциях и формах обучения. Основные изменения в традиционной системе обучения связаны со снятием временных и пространственных ограничений, связанных с ресурсами и подготовкой кадров*. Благодаря ИКТ и интернету расширились возможности обучения в вузах. Поэтому техническая оснащенность является залогом качественного образования в эпоху информационного общества. В ходе исследования наиболее положительную степень удовлетворённости респондентов техническим оснащением и наличием лабораторий показал технический вуз. Проблемы с доступностью интернета имеют все вузы. В гуманитарном вузе есть трудности с оснащением аудиторий проекторами, этим недовольны 35,4% опрошенных студентов. Студенты из всех вузов довольны наличием компьютеров, используемых в учебном процессе, но не удовлетворены доступностью компьютерных лабораторий для самостоятельной работы. Так ответили 26,6% опрошенных гуманитарного вуза и 30,6% студенты медицинского вуза. Проблемой для студентов медицинского вуза является лаборатории и специализированные аудитории для занятий, так как 31,8% скорее не удовлетворены, а 32,4% респондентов полностью не удовлетворены.

Диаграмма 2

Способы повышения интереса к учебе

* Tina, 2002, ICT in education, Malaysia, Məgalə ICT in education, Jurnal, N-34

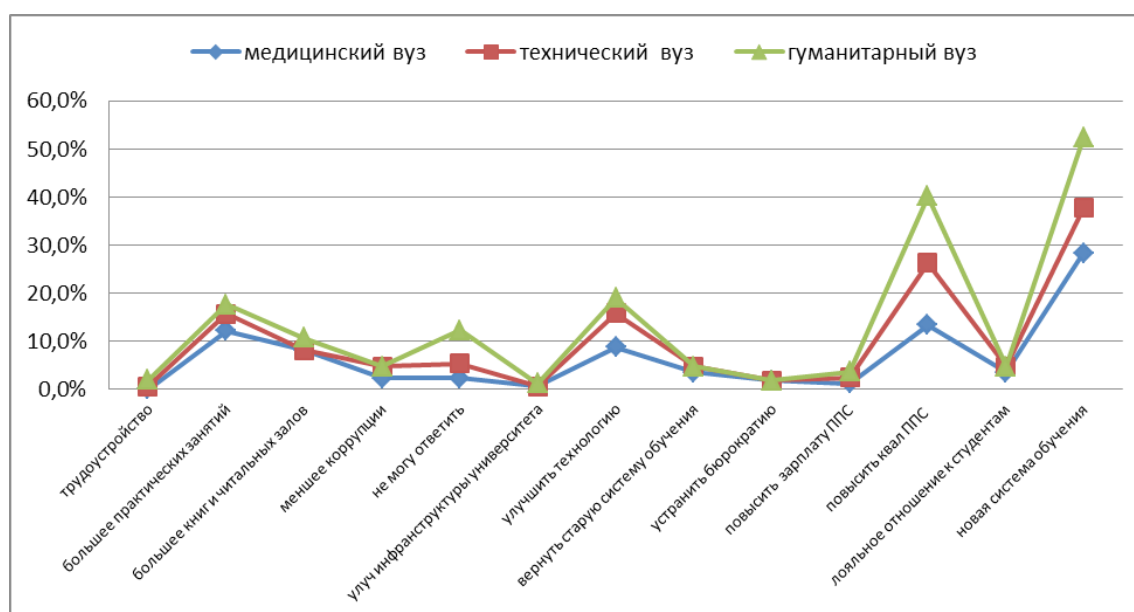
В ходе опроса проблемы, которые мешают процессу учебы, в основном одинаковы для студентов гуманитарного вуза и технического вуза. Такие проблемы как необходимость совмещать учебу и работу, неудобное расписание, слабый уровень довузовской подготовки и некомпетентность отдельных преподавателей выделили как студенты гуманитарного вуза, так и студенты технического вуза вне зависимости от курсов или специальностей. Чрезмерный объем учебной нагрузки, непрофессиональное отношение со стороны сотрудников кафедр/деканата, недостаточное обеспечение учебно-методической литературой в равной мере затруднительны для всех студентов трех вузов. Некомпетентность отдельных преподавателей, отсутствие перспектив трудоустройства и необходимость совмещать учебу и работу не представляют особых трудностей для студентов медицинского вуза в силу специфики обучения, которая автоматически исключает эти трудности. медицинского вуза одна из лидирующих государственных вузов по медицине, поэтому там работает лучший состав ППС по специальности, выпускники трудоустраиваются по завершению учебы.

На вопрос: «Что может способствовать повышению интереса к учебе?», ответы респондентов гу-

манитарного вуза и медицинского вуза были относительно похожими: повышение профессионализма преподавателей, наличие интерактивных досок и использование их во время занятий, совершенствование форм контроля знаний, возможность участия в международных обменных программах, внедрение новых методов обучения, внедрение новых и улучшение существующих учебных курсов и программ с учетом мнений студентов, а также практическое изучение будущей профессии. В диаграмме показаны ответы по возрастающим показателя, где 5 наиболее мешает, 1 наименее мешает нашим респондентам. Для студентов технического вуза все вышеперечисленные категории были важны, но внедрение интерактивных технологий в образовании, новых или улучшение существующих учебных курсов и программ с учетом мнений студентов и наличие интерактивных досок были наиболее важными по сравнению с остальными показателями. Качество обучения во многом определяется мотивацией к получению знаний, к получению высокой квалификации, а особенно социальным настроением и интересом к процессу обучения.

Диаграмма 3

Предложения по повышению качества обучения в университете

Все студенты вузов предложили для улучшения качества обучения в вузе, разработку новой и удобной системы обучения (медицинского вуза- 28,3%, гуманитарного вуза- 14,6%, технического вуза – 9,4%). Вторым по значимости является предложение по повышению заработной платы профессорско-преподавательского состава университетов (медицинского вуза- 13,3%, гуманитарного вуза- 13,9%, технического вуза – 12,9%). внедрение большего количества практических занятий было очень важной категорией для респондентов из медицинского вуза (12,1%). Улучшение технического обеспечения аудиторий предложили студенты всех вузов - технического вуза (7,1%), медицинского вуза

(8,7%) и гуманитарного вуза (3,2%). 7% студентов гуманитарного вуза затруднились предложить что-то конкретное для улучшения. В целом такие предложения как: трудоустройство выпускников, больше книг и читальных залов, борьбы с коррупцией, улучшение инфраструктуры, возврат старой системы обучения, лояльное отношение к студентам и устранение бюрократию получили менее 5% от общего числа респондентов по каждому высшему учебному заведению. Различная степень удовлетворенности обусловлена профилями вузов и личными потребностями студентов.

Существуют следующие составляющие воздействия на удовлетворенность потребителей образова-

тельных услуг: качество предоставления образовательных услуг по профилю, качество инфраструктуры вуза и современная система обучения, и налаженная система информационного обеспечения потребностей студентов.

Заключение

Необходимость изучения степени удовлетворенности студентов обусловлена потребностями рыночных отношений. На сегодняшний день высшие учебные заведения в Кыргызстане должны быть ориентированы на потребности клиентов. Существуют различные индикаторы оценки удовлетворенности клиентов так, как: качество образования, качество инфраструктуры учебного заведения, возможности университета трудоустроить и удовлетворить образовательные нужды студентов. Проведение таких исследований является неотъемлемой частью аккредитации вуза, что на данный момент является наиболее необходимо актуальной проблемой, но также данные исследования нужны для определения стратегии вуза для выживания и адаптации к конкурентной среде образовательного рынка. Проведенное исследование показало, что студенты в целом удовлетворены качеством оказываемых образовательных услуг, но все же

необходимо более рационально выстраивать стратегию развития вуза с учетом конкретных пожеланий студентов, как основные потребителей образовательных услуг высших учебных заведений.

Литература:

1. Мониторинг удовлетворенности студентов образовательным процессом: Аналитический отчет по опросу студентов Мордовского государственного университета, проведенному в 2005-2006 гг. / науч. ред. д-р экон. наук проф. Н.П. Макаркин; редкол.: Н.Е. Фомин [и др.]. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2007.
2. Ли Чон Ку, Л.Л. Скворцова Исследование уровня удовлетворенности студентов факультета качеством предоставления образовательных услуг // Эффективный менеджмент : опыт и перспективы бизнеса и образования : сборник научных статей/Учреждение образования "Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы"; ред.кол.: А.И. Жукевич, А. Герман, Е.А. Ровба, Ю.А. Войтукевич.- Гродно : ГрГУ, 2012.- С.81-85
3. Полутин С.В., Макалов В.И. Мониторинг удовлетворенности студентов обучение в вузе в системе менеджмента качества университета. // Мониторинг и образование № 1, 2007 с. 29-35
4. Стратегии развития образования Кыргызской Республики 2012-2020

Исаев К. - Кыргызстан социологиялык ассоциациясынын (КСА)
президенти, социология профессору

Сыргабаев С.Б. – социолог, социология илимдеринин кандидаты, БГУ

Сейитбаев Б.Т. – элитолог, саясий илимдеринин кандидаты, БГУ
(info@sak.kg)

ПРЕЗИДЕНТТИК ШАЙЛОО АЛДЫНДАГЫ САЯСИЙ ЭЛИТАНЫН БЕДЕЛИ: ЭКСПЕРТТИК БААЛОО

РЕЙТИНГ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ ПЕРЕД ПРЕЗИДЕНТСКИМИ ВЫБОРАМИ: ЭКСПЕРТНАЯ ОЦЕНКА

THE RATING OF THE POLITICAL ELITE BEFORE THE PRESIDENTIAL ELECTION: PEER ASSESSMENT

Аннотация: Аталган макалада президенттик шайлоо алдындагы Кыргызстандын саясий элитасынын беделине карата эксперттик баалоолор элитология илиминин ыкмасы аркылуу талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: элита, саясий элита, бийлик, мамлекет, коом, саясат, аристократия, демократия, цивилизация.

Аннотация: В данной статье анализируется экспертная оценка политической элиты Кыргызстана перед президентскими выборами с использованием методов элитологии.

Ключевые слова: элита, политическая элита, власть, государства, общество, политика, аристократия, демократия, цивилизация.

Abstract: this article analyses expert evaluation of the political elite of Kyrgyzstan's presidential elections with the use of methods of elitology.

Key words: elite, political elite, power, state, society, politics, aristocracy, democracy, civilization.

Кыргызстандагы улуттук социология илим катары калыптануусу менен бирге, социологиянын коомду жана анын социалдык маселелеринин, институттарынын жана жараяндарынын көп түрдүүлүгүн жана тааалдыгын талдоо менен саясатты изилдеген саясий социология илими да жолго коюла баштады. Саясий социология – саясат таануу, саясий психология илимдери менен катарлаш бирдиктүү саясий илимдин бир бөлүгү катары кеңири өнүгүүдө. Америкалык саясат таануучу, социолог Сеймур Липсет саясат таануу илиминин изилдөөсүнүн негизин мамлекет менен саясий бийлик аркылуу коомду изилдөө түзсө, саясат социологиясында - коомдун социалдык түзүлүшүн, коомдук пикирди, социалдык-саясий жүрүштөрдүн эрежелерин, жараяндардын жүрүм-турумун, алардын психологиялык жана социомаданий абалдарын талдоо аркылуу мамлекет менен саясий бийлик изилдене тургандыгын баса көрсөткөн эле. Ошентип, бул эки илим тең мамлекет менен коомдун өз ара мамилесин изилдеп келет. Заманбаптагы коомдук турмуштун

саясатташуусу ургаалдуу жүрүп жаткан шарттарды Макс Вебердин учурундагыдай эле саясаттын баардык жагдайларын тереңирээк негиздүү илимий талдоо аркылуу изилдөөгө муктаждыктар кыйла өсө баштады [2, 636-644]. Бул изилдөөлөр саясат таануу илими менен катар – саясий социологияга тиешелүү бийлик социологиясы, бюрократия социологиясы же мамлекеттик кызматчылар социологиясы, конфликт социологиясы же конфликтология, башкаруу социологиясы, этнократия, элита социологиясы же элитология аркылуу ишке ашып келүүдө. Ушулардын арасынан биз – илимпоз катары изилдеп келе жаткан саясий лидерлердин калыптануусун аныктаган элита социологиясынын же илимий түрдө айтканда, элитология тууралуу белгилей кетсек.

Адегенде “элита” деген ким? Бул илимий термин эмнени билдирет? “Элита” деген сөздүн өзү француз тилинен алганда “мыктылар”, “тандалмалар” деген маанини билдирет. Коомго карата бул сөздү пайдалануу элдин арасынан чыккан кадыр-барктуу, адептүү,

билги касиеттери менен калкты башкарууга болгон сапаттарга ээ инсандар үчүн колдонулган аталма. Элитанын курамына коомдогу жетекчи кызматкерлер же үстөмдүк кылуучу, таасирдүү адамдар да кирет. Элита теориясында коомдун байыртадан эле улуулар жана кичүүлөр, ак сөөктөр жана карапайымдар, башкача айтканда башкаруучу азчылыкка жана башкарылуучу көпчүлүккө бөлүнүп тургандыгы айтылып келген. Мисалы, байыркы учурдагы “аристос” деген аталма “мыкты” деген маанини билдирип, “аристократия” – мыктылардын бийлиги болгон. Аристократия идеясы тууралуу өзгөчө бир багыттагы түшүнүк Конфуций, Платон, Аристотель, Макиавелли, Ницше тарабынан негизге ээ болгон [4, 49; 10, 473-502; 1, 456-458; 5, 436, 8, 379-395]. Элита – коомдун эң баалуу бөлүгү катары, мамлекеттик маанилүү иштерди аткарууда ал өтө жөндөмдүүлүгү менен айырмаланып келген. Элита калктын эң демилгелүү, колунан бардык иш келген бөлүгү болгондуктан, анын үстөмдүк кылуу абалы коомдун кызыкчылыгына туура келет. Анткени, элитанын пайда болушу – бул элдин эң алдыңкы өкүлдөрүн коомдун табигый тандап алышынан болгон. Бул тууралуу классикалык көз караштар XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башында толук илимий теория катары Газтано Моска, Вильфредо Парето, Роберт Михельс тарабынан иштелип чыккан [7, 186-196; 10, 32; 6, 38-42]. Бул теорияларга ылайык, элитага кирүү үчүн өзгөчө жеке сапаттар биринчи кезекте уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү жана интеллектуалдык артыкчылыктардын болуусу зарыл [9, 32].

Азыркы мезгилде элитанын бир нече теориялары бар. Ушулардын ичинен *саясий элита* тууралуу айта кетсек – өзүнүн таасири, ээлеген ордунун артыкчылыгы менен коомдун калган бөлүгүнөн айырмаланып турган, мамлекеттик бийликти пайдалануу же ага таасир этүү менен байланышкан чечимдерди кабыл алууга тикелей жана ар дайым катышып турган топ. Демек, *саясий элита* бул – коомдун башка бөлүгүнөн мамлекеттик бийликти колдонуу же ага таасир этүү менен байланышкан артыкчылыктуу абалы жана бедел менен өзгөчөлөнгөн, негизги чечимдерди кабыл алууда түздөн – түз жана системалуу түрдө катышкан топ. [6, 38-42].

Мына ушул саясий топтун Кыргызстанда да болушу бардык мамлекеттердей эле классикалык көрүнүшкө ээ. Республикабыз эркиндикке ээ болуп, демократиялык өнүгүүгө багыт алгандан бери, коомубуздагы саясий элитанын калыптанышы менен өнүгүшүнө болгон илимий кызыгуу элитаны изилдөөчү социологдор менен саясат таануучулар тарабынан күч ала баштаган. Ушул процессти социологиялык негизде изилдөө биздин өлкөбүздө биринчи жолу 90-жылдардын башында Фрунзе политехникалык институтунун (азыркы И. Разаков атындагы КТУ) “Социология жана инженердик психология” кафедрасы менен социологиялык илимий изилдөө лабораториясында жүргүзүлө баштаган. “Кыргызстанда колдонмо социологиянын ыкмалары менен Республиканын элитасынын беделин изилдөө, калктын социалдык маанайын өлчөө сыяктуу изилдөөлөр 1991-жылдын башынан бери ушул убакка чейин жүргүзүлүп келүүдө [12, 6].

Кыргызстандын цивилизациялык демократия менен рынок мамилелерине багыт алуусундагы өткөөл

мезгилде жарандык коомдун пайда болушу, саясий реформалардын жараяндарын жана андагы саясий элитанын калыптанышын комплекстүү түрдө изилдөө Бишкек гуманитардык университетинин “Башкаруу жана социология” факультетинде улантылып келди. Изилдөө социологиялык илимий усулдарга негизделип, системалуу түрдө мударис К. Исаевдин жетекчилиги астында Кыргызстандагы көз карандысыз социологдордун илимий чыгармачыл тобу тарабынан, өлкөнүн ички жана тышкы саясатына оң жана терс таасир жасаган Кыргыз Республикасынын белгилүү саясатчыларынын беделин аныктоо багытында эксперттик иликтөөлөр ишке ашырылып келүүдө [13, 5].

Коомдук пикирди изилдөөдө социология илими өзгөчө мааниге ээ экендиги биздин баарыбызга аттын кашкасындай белгилүү эмеспи. Социология илиминин коомдук пикирди иликтеп үйрөнүү бөлүмүндө **саясий рейтинг** башкача айтканда **белгилүүлүк бедел** көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул илим кеңири жана терең өнүккөн батыштын жогорку индустриялык жана укуктук өлкөлөрүндө саясий белгилүүлүктүн рейтинги саясаттын социологиясында, массалык коммуникациянын социологиясында эң кеңири пайдаланылат. Өлкөнүн президентинен баштап кичинекей аймактын губернаторуна чейин, бардык социалдык аймактык бөлүмдөрдүн депутаттары, аткаруучу ишмерлери жана сот, прокуратура, милиция (полиция) кызматкерлери коомчулуктун кеңири жана ар тараптуу көзөмөлдөөсүндө болот. Америка Кошмо Штаттарынын президенттери Ф. Рузвельт, Д. Кеннеди, Великобританиянын саясий лидерлери У. Черчилль, А. Иден, Франциянын президенти Шарль де Голь жана батыштын башка лидери жөнүндө жазылган китептерде алардын бардыгы өзүлөрү жөнүндө коомдук пикир кандай экендигине такай кызыгып тургандыгы белгиленет [13, 6]. Алдыңкы өлкөлөрдө кандай гана чечим кабыл алуу даярдалбасын, эң оболу “калк аны кандай кабыл алат”, “менин беделим ушундан кийин көтөрүлбөү” дегендей зарыл иликтөөлөрдү жүргүзгөндөн кийин гана ал чечим ишке ашат. Ар кандай социалдык күчтөрдүн жана топтордун карма-каршылыктуу таламдарын көздөгөн саясий партиялардын жана кыймылдардын айыгышкан катуу атаандашуусунун шартында эмгектенген саясий лидерлердин коомчулуктагы “баалары” илимий жол менен аныкталып, кеңири талкууланып турушу алардын жашоо жагдайынын ажырагыс бөлүгү болуп калган.

Социология илиминде беш баллдык шкала боюнча баа коюу (же андан жогору же төмөнкү сандар менен деле жүргүзүлөт) саясий ишмерлердин белгилүүлүгүн аныктоонун ыкмасы катары эң кеңири пайдаланылат. Бизде бул ыкма аркылуу, 1990-жылдардын башынан бери республикабыздын президентинин, партиялык, советтик жана чарбалык жетекчилеринин белгилүүлүгүн аныктоо үчүн беш баллдык шкала менен иликтөө жүргүзүлүп башталган.

Азыркы жарыялап жаткан изилдөөбүз, эксперттик сурамжылоо усулунун негизинде, 2017-жылдын апрель-май айларында жүргүзүлдү. Бул жолу биз, эксперттерден мазмундуу жана негиздүү маалымат алуу максатында, саясий рейтингин аныктоодогу **“саясий салмак индексин”** (ССИ) баалоо үчүн социологиялык изилдөөнүн алкагында компетенттүүлүк деңгээлине

карата тандалып алынган 55 экспертти (белдүү окумуштуулар, көрүнүктүү саясий, экономикалык талдоочулар, масс-медиа өкүлдөрү) сурамжылаганбыз.

Жогоруда белгиленгендей, алгачкы изилдөөлөрүбүздө эксперттер саясий ишмердин беделин жалпы эле беш баллдык тутум аркылуу баалап келсе, кийинки изилдөөлөрүбүздө, тигил же бул саясатчы “компетенттүүлүк”, “эффективдүүлүк” жана “саясий аброй” көрсөткүчтөрү боюнча өз алдынча бааланып, мунун натыйжасында туунду индикаторун алуу менен биз аны “**саясий салмак индекси**” (ССИ) деп атагандыгыбыз тууралуу буга чейин жарык көргөн эмгектерибизде маалымат бергенбиз [14].

ССИ – туунду индикатор катары өз учурунда “компетенттүүлүк”, “эффективдүүлүк” жана “саясий аброй” индекстеринин негизинде түзүлүп, алардын орточо арифметикалык чоңдугу болуп эсептелет. ССИНин пайдубалы болгон ушул көрсөткүчтөрдүн, тактап айтканда “компетенттүүлүк”, “эффективдүүлүк” жана “саясий аброй” деңгээлдеринин ар бири 5 баллдык шкала менен бааланган (б.а. 5-“эң жогору”; 4 – “жогору”; 3-“орто”; 2-“төмөн”; 1-“эң төмөн”). Ал эми булардын индекси төмөнкүдөй формула аркылуу эсептелген: оң баллдардын суммасы (б.а. “эң жогору”+“жогору”) – терс баллдардын суммасы (б.а. “төмөн”+“эң төмөн”) / “эң жогору”+“жогору”+ “орто”+“төмөн”+ “эң төмөн”.

Индексин мааниси -1ден 1ге чейинки диапазондо орун алат. Мисалы, саясий салмак индекси 1ге барар болсо эң жогорку деп табылат, ал эми -1ге барабар болсо өзүнүн эң эле төмөнкү маанисине ээ болот [14, 37-38].

Саясий рейтингди курууда социологиялык усулдардын бири катары индекстик ыкманы пайдалануу бизге бир топ артыкчылыктарды берет. Биринчиден, конкреттүү саясатчынын баалоодо бир беткейликтен алыстап, ар тараптуу жана объективдүү (калыс) тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк жаралат. Маселен, бир саясий элитанын өкүлүнүн саясий абройу анчейин эмес, бирок анын ишмердигинин натыйжалуулугу (эффективдүүлүгү) башкаларга караганда жогорку даражадагы эксперттик бааны алышы ыктымал. Андыктан бул инсанды мурдагыдай бир эл жалпы көрсөткүч менен баалап коюу анын чыныгы саясий орду тууралуу негиздүү маалыматты алганга жол берет. Экинчиден, индекс башкаруучулардын саясий салмагын мындан ары дыкат мониторинг кылууга өбөлгө түзөт.

Эмесе, көңүлдү изилдөөнүн жыйынтыктарына бурсак. Эксперттер сурамжылоо барагындагы ар түрдүү саясий кызматтарды ээлеген 51 инсанга топтомо баа беришти. Эксперттердин назарына сунушталган тизмеге президент, премьер-министр, Жогорку Кеңештин төрагасы, комитет жетекчилери, фракция лидерлери, министрлер, облустардагы Өкмөттүн ыйгарым укуктуу өкүлдөрү жана башка бийлик түзүмдөрүнүн башчылары киргизилген. Ошентип, эксперттик пикир боюнча саясий элитанын 2017-жылдын май айына карата жыйынтыктоочу рейтингти төмөнкүдөй түргө ээ болду. Жогоруда белгиленгендей, рейтинг саясий салмак индексинин негизинде түзүлдү.

1-таблица.

Саясий салмак индексинин негизиндеги саясий элитанын рейтинг

Ранг	ФАМИЛИЯСЫ, АТЫ	ЭЭЛЕГЕН КЫЗМАТЫ	КИ*	ЭИ*	САИ*	ССИ*
1	Атамбаев Алмазбек	КР Президенти	0,65	0,68	0,59	0,64
2	Бабанов Өмүрбек	КР ЖК депутаты, “Республика-Ата-Журт” фракциясынын лидери	0,63	0,54	0,60	0,59
3	Боронов Кубатбек	КР Өзгөчө кырдаалдар министри	0,65	0,60	0,50	0,58
4	Казаков Түгөлбай	КР Маданият, маалымат жана туризм министри	0,58	0,41	0,41	0,47
5	Абдылдаев Эрлан	КР Тышкы иштер министри	0,60	0,40	0,10	0,37
6	Торобаев Бакыт	КР ЖК депутаты, «Өнүгүү-Прогресс» фракциясынын лидери	0,43	0,38	0,29	0,37
7	Жээнбеков Сооронбай	КР Премьер-министри	0,36	0,34	0,29	0,33
8	Өмүркулов Иса	КР ЖК депутаты, СДПК фракциясынын лидери	0,40	0,21	0,20	0,27
9	Жээнчороев Мирлан	КР ЖК Укук тартиби жана кылмыштуулук менен күрөшүү комитетинин төрагасы	0,10	-0,05	0,60	0,22
10	Абулгазиев Мукамметкалый	КР Биринчи вице-премьер-министри	0,40	0,20	-0,10	0,17
11	Ибраимов Албек	Бишкек шаарынын мэри	0,18	0,21	0,05	0,15

12	Турсунбеков Чыныбай	КР Жогорку Кеңешинин төрагасы	0,25	0,10	0,07	0,14
13	Батыралиев Талантбек	КР Саламаттыкты сактоо министри	0,20	0,09	-0,05	0,08
14	Кожошев Арзыбек	КР Экономика жана өнөр жай министри	0,30	0,01	-0,10	0,07
15	Касымалиев Адылбек	КР Каржы министри	0,23	0,12	-0,14	0,07
16	Зилалиев Дүйшөнбек	КР Өнөр-жай, энергетика жана жер казынасын пайдалануу боюнча Мамкомитетинин төрагасы	0,03	-0,09	0,21	0,05
17	Разаков Жеңиш	КР Өкмөтүнүн чек ара маселелери вице-премьер-министри	0,12	0,03	-0,03	0,04
18	Кудайбердиева Гүлмира	КР Билим берүү жана илим министри (мурдагы вице-премьер-министр)	0,20	-0,07	-0,12	0,00
19	Өмүрбекова Алтынай	КР ЖК Төрагасынын орун басары	0,21	-0,05	-0,16	0,00
20	Момуналиев Нурханбек	КР Өкмөтүнүн Аппарат жетекчиси – министр	0,16	-0,03	-0,20	-0,02
21	Шадилов Аскарбек	КР ЖК Эл аралык иштер, коргоо жана коопсуздук комитетинин төрагасы	0,12	-0,10	-0,12	-0,03
22	Сегизбаев Абдиль	КР Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетинин төрагасы	0,03	0,01	-0,12	-0,03
23	Токбаева Айнаш	КР Жогорку сотунун төрайымы	0,10	-0,07	-0,18	-0,05
24	Баатырбеков Алмазбек	КР ЖК депутаты, “Кыргызстан” фракциясынын лидери	0,01	-0,03	-0,12	-0,05
25	Ниязов Фарид	КР Президентинин Аппарат жетекчиси	0,12	-0,03	-0,23	-0,05
26	Рыспаев Кожобек	КР ЖК Отун-энергетика комплекси жана жер казынасын пайдалануу боюнча комитетинин төрагасы	0,07	-0,07	-0,14	-0,05
27	Сулайманов Алтынбек	КР ЖК депутаты, «Бир-Бол» фракциясынын лидери	-0,05	-0,10	-0,03	-0,06
28	Калилов Жамшитбек	КР Жол жана транспорт министри	0,01	-0,07	-0,12	-0,06
29	Панкратов Олег	КР Өкмөтүнүн экономика маселеси боюнча вице-премьер-министри	0,07	-0,12	-0,18	-0,08
30	Исакунова Талаайкул	КР Социалдык өнүктүрүү министри	-0,03	-0,12	-0,12	-0,09
31	Жолдубаева Индира	КР Башкы прокурору	0,03	-0,09	-0,23	-0,10
32	Султанбекова Чолпон	КР Социалдык маселелери боюнча вице-премьер-министри	-0,05	-0,18	-0,07	-0,10
33	Кенжисариев Марат	КР Коргоо иштери боюнча Мамлекеттик комитетинин төрагасы	0,07	-0,14	-0,27	-0,11
34	Тиллаев Таабалды	КР ЖК бюджет жана каржы комитетинин төрагасы	-0,05	-0,06	-0,27	-0,13

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

35	Кодуранова Асел	КР ЖК Конституциялык мыйзамдар, мамлекеттик түзүлүш, сот-укруктук мамлелери жана регламент комитетинин төрага-йымы	0,01	-0,16	-0,27	-0,14
36	Исраилов Улан	КР Ички иштер министри	-0,07	-0,14	-0,23	-0,15
37	Аманкулов Марат	Транспорт, коммуникация, архитектура жана курулуш ко-митетинин төрагасы	-0,01	-0,18	-0,27	-0,15
38	Ахметов Уран	КР Юстиция министри	-0,09	-0,18	-0,23	-0,17
39	Макеев Нурланбек	КР ЖК экономика жана фис-калдык саясат комитетинин төрагасы	-0,07	-0,21	-0,32	-0,20
40	Шаршембиев Бакыт	КР Маалымат технологиялары жана байланыш боюнча мамле-кеттик комитеттин төрагасы	-0,05	-0,23	-0,40	-0,23
41	Алимбеков Нурбек	КР ЖК Төрагасынын орун басары	-0,12	-0,27	-0,34	-0,24
42	Молдобекова Гүлкан	КР ЖК Социалдык маселелер, билим, илим, маданият жана спорт боюнча комитетинин төрагасы	-0,14	-0,30	-0,34	-0,26
43	Мурашев Нурбек	КР Айыл чарба, тамак-аш өнөр жай жана мелиорация минист-ри	-0,18	-0,29	-0,34	-0,27
44	Назаров Айтмамат	КР ЖК Агрардык саясат, суу ресурстары, экология жана региондук өнүгүү комитетинин төрагасы	-0,25	-0,25	-0,30	-0,27

*КИ – компетенттүүлүк индекси

*ЭИ – эффективдүүлүк индекси

*САИ – саясий аброй индекси

*ССИ – саясий салмак индекси

Саясий рейтингдин салтуу лидери А.Атамбаев дээрлик бардык көрсөткүчтөр жана жыйынтыктоочу саясий салмак индекси боюнча салыштырмалуу максималдык баага татыктуу болду. Ө.Бабанов бу жолу президенттин этегин баса, ардактуу экинчи орунга жайланышты. Үчүнчү орунду ээлеген К.Бороновдун жогорку рейтингин анын түйүндүү кызматы аныктадыбы же ишмердик сапаттары шарттадыбы, аны келерки изилдөөлөрүбүз көрсөтөт деген ойдобуз. Ал эми Казаков Түгөлбай мырзанын алдыңкы саясий рейтингин бул инсандын маданий тармактагы жооптуу кызматына байланыштырсак туура болчудай. Лидерлердин “бе-

шилтигин” Э.Абдылдаев жыйынтыктаса, премьер-министр С.Жээнбеков жетинчи орунду ээледі.

Саясий салмак индексинин базасында түзүлгөн рейтингдеги бир жагдай “оркойуп” дароо эле көзгө урунат. Бул, терс маанидеги индекске ээ болгондор тизмелин дээрлик жарымына ээлик кылгандыгы. Ал эми саясий салмагы башкаларга салыштырмалуу эң эле төмөн жана терс нукта баалангандардын башында КР ЖК Агрардык саясат, суу ресурстары, экология жана региондук өнүгүү комитетинин төрагасы А.Назаров, КР Айыл чарба, тамак-аш өнөр жай жана мелиорация министри Н.Мурашевдер орун алышты.

2-таблица.

Жергиликтүү саясий элитанын рейтингі

Ранг	ФАМИЛИЯСЫ, АТЫ	ЭЭЛЕГЕН КЫЗМАТЫ	КИ*	ЭИ*	САИ*	ССИ*
1	Кайыпов Аманбай	КР Өкмөтүнүн Нарын облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	0,16	0,16	0,01	0,11
2	Акибаев Аскат	КР Өкмөтүнүн Ысык-Көл облусундагы толук ыйгарымдуу экс-өкүлү	0,18	0,09	-0,05	0,07
3	Кенекеев Дайыр	КР Өкмөтүнүн Талас облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	0,14	0,01	-0,03	0,04

4	Кудайбергенов Бактыбек	КР Өкмөтүнүн Чүй облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	0,16	0,01	-0,14	0,01
5	Халмурзаев Абиш	КР Өкмөтүнүн Баткен облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	0,07	-0,10	-0,12	-0,05
6	Сарыбашев Таалайбек	КР Өкмөтүнүн Ош облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	0,01	-0,10	-0,20	-0,10
7	Сатыбалдиев Кыянбек	КР Өкмөтүнүн Жалал-Абад облусундагы толук ыйгарымдуу өкүлү	-0,09	-0,21	-0,30	-0,20

Таблицадан, жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн саясий салмак индекстери өтө эле төмөндүгү дароо көзгө урунат. Ошентсе да, алынган индикаторлорун негизинде рейтингди түздүк. Ага ылайык, Өкмөттүн ыйгарым өкүлдөрүнүн ичинен биринчи орунду Нарын дубанынын башчысы Аманбай Кайыпов ээлесе, экинчи орунга Ысык-Көл облусунун жетекчиси Аскар Акибаев татыды (изилдөөнүн жыйынтыктарын иштетүү учурунда бул инсандын кызматынан алынгандыгы белгилүү болду). Үчүнчү орунду жаңы дайындалган өкмөттүк өкүлдөрдүн бири Дайыр Кенекеев ээледі.

Губернаторлордун дээрлик жарымы эксперттердин негативдүү баасын алышканын белгилеп кетели. Баткен облусунун ыйгарым өкүлү Абиш Халмурзаев - 0,05 терс индекси менен губернаторлордун бешинчи катарын ээледі. Мындан да жогорку терс көрсөткүч менен (-0,10) Ош облусунунун жетекчиси Таалайбек Сарыбашев алтынчы орунду ээлесе, акыркы позицияда Жалал-Абад дубанынын башчысы Кыянбек Сатыбалдиев орун алды.

Жыйынтыгында айта кетчү нерсе, коомдук пикир деген тонуп калган муз же катып калган таш болбогондуктан, ал абдан элпек, өзгөрүлмө болот экен. Ошондуктан, тиги же бул саясий ишмердин бедели коомчулуктун көз алдында өзгөрүп турушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Социологиялык иликтөөнүн жыйынтыгынын түпкү маңызы - ошол коомдук пикир канчалык деңгээлде так, айкын, калыс жана чындыкты чагылдыра алгандыгында. Ушул талапка ылайык, көз карандысыз социологиялык топ эч бир партияга, кыймылга же жетекчиге жан тартпайт. Илимдин жана

иликтөөнүн жыйынтыктары чындыкты, чындыкты жана чындыкты чагылдырышы, абийирдин ыймандын жана ар намыстын иши. Биздин башкы максатыбыз - фактыны, кубулушту ак ниеттик менен изилдөө. Биз илимди сыйлоого, ардактоого милдеттүүбүз.

Адабияттар

1. Аристотель. Сочинения в 4-х т. -М., Мысль, 1983. -Т. 4. -830 б.
2. Вебер М. Избранные произведения. -М., 1990. -808 б.
3. Конфуций. Изречения. -М., 1992. -380 б.
4. Конфуций. Лунь Юй. (Антология мировой философии). -Т.1. -Ч.1. -Москва, 1969. -260 б.
5. Макиавелли Н. Сочинения. -Санкт-Петербург, 1998. -656 б.
6. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. //Китепте: Ашин Г.К. Элитология. Становление. Основные направления. -М., 1995. -38-42 б.
7. Моска Г. Правящий класс. //Социс. 1994. № 10. -Б.186-196.
8. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Соч. Т.2. - М., 2006. -832 б.
9. Ницше Ф. Полн. Собр. Соч. Т. IX. -М., 1990. -380 б.
- 10.Парето В. Трактат по общей социологии.//Китепте: Ашин Г.К. Элитология. Становление. Основные направления. -М., 1995. -32 б.
- 11.Платон. Государство // Соч. В 3 т. Т.3. Ч. 1. - Москва, 1972. -540 б.
- 12.Исаев К. Кыргызская социология: становление и развитие. -Б., 2010. -547 б.
- 13.Исаев К., Сейитбаев Б.Т. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы. -Б.:Maxprint, 2014. -516 б.
- 14.Исаев К., Сыргабаев С.Б., Сейитбаев Б.Т. ж.б. Улуттук саясий элитанын бедели: эксперттик баалоо. -Б.:Maxprint, 2015, -170 б.

Саидов А. – кандидат политических наук,
Зав.кафедрой политологии Курган-Тюбинского
государственного университета
имени Носира Хусрава

РОЛЬ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В УРЕГУЛИРОВАНИИ КОНФЛИКТОВ И УСТАНОВЛЕНИИ МИРА В ТАДЖИКИСТАНЕ

THE ROLE OF THE INSTITUTE OF PRESIDENCY IN ADJUSTING CONFLICT AND DETERMINATION OF THE PEACE IN TAJIKISTAN

Аннотация: Автор в данной статье рассматривает роль института президентства в урегулировании конфликтов и установлении мира в Таджикистане. Институт президентства постоянно уделял внимание тому, чтобы разрешить конфликты между правительством и оппозицией в пользу мира в Таджикистане. Правительство и институт президентства суверенного Таджикистана с первых дней приобретения национальной независимости и суверенитета заявили о том, что готовы к всестороннему и взаимовыгодному сотрудничеству со всеми странами мира, невзирая на политическое устройство, идеологию, религиозную принадлежность и т.д.

Ключевые слова: Институт президентства, конфликт, урегулирование, независимость, мир, Таджикистан, Президент, политика, ситуация, правительство.

The Author of the article considers the role of the institute presidency in adjusting conflict and determination of the people in Tajikistan. The Institute of presidency constantly paid attention that to allow the conflicts between government and opposition in favor of the peace in Tajikistan. The government and institute of presidency of the sovereign Tajikistan since the first days of acquisition to national of independence and sovereignty has declared about that that ready to all-round and mutually beneficial cooperation with all countries of the world, despite on political situation, ideology, religious attribute and etc.

Keywords: Institute of presidency, conflict, adjusting, independence, world, Tajikistan, president, policy, situation government.

Основная задача нашего исследования сводится к анализу того, какое место и какая роль, отводится институту президентства в деле урегулирования конфликта и установления спокойствия в Таджикистане. При рассмотрении этой проблемы, на наш взгляд, целесообразно приступить к выяснению социально-политических и духовных факторов возникновения политического конфликта и разжигания войны в Республике Таджикистан. Нужно отметить, что в последнее время учёными государств СНГ, в том числе Республики Таджикистан посвящено большое количество литературы социально-политическим и духовным причинам возникновения политического конфликта, перераставшего в и гражданскую войну в республика Таджикистан. Подробно анализируя проблему межтаджикских конфликтов и их места в разжигании гражданской войны, авторы этих работ недостаточно показывают место и роль Президентства в решении этих вопросов.

Политическая ситуация в Таджикистане и неравномерные, экономические, социальные, политиче-

ские, духовные факторы свидетельствуют, о том, что во второй половине в конце 80-х- начале 90-х г.г. XX века в общественных отношениях неимоверно обострились противоречия, нарастал и расширялся конфликт. Конфликты достигли всё более ожесточенного характера, происходили кровавые столкновения и началась гражданская война. Эти цели, факторы и причин разожгли к гражданскую войну в Таджикистане. В качестве причины в так называемых межтаджикских отношениях, складывающихся в Таджикистане и приведших к дестабилизации общественной ситуации в стране, рассмотрим наиболее значимые причины социальной сферы, как базового источника нарастания острого противоречия, которое нашло своего концентрированного выражения в политике в политическом конфликте оказавшие обратного воздействия на другие сферы общественной жизни в Республике [2].

Следует отметить, что распад Советского Союза ознаменовал с собой наступление нового экономического и политического периода в жизни граждан

бывшего СССР, в частности и Таджикистана – эти республики стали независимыми странами. Народы получили национальный суверенитет, хотя никто в мире не ожидал, что суверенитет достанется не тяжело. Политический суверенитет – это бесценный исторический факт, но сохранять и укреплять суверенитет необходимо новому поколению граждан этих стран. Осознавая в полной мере этот факт, люди бережно относятся к своей независимости и с целью повышения качества жизни и благосостояния своих республик трудятся с большим энтузиазмом. Однако с приобретением суверенитета Таджикистан оказался в новой сложной ситуации. Завоевав политическую независимость, наша Республика была втянута в гражданскую войну. Последствия этой гражданской войны таджикский народ ощущал длительное время.

Приобретение национального суверенитета страны имело свою основу. Для провозглашения независимости республики долгое время готовилась социально-политическая и духовная база. Национальный суверенитет – это результат и итог тысячелетней борьбы нашего народа с различными завоевателями, внешними и внутренними врагами для завоевания свободы и независимости. В начале 90-х г.г. произошло политическое пробуждение и подъём национального самосознания народа за кратчайшее историческое время с 1991 года таджики начали приобретать национальную независимость и суверенитет. К тому же, нужно отметить, что коренной перелом, произошедший в Республике Таджикистан для политиков, учёных-обществоведов и граждан страны был неожиданным и они задумались о характере независимости таджиков [4].

После распада Советского союза стране было необходимо сохранение своего лица, исторического своеобразия. А для этого необходима стабильность во внутренней жизни, необходимо геополитическое единство республики с государствами, получившими независимость и имеющим демократическую направленность и это при том, что Таджикистан окружён значительно различающимся друг от друга странами в мировом сообществе.

Прошло совсем немного времени, когда на XVI сессии Верховного Совета было избрано новое руководство страны. При анализе социально-политической ситуации РТ после получения суверенитета и независимости необходимо учитывать следующие основные факторы:

- последствия того, что именуется политическим разрывом и терроризмом, разрушило традиционных основ, стало причиной неисчислимых потерь, боли и страданий, громадных духовных и экономических потерь;

- политическая ситуация в стране приобрела новую форму с конца 1992 года постепенно ослабевает господство временных, дестабилизирующих причин из-за того, что к тому времени усиливаются не переходящие позитивные ценности, связанные с духовным миром таджикского народа, а также народов и наций, которые проживают на территории Таджикистана [5].

Таким образом, конфликт – это факт сознательного противоречия, противостояния субъектов и субъективных объединений (сюда входят группы, организаций,

партии, движения, фронты), которые основываются на существующие в обществе объективные и субъективные противоречия и отражают конкретных интересов в позиции разных лиц и групп, их индивидуальную или групповую субъективность, имеющих цели, программные действия и проводимые ими практические действия, поведения и борьбы [3].

Основываясь на исторический опыт нашей страны, можно заключить что насилие бесплодно и во всех политических конфликтах нужно принимать альтернативные решения. В связи с этим, управление существующими конфликтами, полагающими урегулирования, разрешения его в интересах обществом Родины, нации становится приоритетной установкой.

В соответствии с этим, предпочтение отдаётся эффективной модели и технологии в урегулировании конфликта. При этом нельзя организованно принуждать одну из противоборствующих сторон к уступкам, которые выгодны другой стороне конфликта.

Они не устраняют исходных причин конфликтов. Нужно предлагать такое разрешение конфликта, которое можно достичь положительно если его результатом будет длительное, совместное выяснение истоков разногласий и устранение этих разногласий со стороны противостоящих субъектов. Только принимая эти условия можно обеспечить подлинного завершения противостояний без осложнений ещё столь редких в нашем обществе.

Истории известны следующие основные пути разрешения противоречия и конфликта:

1. Использование насильственного пути, когда любое противоречие между народами, нациями, классами разрешалось посредством больших и малых войн и революции;

2. Разрешение противоречия и конфликта мирным путём. Главный показатель мирного пути общественного роста заключается в своевременном разрешении того или конфликта при нахождении взаимоприемлемого компромисса между сторонами конфликта.

До XX двадцатого века конфликты в основном решались насильственным путём. Ныне человечество, извлекая уроки из исторического опыта своего развития, начинает выдвигать на первое место поиске разумных компромиссов, как наиболее приемлемых, цивилизованных путей движения к на нынешнему XXI веку. Об этом могут свидетельствовать события последних десятилетий не только в странах Востока и Запада, но и тяжёлые политические первой половины 90-х годов XX века в Республике Таджикистан [6].

Литература

1. Ашуров Г. А. Концептуальные подходы в исследовании социальных конфликтов В статье Миротворческие процессы в Таджикистане (Материалы научно-практического форума). - Душанбе, 1998.
2. Гагаев Д., Йитов И.А. Пути развития Таджикистана. - Душанбе, 1994 и др.
3. Махмадов А.Н. Социальные конфликты. - Куляб. 1995;
4. Основы конфликтологии Под редакцией Кудрявцева В.Н. - М., 1997;
5. Степанов Е.Н. Методологическое обеспечение конфликтологических исследований //Социальные конфликты, экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения., №2, 1994;
6. Фаттоев С. Социально-политические конфликты в современном обществе (опыт Таджикистана). – Душанбе Матбуот, 2001;

LINGUISTIC IDENTITY OF MARGARET THATCHER AS A POLITICAL LEADER OF UK

УЛУУ БРИТАНИЯНЫН САЯСИЙ ЛИДЕРИ КАТАРЫ МАРГАРЕТ ТЕТЧЕРДИН ТИЛДИК ИНСАНДЫГЫ

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ МАРГАРЕТ ТЭТЧЕР КАК ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Summary: Margaret Thatcher was the first woman Prime Minister in a major western world; apparently, she played an important role in Britain's politics as well as in international politics. This paper examines Mrs. Thatcher's linguistic identity: her language, speaking style and other factors and their contribution to making her an influential persona in Britain. The paper deals with what Margaret Thatcher said, how she said and what she meant. The analyses are based on three aspects such as speech act theory, cognitive discourse and contextual analysis.

Key words: political discourse, linguistic identity, speech act theory, cognitive discourse, contextual analysis.

Аннотация: Маргарет Тэтчер, ири батыш дүйнөсүндө алгачкы аял премьер министр катары белгилүү болуп, Улуу Британия саясатында жана ошо эл аралык саясатта оорчундуу роль ойногон. Макала Тэтчердин тилдик өзгөчөлүгү: анын тилин, сүйлөшүү стилдерин жана башка себептерин, ошондой эле тилдин Тэтчердин Британияда таасирдүү аял катары кабыл алынуусуна кошкон салымын анализдейт. Макала Тэтчердин эмне деп сүйлөгөндүгү, кантип сүйлөгөндүгү анализделди. Талдоо, кеп актысынын теориясы, когнитивдик дискурс жана контекстуалдык анализ аспектилерге негизделди.

Түйүндүү сөздөр: саясий дискурс, тилдик өзгөчөлүгү, кеп актысынын теориясы, когнитивдик дискурс, контекстуалдык анализ.

Аннотация: Маргарет Тэтчер была первой женщиной-премьер-министром в западном мире; по-видимому, она играла важную роль как в политике Британии, так и в международной политике. В этой статье рассматривается языковая личность госпожи Маргарет Тэтчер: ее язык, стиль речи и другие факторы и их вклад в создание ее влиятельной персоны в Великобритании. В статье рассматривается то, что сказала Маргарет Тэтчер, как она сказала и что она имела в виду. Анализ основан на трех аспектах, таких как, теория речевого акта, когнитивный дискурс и контекстуальный анализ.

Ключевые слова: политический дискурс, языковая личность, теория речевого акта, когнитивный дискурс, контекстуальный анализ.

Margaret Thatcher was the first woman Prime Minister in a major western world, and apparently, she played an important role in Britain's politics as well as in international politics.

Thus, this paper examines Mrs. Thatcher's linguistic identity: her language, speaking style and their contribution to making her an influential persona in Britain. The paper deals with what Margaret Thatcher said, how she

said and what she meant. It includes a detailed analysis of "Britain awake" along with other twenty speeches. The analyses are based on three aspects such as speech act theory, cognitive discourse and contextual analysis. We have not included cohesion both lexical and grammatical used in her speech, Margaret Thatcher's body language, voice and modes of persuasion that also played a crucial role in forming Margaret Thatcher's unique linguistic identity; and her linguistic identity had a tremendous impact on her overall political identity in a world stage. These aspects are the topics of our next publications.

1. Thus, to begin with, we investigated the speech from the Speech act theory perspective. Basically, we studied five fundamental speech acts such as: Representatives or assertives, directives, commissives, expressives and declaratives.

Table below represents the speech acts found in the speech. It demonstrates that there is an excessive use of representatives with 59, 60% followed by directives with 21, 05 %, and commissives that accounted for 11, 69 %, while the use of expressive and declaratives are significantly decreased by making 4, 67 % (expressive) and 3, 50% (declarative) of the speech.

Summary of Speech Acts in the Speech Studied

Table 1.

Speech Acts Items Tested	Frequency	Percentages
Representatives/ Assertive	101	59, 60%
Directives	36	21,05%
Expressive	8	4,67%
Declarative	6	3,50%
Commissive	20	11,69%
TOTAL	171	100%

The speech type with the highest frequency is representatives or assertives with 101 sentences out of 171 sentences. Representatives in the speech include assertion, hypothesis, claim, description, report, suggestion, prediction as well as statements of facts. For example, *"The first duty of any Government is to safeguard its people against external aggression."* *"Over the past ten years, the Russians have quadrupled their force of nuclear submarines. They are now building one nuclear submarine a month"*. These sentences demonstrate assertion and claims. Directives follow with 36 sentences out of 171 accounting 21, 05 %. The directives in the speech are comprised of questions, commands, requests, insisting and inviting. For example, *"But let us look at the requests and insisting in the speech: "But let us make no mistake. It is a time when we urgently need to strengthen our defenses". "Let's ensure that our children will have cause to rejoice that we did not forsake their freedom"*.

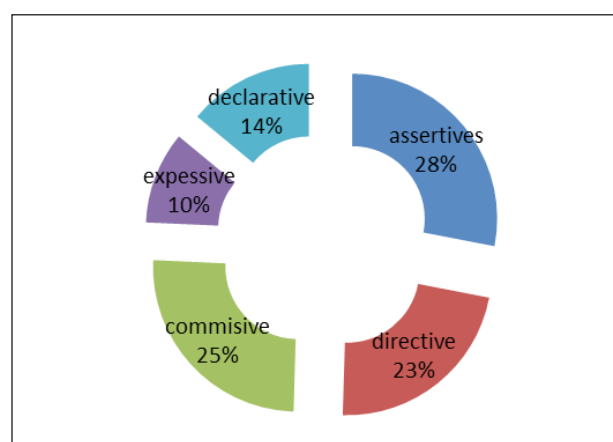
Out of 101 sentences commissives make up 20 sentences accounting 11, 69 % of speech acts. The commissives comprises promises, offering threatening, guaranteeing, vowing, warning & challenging. Threatening, guaranteeing can be observed from the examples below: *"Soviet military power will not disappear just because we refuse to look at it. In the meantime, the Conservative Party has the vital task of shaking the British public out of a long*

sleep. The Conservative Party must now sound the warning". Furthermore, Expressives make up only eight sentences out of the whole speech. They include apologizing, congratulating, thanking, appreciating, scolding etc... For example, the moment where she was scolding the Labour Party: *"Labour has neglected that role. They don't seem to realize that the submarines and missiles that the Russians are building could be destined to be used against us"*. Furthermore, the moment when she was congratulating New Zealand and Australia in her speech: *"Our congratulations go to Mr. Fraser and Mr. Muldoon. I know that our countries will be able to learn from each other"*. Finally, the declaratives, which is the least used speech act, consists of only six sentences. The declarative act describes the statements where the speaker himself/herself is the performer of that action. For example, *"I am going to visit our troops in Germany on Thursday. I am going at a moment when the Warsaw Pact forces—that is, the forces of Russia and her allies. I warned before Helsinki of the dangers of falling for an illusory détente. Some people were skeptical at the time, but we now see that my warning was fully justified"*.

Here, we have reviewed the same twenty speeches from speech act theory perspective and we drew a conclusion that the most frequently used speech act is assertive, followed by directive and commissive acts. It means that in general, Thatcher asserts, invites, and states facts in her speeches.

Figure 1.

The usage of speech acts by M. Thatcher in her speeches:

2. Cognitive aspect is basically the analysis that can affect any statement, verbal or non-verbal, aimed at communication with other individuals. And this statement itself refers to the speaker of this or that social group, because its specific expression of thought implies a focus on the use of language in a specific social context. In our case, the social context will be political statement or political discourse in general. (Shapochkin, 2012)

The application of cognitive model into political discourse embraces three main characteristics:

- Characterizing a politician as a linguistic identity; characteristics of the speaker's cognitive and speech strategies;
- Characterizations of communicative-pragmatic area or context;
- Characterizations of linguistic space, or text.

Firstly, let's look at the first major characteristic:
a) Characterizing a politician as a linguistic identity; b) characteristics of the speaker's cognitive and speech strategies;

Table 2.
a) Characterizing a politician as a linguistic identity

Margaret Thatcher, PM of Britain, 1979-1990	Degree of difficulty of the discourse perception	Reality reflection accuracy	Goal orientation of the discourse
	The speeches are usually very long in volume, and in most cases hard to comprehend because of detailed analytical analysis of the topic	She states facts, and makes arguments over this or that event; analyzes them and talks about their consequences.	Keeping stability, defending conservative party policies and calling for political stability in the country

According to the table above, we can see that the degree of difficulty is relatively high due to long and detailed analysis of the topic; furthermore, Thatcher reflects reality stating facts, arguing and making analysis based on their consequences. Finally, the goals of her political addressing is reinforcing her policies and inviting the nation to stability and unity in the country.

b) There are several **cognitive-speech strategies** used by a politician/speaker such as: *Generalization, giving examples, correction, intensification, concession, repetition, contrast, softening, and presupposition or implication* (Shapochkin, 2012).

Below are the examples of cognitive- speech strategies used by M. Thatcher in "Britain Awake" speech.

- Generalization- *The first duty of any Government is to safeguard its people against external aggression. To guarantee the survival of our way of life.*

- Giving examples- *There are four important reasons. The first... The second, the third... the fourth...*

- Correction- *But we have to wake up to those developments, and find the political will to respond to them.*

- Intensification- *Russians are bent on world dominance, and they are rapidly acquiring the means to become the most powerful imperial nation the world has seen.*

- Concession - *I would be the first to welcome any evidence that the Russians are ready to enter into a genuine detente. But I am afraid that the evidence points the other way.*

- Repetition- *I am going to visit our troops in Germany on Thursday. I am going at a moment when the Warsaw Pact forces*

- Contrast - *They put guns before butter, while we put just about everything before guns.*

- Presupposition/ Implication -*Perhaps some people in the Labour Party think we are on the same side as the Russians!*

3. Below is the contextual analysis of "Britain awake" speech:

Table 4
Contextual analysis

Time	1976 January 19, Mon
Place	Kensington Town Hall, Chelsea
Event/action	It was the time of Cold war when Russians were reinforcing their military power. And the speech was about the nation's defenses, against the threat of an attack from Soviet Russia.
Field of activity	Public statement to the people of Great Britain
Participants	Thatcher is the sender and British nation is made as a direct target
The role of participants	The communicative role of the speaker, is expressed through singular personal pronoun I, and the personal pronoun in the plural we. This suggests that the speaker is speaking both for herself (her party) and for their country: <i>We should seek close... I am delighted to see... We stand with... We have abundant experience and expertise...</i> The social role of the speaker is manifested in uniting nation together.
Social relationships	Social relations are seen as formal, informative, does not presuppose familiarity.
Cognitive characteristics of the participants	The impact of the speaker on her audience is to oppose to threats coming from Russia.

All in all, we determined that M. Thatcher's speech characteristics' difficulty degree is quite high due to big volume and factual analysis. Furthermore, the above-mentioned aspects; Mrs. Thatcher's speech characteristics as well as her communicative/cognitive strategies, in addition, the contextual analysis of "Britain awake" speech reveal her linguistic identity in particular.

We studied the speech acts used in "Britain Awake" speech. And we found out that assertives is the most frequent act used in Margaret Thatcher speeches making up more than half of the whole speech. We were assured how Thatcher style is assertive and forceful. We analyzed her cognitive-speech strategies and how these strategies contributed to make her speeches powerful and effective. By analyzing them we discovered that Margaret Thatcher was not a good public speaker or influencer from the beginning, however, she was transformed to be one by tak-

ing speech lessons to lower her high-pitched voice and by working on her appearance and gesticulation before every speech. To sum up, we were assured how greatly the usage of speech acts, cognitive discourse as well as other factors contributed to Margaret Thatcher's overall identity, her linguistic identity and how it shaped her political identity in making her an influential persona in Britain.

Reference:

1. Шапочкин Д. В. *Политический дискурс: когнитивный аспект*, Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2012.
2. <http://margaretthatcher.org/>
3. <http://www.margaretthatcher.org/speeches/browse.asp?t=6>

СУРАМА АТ АТООЧТУН ТЕКТЕШТИРМЕ КОНТЕКСТИ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

THE COMPARATIVE CONTEXT OF INTERROGATIVE PRONOUNS

Аннотация: Макала кыргыз, түрк жана тува тилдериндеги сурама ат атоочтордун тектештирме контекстине байланыштуу маселелерди талкуулоого арналат.

Түйүндүү сөздөр: сурама ат атоочтор, тектештирме контексти, кыргыз, түрк жана тува тилдери.

Аннотация: Статья посвящена обсуждению вопросов, связанных с сравнительным контекстом вопросительных местоимений в кыргызском, турецком и тувинском языках.

Ключевые слова: вопросительные местоимения, сравнительный контекст, кыргызский, турецкий и тувинский языки.

Abstract: the Article is devoted to the discussion of issues related to the comparative context of the interrogative pronouns in the Kyrgyz, Turkish and Tuvinian languages.

Key words: interrogative pronouns, comparative context, Kyrgyz, Turkish and Tuvinian languages.

Ат атоочтор - тилдин өнүгүш өрүшүн өзгөчө чагылдырган сөздүк курамындагы сөздөрдүн эң байыркы катмары. Анткени ат атоочсуз деле тил болбойт. Тил аттуунун баарына бирдей мүнөздүү сөздөрдүн катарын да дал ушул ат атоочтор түзөт. Эгерде негизги түркүмдөгү сөздөр чындыкка багытталып, чындыктын бир бөлүгүн же кандайдыр бир белгисин чагылдырса, ат атоочтор, андан айырмаланып, чындыкка эмес, кеп жүрүп жаткан кырдалга, же кептин өзүнө багытталып, негизги түркүмдөгү сөздөрдүн тилдеги ички чагылышын, нускамоделин түзөт. Натыйжада ат атоочтор кеп агымындагы сөздөрдү куру кайталоодон арылтат, башка түркүмдөгү сөздөрдү алмаштырат, маани жактан кепке катышкан же катышпаган жакты, же кепке алынган затты шилтеп көрсөтөт, нускап туюнтат, текст тутумундагы сөздөрдү, муунактарды, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу кызматын аткарат. Макаланын максаты – кыргыз, түрк жана тува тилдериндеги сурама ат атоочтордун тектештирме контекстине сереп салуу [1-11].

Затты же анын белгилерин берилген суроонун жообу аркылуу шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор сурама ат атоочтор деп аталат [1-4].

Кыргыз тилинде сурама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *ким, эмне/не, кандай, кайсы/кай, канча, нече, кайдан, качан, кайда* ж. б.

Сурама ат атоочтордун негизин суроо мааниси түзгөндүктөн, булар көбүнчө суроолуу сүйлөмдү

уюштуруучу каражат деп табылат. Маанилик булагы болуп берилген суроого жооп иретинде түшкөн сөз да, сөз айкашы да, кээде сүйлөм же тексттин үзүндүсү да кызмат кыла берет. Мындай учурда маанилик булак мүнөздүү түрдө ат атоочтон кийин келет: – *Ким бу?* – *деди Сейде коркуп жатып.* – *Менмин... Эшикти ач, Сейде!.. Сен кимсиң?* – *деди Сейде кооптонуп...* – *Ой, бул менмин, Сейде ач, ач эшикти?* (Ч.Айтматов). – *Бул эмне?!.. Оку!* – *деди Шералы. Шады ынак окуган жок, жакын ийилип сүйлөдү:* – *Жарлык..* (Т.Касымбеков).

Ким сурама ат атоочу адамга гана карата колдонулат: – *Ысмың ким?* – *Жаркынбай* (К.Осмоналиев). *Көл өрдөк сүзүп өтпөгөн көлдүн пири ким экен? Көл жакалаай куш салган эрдин пири ким экен?* (Жеңижок). – *Кимдин буйругу?* – *Жогору жактын буйругу* (Ч.Айтматов). – *Сиз кимсиз?* – *Мен урматтуу Төрө... Баатыр башы Атакул-мун..* (Т.Касымбеков).

Эмне сурама ат атоочу адамдан башка бардык жандуу жана жансыз заттарга карата айтылат: – *А бул эмне экен?* – *Момпосуй!* (Ө. Даникеев). – *Кушуң эмне алат?* – *Кыргоол алат. Анан эмне алат?* – *Коён алат.* – *Анан эмне алат?* – «Анан. эмне алат» – *дейт тура. Кекилик, чил, өрдөк, кыргоол алат, каз алат, тоодак алат* (С.Рыскулов).

Эмне ат атоочунун кыска түрү катары не ат атоочу колдонулат: *Каракандын шаарында качып жүрүп не пайда? Темиркандын шаарында качып окүрүп не пай-*

да? Темиркандын шаарында тентип жүрүп не пайда? («Манас»). Теңтушумдан кем болдум, теңириим менде не жазык? Курдашымдан кем болдум, Кудайым менде не жазык? (Жеңижок).

Эмне ат атоочу туугандык, жакындык, мамилелерди сурап билүү үчүн кээде адамга карата да колдонулат: – Байым, сүйүнчү, түлкү ичигиң кийинчи! – Болсун, эмне экен? – деди... Куйту сүйүнүп: – Байбичең алтын көкүлдүү бир эркек, күмүш көкүлдүү бир кыз тууду! – деп шаарга кирип кетти (Жомок). – Бул бала эмнеңиз болот? – Уулум, аты – Күнтегин (Актан).

Кандай сурама ат атоочу заттын же кеп кырдаалынын сынсыпаттык белгилерин сурап билүү үчүн колдонулат: Арзуумду менин сезбеген Айсулуу кандай неме сиң? (М.Элебаев). – Ал кандай иш, урматтуу таксыр? (Жомок).

Кандай сурама ат атоочу айрым учурда стилдик жактан кепке алынып жаткан кырдаалга көркөм түс берүү, баа берүү, кеп кырдаалын сыпаттоо максатында да колдонулушу мүмкүн: Сугат, отоо, апийимди суултуу. Кандай сонун, кандай кызык чөп чабык (А.Осмонов). Жер соорусу экен сиң, Канча түмөн мал баткан Кашка-Суу деген мындай жер, Келишимдүү кандай жер (Жеңижок).

Кайсы деген сурама ат атоочу бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү сурап бирүү үчүн колдонулат: – Ким айтат жыксын деп? Кайт артыңа! – Жообун мен берем! – Жообуң кайсы? Бирөөнүн суусун жыгып алып, арыктарды аңдытканыңбы? (Ч.Айтматов). Кайсы уруктансың? Кимдин уулусуң? Жигит ызаат билгизип үн катты: – Бостон болобуз, датка ата. Молдо Асандын уулумун (Т.Касымбеков). – Эмне? Кайсыл атты? Кайсыл атты дейт тура. Алиги кирасин тарткан кара атты (Ж.Даникеев).

Кайда сурама ат атоочу мейкиндик жактан заттын алган ордун, кээде багытын сурап билүү максатында колдонулат: Касиеттүү аккан суу, сенсиз бизге күн кайда? Ушул турган сулуулук жоголмок баары бей пайда! (Жеңижок). – Ой, байдын баласы, жети өгүздү кайда айдап барасың? – Кайтарып жүрөмүн, Жеке таз баатыр (Жомок).

Кайдан сурама ат атоочу кыймыл-аракетин мейкиндик жактан сүйлөөчүгө карата болгон багытын сурап билүү үчүн колдонулат: Бардык балээ кайдан? – Кызыл тилден (Макал). – Ээ, балам, кайдан жүрөсүң, эрдиң кеберсиген, этегиң түрүлгөн, сен ыраак жерден келе жаткан баласың го? – Ооба, ата, ыраактан келе жатамын. Мен бир кандын баласы элем (Жомок). – Толтуруш керек. – Кантуп? – Акча таап. – Кайдан? – Ал менин ишим эмес.. (Ө.Даникеев).

Кана сурама ат атоочу кайда ат атоочуна маани жактан жакындайт, бирок кана аркылуу сурап билинүүчү зат багыттык белги боюнча аныкталбай, жалгыз гана сүйлөөчүгө жакындык белгиси боюнча аныкталат. Ошондуктан кана ат атоочу кыймыл-аракеттик маанидеги этиш сөздөр менен сүйлөм тутумунда айкашпайт: – Минген атың кана? – Атканада байланып турат. – Белегиң кана, уулум? – Мына, ата. Теңин бөбөгүмө бердим.

Качан сурама ат атоочу кепке алынып жаткан кырдаалдын мезгилдик белгисин сурап көрсөтөт: Кана, сен качан барып, канча олжо алып келгениңди айтчы? (Актан). – Ошондо бир эңшериле түштүм дейсиң... Ка-

чан? – Сүрөттү тытып салгандачы.. (Б.Усубалиев). – Кайдан тааныйсың, мурда көрбөсөң? – Көргөм. – Качан? – Айчубактагы ат чабышта ушул киши мени сүрөгөн.. (С.Рыскулов).

Канча, нече деген сурама ат атоочтор заттын санын, өлчөмүн, сурап билүү үчүн колдонулат: Ой жагында тарса бар, Ондон берки парсы бар, Каптал жакта Калча бар, Олжо берген аларга Кыргыз уулу канча бар? («Манас»). – Саны канча? – деп сурады, ордо аскеринин өңүтүнөн көзүн албай. – Беш миң ашуун көрүнгөн, Бекназар аке... – деп жооп кылды (Т.Касымбеков). Мына, нечен жылдар бою суусун ичип, өздөрүнүн бүткүл тиричилиги менен байланышкан Жаңы-Арыктын көпүрөсүнөн өтүштү (М.Абдукаримов).

Маанилик булагына карай сурама ат атооч төмөнкүчө бөлүнөт:

1. Маанилик булагы зат атооч болгон сурама ат атоочтор: ким, эмне, не? Булар зат атоочтун сан, таандык, жөндөмө жана жак категориясы боюнча өзгөрөт: кимдер, эмнелер, кимим, эмнем, кимиң, эмнең, кимиси, эмнеси, кимибиз, эмнебиз, кимиңер, эмнеңер, кимдин, эмненин, кимге, эмнеге, кимди, эмнени, кимде, эмнеде, эмнеден, кимден ж.б. Ошондой эле жөндөлүштүн көнөкөй түрү боюнча жөндөлүп, ат атоочтук уңгу жөндөмө мүнөнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталган толук түрүн кабыл алат.

2. Маанилик булагы сын атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: кандай кайсы(л). Булар нагыз сурама ат атоочтук мааниде колдонулганда уланды жана куранды мүчөлөрдү кабыл албайт, бирок затташып, катыштык мааниде колдонулганда, айрым мүчөлөр менен өзгөрөт: кандайча, кандайынча, кайсынысы, кайсынысыныкы, кайсыныкынын, кайсыныкына, кайсыныкын, кайсыныкында, кайсыныкынан ж.б. Жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт.

3. Маанилик булагы сан атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: канча, нече. Булар иреттик сандын -ынчы, жамдама сандын -өө мүчөлөрүн кабыл алып, сейрек болсо да таандык, жак, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөт: канчанчы, неченчи, канчоо, нечөө, канчоонун, канчоого, канчоону, канчоондо, канчоонон ж.б. Жөндөлүштүн түрү – татаал жөндөлүш.

4. Маанилик булагы тактоочтук маанидеги сөздөрдөн түзүлгөн сурама ат атоочтор: кайда, кайдан, кана. Булар негизинен морфологиялык жактан өзгөрбөйт. Сурама ат атоочтор өзүнүн маанилик булагына мүнөздүү болгон синтаксистик милдетти аткарат.

Түрк тилинде сурама ат атоочтор *soru zamirleri* деп [4-6; 10-11]: *Kimi gördün? Kimdi көрдүң? Karişiyi gördüm. Дарбазачыны көрдүм. Neye baktılar? Эмнеге карапты? Yarıya baktılar. Жалпыга карапты. Kime söyleyorsun? Kimge сүйлөп жатасың? Sana söyleyordum. Сага сүйлөп жатам. Kimde kaldı? Kimde калды? Neden yapılmış? Эмнеден жасалган? Kimin hesabı? Kimdin эсеби? Neyle taşıdınız? Эмне менен ташыдыңыз? Nese konuşacağız? Кайсы тилде сүйлөшөлүк?*

Түрк тилинде сурама ат атоочтор курамына төмөнкү сөздөрдү камтыйт: *kim* – ким, *ne* – эмне, *nasıl* – кандай, *kaç* – канча, *hang* – кайсы. Түрк грамматикасында булардын ичинен *kim*, *ne* сөздөрү гана нагыз ат атооч саналып, калгандары сын атоочтун бир тобуна жаткырылат (Banguoğlu 1986: 351-356; Ergin 1994: 289-299, 303-314).

Kim ат атоочу кыргыз тилиндегидей эле адамга карата колдонулат: - *Kim fabrikada çalışıyor?* - *İşçi fabrikada çalışıyor.* - *Kimi gördün?* - *Orhanı gördüm.* - *Kime söylersun?* - *Sana söylüyorum.*

Ne ат атоочу да кыргыз тилиндегидей адамдан башка бардык жандуу жана жансыз заттарга карата колдонулат. *Bu nedir?* - *Bu mu? Bu yeni bir çanta. Ne konuştunuz?* - *Bir şey sormak için.*

Kim, ne ат атоочтору заттык маанидеги сөздөрдү суроо үчүн колдонулгандыктан, кеп ыңгайына жараша алар көптүк, жөндөмө ж.б. мүчөлөр менен да айтыла берет. Мисалы: *Eve kimler gelmişti?* - *Eve arkadaşlarım gelmişti.* - *Orada nelerdi gördünüz?* - *Kimlerden borç aldınız?* - *Neye karar kıldın?*

Nasıl ат атоочу кыргыз тилиндегидей эле заттын же кеп кырдаалынын сапаттык белгилерин сурап билүү үчүн колдонулат (Абдувалиев, Садыков 1997: 147-148). Мисалы: - *Böyle yapsak nasıl olur?* - *Nasıl, hoşuna gitti mi?* - *Bu nasıl oda?*

Kaç ат атоочу сан атоочторго карата колдонулат: - *Bu sınıfta kaç öğrenci var?* - *Kaç kadar sayabilirsin?* - *Bir haftada kaç gün var?*

Hangi ат атоочу кыргыз тилиндеги *кайсы* сөзүнө маанилеш келип, бирөөчөй заттардын ичинен бирөөнү сурап билүү үчүн колдонулат: - *Hangisini istiyorsunuz?* - *Bu kitabı istiyorum.* - *Hangisinde para yok?* - *Bu çocukta para yok.*

- *Hangi odayı beyendiniz?* - *Önünüzdeki odayı beyendik.*

Тува тилининде сурама ат атоочтор курамына төмөнкү сөздөрдү камтыйт [6-9]: *кым?* - *ким?* *чү?* *чүү?* - *эмне?* *кандыг?* - *кандай?* *кайы?* *кайызы?* - *кайсы?* *кымныг?* - *кимдики?* *чүнүү?* - *эмненики?* *чеже?* *каж?* - *канча?* *кайда?* - *кайда?* *кала?* - *каякта?* *кайыр?* *кайыртаан?* *кайдан каян?* - *качан?* *чүге?* - *эмнеге?* *чүден?* - *эмнеден?*

Кым формасы түрк тилдеринин ичинен жалгыз гана тува тилинде колдонулат.

Чү//чүү ат атоочу тувадан башка азыркы түрк тилдеринин биринде да кездешпейт.

Кым? жана *чү//чүү?* сурама ат атоочтору жак, таандык жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрөт.

Ким? ат атоочу (адамга тиешелүү) таандык мүчөнү кабыл албайт.

Чүге? *Эмнеге?* *Чүден?* сөздөрү сурама ат атооч болгону менен тарыхый этимологиясында жөндөмө мүчөлөрү менен түзүлөт.

Бирок булар жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөргө омонимдик маани катары келет.

Кандыг? *кандай?* *Кан//* уңгу менен -дыг аффикси менен түзүлгөн. *кан* - // *кай*- уңгусу бүт түрк тилиндеги фонетикалык варианттарында көптөгөн сурама ат атоочтордун курамында колдонулат.

Кай - варианты кээ бир түрк тилдеринде өз алдынча турганда суроону пайда кылат. Ал эми -дыг// -даг? // -дай? // дый? // ... тарыхый жактан *дег// тег* жандоочунан пайда болуп, бир нерсе экинчи бир нерсеге салыштырганда колдонулат.

Мисалы: *хар дег* - *кардай ак, каң дег быжыг* - *темирдей бышык* ж.б.

Кайы? *кайзы?* ат атоочу *кай* уңгусунан жана 3-жактын таандык мүчөсүнөн түзүлгөн: *кай-зы?*

Кайда? ат атоочу тарыхый келип чыгышы *кай* уңгусунан жана жатыш жөндөмөнүн -да мүчөсүнүн улаанышынан пайда болот.

Кайын? // *кайын?* *кайдан?* сурама ат атоочу төмөнкүчө түшүндүрүлөт:

а) *кайын* < *кайыын* < *кайдын* < *кайдан* < *кай-дан*, *кайдан* // *каян?* (*кайдан?*)

б) *кайын* < *кайыын* < *кайдын* < *кайдин* < *кайдин* < *кайдин*, *кайыртан*, // *кайыртан*. Алтай тилиндеги *кайдартын* жана хакас тилиндеги *хайдартын* ат атоочтору менен этимологиясы бир.

Кашан? *кашан* // // *качан* // *кайчан* сөздөрү менен этимологиясы бир.

Бардык түрк тилдеринде бирдей мааниде колдонулган бул сөз фонетикалык жактан гана өзгөрөт: *кашан?* ч > ш казак, каракалпак, ногой тилдеринде колдонулат.

Каш? *канча?* ат атоочу тува тилинин фонетикалык варианты болуп эсептелет.

Чеже? *нече* деген сөздүн фонетикалык варианты болуп эсептелет да, жалгыз гана тува тилинде колдонулат. Ал эми башка түрк тилдеринде бул ат атооч *нече* // *неше* болуп келет.

Ошентип, кыргыз, түрк жана тува тилдериндеги сурама ат атоочтордун тектештирме контекстине сереп салуу максатын көздөгөн бул макалабызда сөздүк курамындагы эң байыркы катмарлардын бирин түзгөн ат атооч түркүмүнүн ичинен сурама ат атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү териштирилип, мунун натыйжасында салыштырылып жаткан үч тилде тектештик менен шартталган жалпылык басымдуу экендиги аныкталды. Ал алардын ортосунда орун алган айырмачылыктар дагы да кошумча иликтөөлөрдү талап кылары анык.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. -Б., 2010.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Б., 1997.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: фонетика жана морфология. -Ф.: Илим. 1980.
4. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргызча-түркчө салыштырма грамматикасынын негиздери. -Б., 2010.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л., 1956.
6. Языки мира: тюркские языки. -Б., 1997.
7. Исаков ф. Г. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть 2. Морфология. - М., 1956.
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988.
9. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональная реконструкция. -М., 2002.
10. Banguoglu T. Türkçenin Grameri. Ankara. 1995.
11. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. Ankara. 1995.

ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДО
ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРДЫН
БЕРИЛИШИЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИАЛОГЕEXTRALINGUISTIC MEANS
IN THE LITERARY TEXT

Аннотация: Бул макалада көркөм тексттеги диалогдо тилдин өзгөчө каражаттарынын берилиши жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: диалог, коммуникативдик жүрүм-турум, экстралингвистикалык каражаттар,

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы использования особенных средств языка в художественном диалоге.

Ключевые слова: диалог, коммуникативное поведение, экстралингвистические средства.

Abstract: This article deals with the use of special means of language in an artistic dialogue.

Key words: dialogue, communicative behavior, extra-linguistic means.

Чындыкты таанып билүү чөйрөсүндө адам кандайдыр бир ниетин ашке ашыруу үчүн тилди пайдаланары шексиз. Көркөм текстте автор кадыресе кырдаалды сүрөттөп, анда каармандардын социалдык мамилелери, сырткы кырдаалдар, аракеттери көрсөтүлөт. Ошондуктан жазуучулардын чыгармаларында диалог каармандын өзүн-өзү ачуу ыкмасы катары мүнөздөлөт. Каармандын социалдык макамы, жеке мүнөзү, түзүлгөн кырдаалга карата ийкемдүү келиши мүмкүн. Кыргыз дүйнө таанымында каармандын коммуникативдик жүрүм-турумуна мүнөздүү болгон негизги көрсөткүчтөрү: ачык-айрым, мамилечил, ак ниет, агедил, намыскөй мүнөз, эмоционалдуулук, улуу-кичүүгө болгон ызаат мамиле – кыргыздын улуттук менталитетти чагылдыруучу мүнөзүндөгү бөтөнчө көрүнүш. Көркөм тексттеги ушул мүнөздүү бөтөнчөлүк диалогдо кеңири ачылат да, образды таануунун дагы бир куралы болуп калат.

1) Экстралингвистикалык каражаттар

Кыргыздардын диалог куруу мүнөзүнүн улуттук бөтөнчөлүгү – кайрылуудагы өзгөчө сөз топтомдорун колдонгондугунда:

- Угуп тур, каралдым! Анан жакшылап көкүрөгүңө түйүп ал. Кийин эр азамат болгондо да, бул жомокту эсиңден чыгарба?

- Жарайт, анаке! Эч качан эсимден чыгарбайм. (А. Стамов, «Кеч күздө»).

- Балам! – Султанылы сөзгө катышты. – Бул иттин күнөөсүн кечип кой?

- Оо, оозуңдан айланайын, Султаке! – Чырым ага да жалына баштады – Абышкалар айылыбыздын береке-си... Силердей кутмандуу кишилер турганда биз бактылуубуз. (К. Каимов, «Сагынган айыл»).

- Тилегиңден тегеренейиним. Аман-эсен эле жүрсөңөр, жетээрсиңер.

- Ошентебиз, ээ. Мен шаардан орус балдар менен окуйм. (Ш. Бейшеналиев, «Кычан»).

- Аа... алдыңа кетейин, жанымдасыңбы? – деди.

- Ооба, ата, жаныңдамын... (Б. Усубалиев, «Түн»).

- Байкабай калыпмын, качан тумоолоп калдың, садага болоюн? Айтпайсыңбы унчукпай жата бербей, - деди ал кайра балага үйрүлүп. Кечинде башың оорудубу?

- Ооба, кечкурун. Суу жээгиндеги маралдарды көрбөдүмбү, анан сага жүгүрүп келбедимби. Ошондон кийин эле күчүм кетип калды, башым ооруду... (Ч. Айтматов, «Ак кеме»).

- Эне, былтыр Дакен, Какен болуп ойноп келип ушул жерден жылан өлтүргөнбүз, - дедим.

- А балакетиңди алайын, андай кылчу эмес, жыланды да кудай жараткан, кудай аны өлтүрсүн деп жараткан эмес, - дейт энем. (Ш. Дүйшеев, «Агындылар»).

- Ээ, айланайын Сыдыке, сизди чоң казатка жиберип жаткан жерибиз жок го, эмне үчүн андай сүйлөйсүз?

- Жок, кагылайындар, мен ошол жерге барсам эле каза табам... (М. Байжиев, «Кара курт»).

Бул диалогдордо жаш курагында айырма бар адамдардын бири-бирине карата астейдил кайрылуусу каралдым, балам, оозуңдан айланайын, алдыңа

кетейин, садага болоюн, балакетиңди алайын сыяктуу экстралингвистикалык каражаттар менен чагылдырылышы улуттун тилдик бөтөнчөлүгүнөн кабар берип турат. Бул сөздөр шаблондуу калыпка салынып калган да, алардын колдонулуу чөйрөсү, башкача айтканда, адресаты адресанттын турмуш таануусундагы аздектеген баалуулуктары болуп саналат.

Нускалуу кыргыздын улууга карата сый, кичүүгө карата, анын курагы кандай гана жаш болбосун, аздектөө мамиле эзелтеден келе жаткан каадасы болгон. Улууга да, кичүүгө да ызаатын сактап, айрыкча балага карата жогорудагыдай тил каражаттарын колдонуу, биздин оюбузча, баланын өмүрүн сырткы күчтөрдүн таасиринен сактоо, коргоо ниетинен келип чыккан. Анткени кыргыздын балага карата колдонгон каада-салттары, үрп-адаттары вербалдык же бейвербал каражаттар менен коштолуп, алардын негизги милдети – баланын өмүрүнүн коопсуздугунун сакталышы. Бирок акыркы диалогдогу айланайын мааниси жалынып-жалбаруу эмес, жөн гана кайрылуу же жеңил какшык мааниси, башкача айтканда, бул сөз кырдаалдык-контексттик кызматты аткарат.

Диалог жогорудагыдай тилдик каражаттар менен катар, анын карама-каршы маанисиндеги көрүнүштөрдү да чагылдырат. Сүйлөшүүнүн ар кандай кырдаалына, психологиялык абалдын ар кандай сүрөттөмөсүнө ылайык төмөндөгүдөй экстралингвистикалык каражаттар да кездешет:

- Тек, антип айтпа, оозуңа таш! (Ч.Айтматов, «Атадан калган туяк»).

- Жогол дейм көзүмөн, болбосо, азыр элди чакыртып, териңди тескери сыйырттам! Каргышым соо койбосун сени ылайым! Көзүм көрбөгөнүм сен болсун! – деп жаалданган кемпир ичигин ийининен силкип таштап мага атырылды. (Ч. Айтматов, «Делбирим»).

- О, аты менен жерге кирсин! – Башыңдан айлансын! – деп жиберди Картаңбай.

- Ошону айт, абышка, – деди нары жактан ыламсыраган Сайкал. (Ч.Айтматов, «Биринчи мугалим»).

- Өлүгүңдү көрөйүн, как баш. Ак жүрөк болом деп жүрүп, кайсы жакшылык көрдүң. (Ч. Айтматов, «Саманчынын жолу»).

- Мен тиги... Буканы жаңы эле сугарайын...

- Кудай албайт, байке, бир күн суу ичпесе... (Б. Усубалиев, «Бука»).

- Тигини карасаң жашабагыр! Эмитеден күйөөлөп жүрсөң, кийин кайда барасың? (М. Байжиев, «Бир тоголок самын»).

Экстралингвистикалык каражаттарды пайдаланууда адамдардын бардыгы тегиз эмес. Бул алардын жынысына, социалдык абалына, маданий деңгээлине көз каранды. Кыргыздын турмушунда «өлүгүңдү көрөйүн» сөз айкашы психологиялык өзгөчө абалда болгон аялдын лексиконуна таандык.

Биринчи репликадагы оозуңа таш сөз айкашы көп учурда табу маанисинде колдонулса, башка репликалардагы асты сызылган сөз айкаштары ошол тексттеги семантикасына ылайык каргыш маанисине ээ.

Кудай албайт тизмеги үчүнчү жакта айтылып, кыйыр экспрессивдик мааниде колдонулуп, адатта, кандайдыр бир терс мамилени берүүдө колдонулат. Ушул өңдүү маани жашабагыр сөзүндө камтылып, жалпы

жонунан адресанттын субъектиге карата ошол жагдайда пайда болгон негативдүү мамилесин туюндурат.

Бирок айрым каражаттар каражаттар диалог өтүп жаткан жагдайга жараша какшык, келеке, кээде эрке-летүү же сырдык сөз семантикасын да алып калышы мүмкүн:

- Ой, өлүгүңдү көрөйүн, береки немени чыгарып жиберчи! Албарстыбы, желмогузбу? (А. Токомбаев, «Жараланган жүрөк»).

Кыргыздар табигатынан агедил, ак ниет, кечиримдүү калк болот. Анын мүнөзүндөгү мындай көрүнүш жүрүм-турумунан, сүйлөгөн сөзүнөн тастыкталган. Мындай мүнөз Ч. Айтматовдун «Ак кеме» чыгармасындагы Момундун образында даана көрүнөт:

- А, кокуй, тарс эсимден чыгып кеткен тура, – деп Орозкулдун жанына келди. – Мектептен баланы алмак эмес белем. Сабагы бүткөн маал болуп калган тура.

- Эмне кылайын бүтсө? – деди Орозкул каракүчкө камаарабаган түр менен.

- Ачууланба, балам. Устун буерде жата турсун, төмөн түшөлү. Сен үйгө барып түштөнө тур. Ал ортодо мен чаап барып келе коём. Баланы апкелип коюп, анан деле устунду суудан өткөрүп алабыз. (Ч. Айтматов, «Ак кеме»).

Бул диалогдук биримдикте Орозкулдун камаарабаган, орой мамилесине карабастан, башы улуу болсо да, момун мүнөзүнө ылайык агедилдиги ачууланба, балам сөздөрү, дегеле, бүтүндөй тексттин тулкусында Момундун момун мүнөзүнөн кабар берип турган нерсе автордук баяндоолордо берилет, айрыкча, диалогдордо каармандын кептик жүрүм-туруму анын бүтүндөй мүнөзүнө жана атына шайкеш келет. Бул диалогдо адресат менен адресанттын социалдык статусу да өзгөчө басымга ээ. Буга дагы бир мисал:

- Эмне деп бежиреп атасың? – кыжырланды Орозкул. Азыркы бир коркунучту боюнан силкип таштап, ал кайра ызырына баштаган. – Баягы жомогүңдү дагы баштадыңбы? Өзүң алжысаң элдин баарын алжыды деп ойлойсуңбу?

- Кудай акы, өз көзүм менен көрдүм. Кадимки асыл маралдар, балам, – деп Момун Орозкулдун кыжырын туйбады. – Же сен көрбөй калдыңбы? Көргөндөй эле болбодуңбу. (Ч. Айтматов, «Ак кеме»).

Диалогдогу экспрессивдүүлүк наадандык, мерездик, «кордон ээсинин» адамдык парасатынын жоктугу анын кептик маскасындагы өзгөчөлүктөрү менен баса белгиленет. Орозкулдун репликасында адамды кемсинтүүчү бежиреп атасың, элдин баарын алжыды деп ойлойсуңбу сыяктуу келекелөөлөрү инвективалык лексиканы түзөт.

Кыргызда «Адам жумшагын адам жейт» деген сөзгө ылайык, Орозкулдун Момунга карата кырс, орой мамилеси тексттин тутумундагы дээрлик диалогдордо ырасталат.

2) Диалогдогу экспрессивдүүлүк, инвективалык лексиканын кездеши ар кандай кырдаалда түзүлөт да, ага жараша темасы аныкталат (**Инвективалык лексика** – латынча инвектива (investiva (oratio) – сүйлөшүүнүн адресатын же үчүнчү жакты кемсинтүү, сөз менен кордоо ниети камтылган тилдөө, кээр лексикасы, коомдук адеп-ахлак мыйзам ченемдерин бузган сөздөр жана айтымдар) Мындай лексиканы колдонуу

адамдын психологиялык, адеп-ахлактык бейнесин көрсөтүп, анын маданий деңгээлинен кабар берет.

- Эм-мне?! Алып барып берем?! Өзү келип алсын!.. Качып кеттиби, керек болсо өзү келсин! Же аны бирөө урбаса, жаман сөз айтпаса... Төшөккө сийип салганы чынбы? Чын! Мунун эмнесине качып кетет? Андай эле кыйын экен, намыскөй экен, санаасын бөлүп жатпайбы?..

- Энеңди урайын, ит, баарын бүлдүргөн сен турбайсыңбы, ыя?!.. Ушунуңду качан коесуң, ыя!.. Эмне үчүн сүйүнчүлөйсүң дейм?! Чарчаганынан коё берип коюптур... Ошонун... Эми кышты өзүң куй!.. (Б. Усубалиев, «Акча»).

Бул диалогдогу экинчи репликадагы инвективалык лексика (асты сызылган) адресантка карата ошол учурда түзүлгөн кырдаалга ылайык реакциясы, б.а. үй-бүлөлүк чыр-чатак. Үй-бүлөлүк чыр-чатакта агрессивдүү жанрдагы тилдик бирдиктерди колдонулушу мүнөздүү көрүнүш. Мында гендердик роль алсыз-раак, ал эми эркектин кебине тийиштүү инвективалар кеңири колдонулуп кетет.

- Эгер сен минтип айкыра берсең, жумушту таштап кетип калам.

- Энеңди... бокмурун академик, сенсиз бул өрттөнүп кеткир Анархай өрттөнбөй тура берет, жер жутуп кетмек беле! Кет кетсең, тигине жолуң! Мунун каяшачылың, жырттык ыштан студент. (Ч. Айтматов, «Ботогоз булак»).

Бул диалогдо адамды кемсинтүүчү, намысына шек келтире турган инвективалар кеңири жайгашкан. Диалогдун катышуучусу Абакирдин репликалары анын психологиясынын, аң-сезиминин, мүнөзүнүн бейнесин тартып койгондой. Сөгүнүү сөздөрү көбүнчө эркектердин лексиконуна таандык, айрыкча кыргыз турмушунда «энеңди» деген сөгүнүүнүн эң орой формасы болуп саналат. Абакирдин жаш балага карата мындай сөздү колдонушу Абакирдин орой мүнөзүн, ал эми бокмурун академик, жырттык ыштан студент сөздөрү – какшыкчыл, кекээрчил сапатын берет. Албетте, Абакирдин репликаларында академик деген сөздө оң баа берүү максатын алып жүрбөйт, анда өтмө маани бар. Ал бүтүндөй репликанын тутумунда негативдүү боекчого ээ болуп калганы, ага жанаша келген бокмурун сөзү менен ырасталат.

Инвективалык лексиканы пайдалануу адресантын мүнөзү, адамдык сапатына жараша ар кандай субъективдүү фактылардын коштолушун да шарттап калат:

- Өлүгүңдү көрөйүн, как баш. Ак жүрөк болом деп, кайсы жакшылык көрдүң. Андай ак жүрөк экенсиң келиниңдин ичин кантесиң! Ии, ал кайдан экен? Үйүңдө боозуган шермендеңди көрбөй, эмне карап жүрөсүң? Окишкон шерменделер! (Ч. Айтматов, «Саманчынын жолу»).

Диалогдогу инвективалык лексика адамды кемсинтүү менен катар коркутуу боекчосуна да ээ, мындай оттенок буйрук ыңгай формасында же илептүү сүйлөмдөр менен берилет.

- Сасыган көркөө! Казыңды жарам. Жарды-жалчынын теңдиги колуңа тийгенин билбейсиңби? Сенин кө-

зүңдү тазалаймын, көтөр колуңду. (Ш. Бейшеналиев, «Кычан»).

Казыңды жарам, көзүңдү тазалайм тизмектери, адатта, өтмө маанини алып жүргөн, шаблондуу экспрессивдик каражат.

Ушул эле форматтагы дагы бир мисалдын семантикасын карап көрөлү:

- Кана айтчы, б, в, п, ф кандай тамгалар экен?

- Бир тууган тамгалар!.. – дейт шаңдуу.

- Атаңдын башы!.. – дейт Алым кыжырдана. (Б. Усубалиев, «Адрес»).

Бул диалогдук биримдиктеги экстралингвистикалык каражат – атаңдын башы өңдүү цензурага жатпаган лексика. Диалогдун жагдайына жараша бул сөздүн колдонулушу сөгүнүү эмес, учурдагы кыжырдануунун натыйжасындагы психологиялык келеке маанисин камтыйт.

Адамды кемсинтүүдө, намысына шек келтирүүдө инвективалардын жаныбарларга салыштыруучу лексикалык каражаттары да диалогдо жыш колдонулат:

- Түү, ит турбайсыңбы? – Кадыр дубалды бир муштады.

- Ит менен жашап ит болдум... (А. Стамов, «Келгин куштар»).

- Сен итсиң! – деди бели түйүк, илбирс көөдөн Учарды. (К. Осмоналиев, «Азаптын тагы»).

- Ой, ит, ой доңуз! – деди Маамыт, Сейдаалы узар кетер менен Чокмордун жанына келип. (С. Сасыкбаев, «Чокмордун тагдыры»).

Адатта, жаныбарларга салыштыруу менен адамды кемсинтүү же кээрлөө негативдик боекчо менен тартылат. Кыргыздардын турмушунда ит, доңуз, көркоо арам жаныбарлар катары сыпатталгандыктан, адамга карата терс мааниде колдонулуп калат да, бул номинация «коннотациялык же өтмө мааниде конкреттүүлүктөн абстракттуулукка өтөт да, адамдык сапатты билдирип калат» [Өмүралиева, 2009: 20].

Көркөм тексттеги диалогдордо экстралингвистикалык, инвективалык каражаттардын колдонулушу чыгарманын табигый, жандуу өтүшүн шарттап, каармандардын тилдик бейнесин, окуянын интенциясын, динамикасын берүүдө маанилүү кызмат аткарат. Мындай тилдик каражаттар улуттун тил корунун дагы бир баскычын түзүп, изилдөө предметине айланары жогорудагы макалабызда далил боло алды.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Б.: «Учкун», – 2009.
2. Байжиев М. Мезгил барактары: Аңгемелер жана повесттер. – Ф.: «Кыргызстан», 1987. – 320 б.
3. Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: «Мектеп», 1978. – 468 б.
4. Кыргыз повесттери жана аңгемелери / Түз. К. Жусупов. – Ф.: «Кыргызстан», 1987. – 396 б.
5. Өмүралиева, С. Азыркы кыргыз тили. Лексикология [Текст] / С. Өмүралиева. – Б., 2009. – 136 б.
6. Усубалиев Б. Түн. Повесттер. – Б., 2009. – 412 б.

ВЫРАЖЕНИЕ ПАССИВА В КИТАЙСКИХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ БИЛДИРҮҮ ПАССИВТЕРИ

PASSIVE EXPRESSION IN CHINESE SENTENCES

Аннотация: В данной моей статье, рассматриваются пассивы в китайских предложениях, все предложения имеющие подлежащее и сказуемое можно разделить на две большие группы: Предложения, в которых имеется или подразумевается производитель действий, выраженного сказуемым и предложения, в которых отсутствует и подразумевается производитель действия.

Ключевые слова: китайский язык, пассивные предложения китайском языке, служебные слова, глаголы

Аннотация: Бул макалада кытай сүйлөмөндөгү пассивтер каралат. Ээ (сүйлөмдүн ээси) жана баяндооч бар сүйлөмдөрдү эки чоң топко бөлсө болот: баяндооч менен билдирилген бар же божомолдолгон аракетти иштеп чыгаруучу болгон сүйлөмдөр жана аракетти иштеп чыгаруучулар жок болгон жана божомолдолгон сүйлөмдөр.

Түйүндүү сөздөр: кытай тили, кытай тилиндеги пассивдүү сүйлөмдөр, көмөкчү сөздөр жана этиштер.

Abstract: this article discusses liabilities in Chinese proposals, all proposals having a subject and a predicate can be divided into two large groups: Proposals in which there is or is meant a producer of actions expressed by a predicate and where there is no sentence and the producer of action.

Keywords: Chinese, passive sentences in Chinese, official words verbs.

Все предложения имеющие подлежащее и сказуемое можно разделить на две большие группы: 1) Предложения, в которых имеется или подразумевается производитель действий, выраженного сказуемым; 2) Предложения, в которых отсутствует и подразумевается производитель действия.

Термин «производитель действия» обозначает грамматически действующее лицо, то есть лицо, которое «производит» действие, обозначенное глаголом (действие - в грамматическом смысле этого слова). Грамматическим производителем действия может быть не только одушевленное лицо, но всякий предмет, которому грамматически приписывается действие, причем действие надо понимать тоже не в физическом смысле, а грамматическом. Например: глагол «мочь» обозначает грамматическое действие, но никакого реально физического действия этот глагол не выражает. Поэтому понятие грамматического действия шире понятия реального субъекта.

В предложениях первой группы сказуемое всегда выражено переходным или непереходным глаголом. Предложения этой группы всегда являются глаголь-

ными: 我送了他 - «Я проводил его» или 他来了 - «Он пришел».

Предложения со сказуемым переходным глаголом могут быть либо активными, либо пассивными. Например: 我送了他 - «Я проводил его», или 他被我送去了.

Предложения с переходным глаголом сказуемым всегда активные. В активных предложениях подлежащее - всегда производитель действия. Например: «Я» - производитель действия, выраженного глаголом «проводить»; «Он» - производитель действия глагола «приходить».

В пассивных предложениях подлежащее не является производителем действия, оно является объектом действия («Он побит мною»), но, тем не менее, в пассивном предложении производитель действия обязательно имеется или подразумевается. Перед словом, обозначающим производителя действия, всегда стоит фермент пассива - служебные слова: 被, 给, 叫, 让. Такие предложения имеют следующую структуру:

«Объект- 被 (или 让, 叫-субъект-действие».

Служебное слово 被 употребляется, как правило, в тех случаях, когда речь идет о чем-то нежелательном, неприятном, наносящем ущерб. В предложениях, где имеется 被, субъект действия может быть выражен словом, обозначающим как одушевленный, так и неодушевленный предметы. Например: 我的书被同学拿走了。- «Моя книга унесена товарищем».

Иногда в пассивном предложении слово, обозначающее производителя действия, может быть опущено, тогда 被 стоит непосредственно перед глаголом - сказуемым. Например:

他被批评了-Он критикован.

这些问题都被解决了 - Все эти вопросы решены.

他又被叫去开会- Он снова вызван на заседание.

В таком предложении служебное слово 被 как бы напоминает нам о производителе действия. Оно ставится перед глаголом и указывает, что действие исходит не от подлежащего, а от производителя действия, не названного в предложении. Если убрать 被 из предложения, то получится: 他批评- « Он критиковал», то есть предложения из пассивного превратится в активное, и подлежащее станет обозначать производитель действия. Исходя из этого, пассивные предложения можно рассматривать как обращенную форму активных.

В предложениях, имеющих в своем составе 被, значение пассивности (страдательности) как будто бы налицо. Задача, следовательно, состоит в том, чтобы выяснить, что представляет собой, с точки зрения грамматики, данное значение и какими средствами оно передается.

Значение пассивности, заключенное в предложении, обычно предполагает наличие определенных отношений между словами, обозначающими реальные субъект и объект действия. В предложениях служебное слово 被 устанавливает определенную соотнесенность между подлежащим и сказуемым как связь объекта действия с действием, а также между дополнением и сказуемым- как связь субъекта действия с действием. По синтаксической роли 被 напоминает частицу русского языка « -ся». При наличии суффикса « -ся» в глаголе-сказуемым подлежащему соответствует объект, а дополнению- субъект. Но значит ли это, что 被, как «-ся» придает глаголу страдательное значение, под которым «разумеется такое отношение между производителем действия и объектом действия, когда реальный объект действия выступает в предложении как подлежащее.., а реальный производитель действия выступает как дополнение [1, с. 416].

Факты говорят о том, что служебное слово, 被 прежде всего, связано с глаголом: во-первых, для его употребления в предложении единственным и вместе с тем достаточным условием является наличие глагола. Имена, обозначающие субъект и объект действия, могут отсутствовать. Во- вторых, хотя служебное слово 被 чаще всего употребляется при глаголе-сказуемым, оно вполне нормативно может употребляться при глаголе во всех его функциях(в роли определения, подлежащего или дополнения другого глагола). Следовательно, употребление 被 не связано какой-то определенной синтаксической конструкцией. Единственным условием его функционирования во всех случаях остается наличие глагола. Очевидная связь

被 с глаголом является достаточным основанием для постановки вопроса о характере этой связи. Возникает необходимость всестороннего рассмотрения этого служебного слова в его отношении к классу знаменательных слов – глаголов[2, с. 843].

Служебное слово 被 встречается в предложениях различных типов:

в предложениях с недетерминированным подлежащим, в тематических предложениях и главным образом в обычных предложениях, построенных либо по схеме «П-被-Д-С», либо по схеме «П-被-С».

При минимальном числе членов в пассивном предложении кроме 被 присутствуют подлежащее и сказуемое. Такие предложения называются двучленными.

В трехчленном предложении появляется еще один член- дополнение. Оно ставится между 被 и сказуемым. Например: «П-被-С» (двучленное предложение).

可是没等开口, 我也被包围了- Не успел я и слово сказать, как меня окружили.

«П-被-С-Д» (трехчленное предложение). 她又看见自己被许多人拉扯着- Она также видела, как ее самое тянуло множество людей.

Исходя из наличия двух данных схем, иногда говорят о двух разных 被 в китайском языке.

Однако следует отметить, что назначение 被 в двучленных и трехчленных предложениях одно и то же: 被 и в том и в другом случае – главное средство перестройки активного предложения в пассивное независимо от наличия или отсутствия дополнения. С этой точки зрения служебное слово 被 нейтрально по отношению к дополнению. Это дает основание, отвлекаясь от количественной структуры пассивного предложения, перейти к рассмотрению глагола- обязательного элемента пассивного предложения и служебного слова 被, а также их взаимоотношений.

Большинство исследователей отмечают, что служебное слово 被 употребляется в пассивных предложениях при определенных условиях. Например: все ученые, и прежде всего китайские, рассматривают наличие суффиксального оформления у глагола как одно из условий функционирования 被 с глаголом. Наряду с этим отмечаются и другие условия:

1. Наличие за глаголом предложно-последовательной конструкции или конструкции, содержащей качественную характеристику действия и вводимой при помощи служебного слово 得.

2. Наличие наречий в позиции перед глаголом.

3. Наличие у глагола особой словообразовательной структуры[3, с. 357].

Все элементы, составляющие условия употребления 被, можно систематизировать по двум признакам: по их позиции по отношению к глаголу и по степени «связанности» с глаголом. Китайские ученые обычно подразделяют такие элементы, исходя из их позиции, на препозиционные и постпозиционные. К препозиционным относятся различные наречия, к постпозиционным-количественные дополнения, суффиксы формообразования и словообразования, конструкции, содержащие качественную характеристику действия, и предложно-последовательные конструкции, расположенные в конце предложения, после глагола.

Глаголы, с которыми употребляется служебное слово *被* разнообразны как по своей структуре, так и по оформлению. Они бывают односложными, двусложными, оформленными и неоформленными.

Односложные глаголы: 但是他害怕会被人笑- Но он боялся, что его могут осмеять, 他被这些人三番五次地骂, 忍不住要发火- Когда его обругали несколько раз подряд, он был готов вспылить.

Односложные глаголы, суффиксально оформленные[4, с. 157]:

这篇古书讲一个皇帝, 最喜欢穿新衣服就被两个骗子骗了。В этой сказке говорилось об одном короле, который больше всего на свете любил одевать новую одежду и был обманут двумя проходимцами.

Двусложные глаголы, компоненты которых связаны копулятивной связью. Эти глаголы могут выступать в нулевой(бес суффиксальной) форме: 大家接着就预则。家族将被连累。Все вслед за этим высказали предположение, что на род будет навлечена беда. Двусложные глаголы, компоненты которых связаны результативными отношениями. Второй компонент таких глаголов обозначает результат, достигнутый действием, обозначенным первым компонентом. Эти глаголы могут выступать нулевым оформлении: 声音被石壁挡住- Звуки задержались каменной стеной. Эти же глаголы могут быть оформлены суффиксами:

Двусложные глаголы, второй компонент которых представляет собой суффикс направленности. 他们终

于被我们的人赶出去了- В конце концов они были изгнаны нашими людьми.

Глаголы с суффиксами направленности имеют общие черты с так называемыми результативными глаголами: и те и другие передают своей структурой значение результативности и допускают инфиксацию служебных слов *不* и *得*, соответственно выражающих объективную возможность и невозможность совершения действия. Некоторые суффиксы направленности теряют свое направляющее значение и превращаются в показатели результативного вида- компоненты результативных глаголов со смешанным (словообразовательным и формообразовательным) характером[5, с. 128].

Двусложные глаголы, компоненты которых связаны определительными отношениями:你必须把话说清楚, 不然就很容易被他们误解- Ты обязательно говори отчетливо, а то твои слова им будет легко неверно понимать

Литература

1. Коротков Н. Грамматика русского языка. -М., 1982 .
2. Солнцев В.М. Проблемы слова и корня в китайском языке. -М., 1953
3. Исаенко Б., Коротков Н. Учебник китайского языка.-М., 1954.
4. Коротков Н.Н. Исследования по грамматике современного китайского языка.-М., 1952.
5. Солнцев В.М. Очерки по современному китайскому языку. -М., 1957.

КЫТАЙ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫН ОРУС ТИЛИНЕ
КОТОРУУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА КИТАЙСКОЙ
ФРАЗЕОЛОГИИ НА РУССКИЙ ЯЗЫКTHE PROBLEMS OF TRANSLATING CHINESE
PHRASEOLOGY INTO RUSSIAN

Аннотация: Бул макалада кытай фразеологиясын орус тилине которуунун проблемалары каралат. Автор студенттердин бул теманы өздөштүрүүдө көп кетирген каталарын анализдейт жана аларды жоюунун жолдору боюнча маалымат берет.

Түйүндүү сөздөр: кытай тилинин фразеологиясы, орус жана кытай тилдеринин грамматикасы, грамматика маданияты, салыштыруу материал, функционалдык кадам жасоо, эквиваленттүүлүк

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы перевода китайской фразеологии на русский язык. Автор анализирует некоторые типичные ошибки, часто допускаемые студентами при изучении данной темы, и дает рекомендации по их преодолению.

Ключевые слова: фразеологизмы китайского языка, грамматика русского и китайского языков, грамматическая культура, сопоставительный материал, сравнительный материал, функциональный подход, эквивалентность

Abstract: The article deals with the problems of translating Chinese phraseology into Russian. The author analyzes some typical mistakes that students often make when studying this topic, and gives recommendations on how to overcome them.

Key words: Chinese language phraseology, grammar of Russian and Chinese languages, grammatical culture, comparative material, comparative material, functional approach, equivalence.

Кытай фразеологиясын орус тилине которуунун эки негизги проблемасы бар. Бул эквиваленттүүлүктүн проблемасы жана котормочулук трансформацияларды колдонуунун проблемасы. Түп нуска менен котормонун мазмундук жакындыгы котормонун коммуникативдик аспектинин башкы маселесин түзүүчү котормочулук эквиваленттүүлүктүн түшүнүгү менен билдирилет. Кытай тили орус тилинен жана башка бардык европа тилдеринен лексикалык жана грамматикалык түзүлүшү, синтаксиси менен айырмаланат. Бирок бул жерде дагы башка тилдер менен толук жана ошондой эле жарым жартылай шайкеш эместиктерди табууга болот. Биз фразеология менен иштөөдө котормочулук эквиваленттүүлүк ишке ашырылып жаткан учурдагы деңгээлдер боюнча бир катар пикирлер дагы бар. Фразеологизмдин маанисинин толук мазмунун чагылдыруу жана түп нусканын атмосферасын берүү үчүн дайым эле орус макалын же орус эквивалент-фразеологизмин пайдалануу максатка ылайыктуу боло бербейт деген көз карашты карманалбыз. Ошентип, биз кытай фразеологизминин эквива-

ленти орус тилине которууда төмөнкү деңгээлдерде ишке ашырыла ала тургандыгын биз аныктадык: 1. Фонемалардын деңгээли. Фонемалар болгону маанисин ажыратуучу функцияга гана ээ болушат, бирок котормо практикасында котормонун бирдиги болуп түздөн-түз фонемалар болгон учурлар дагы болот. Котормонун мындай түрү адамдын аттарын, географиялык аталыштарды жана башкаларды которууда көп колдонулат (реалияларды которууда котормонун мындай түрү көп учурларда эң ийгиликтүү болот). Эгерде сөздөр жана аталыштар бүтүн боюнча берилсе, анда мындай котормо котормочулук транскрипция деп аталат. Кытай фразеологиясы өтө образдуу жана кытай реалиялары менен байланышкан болгондуктан, котормонун мындай түрү түп нусканын атмосферасын берүү үчүн колдонулат, ошондой эле 名落孙山 [míngluòsūnshān] Сунь Шандан кийин тизмеде болуу (Сун династиясынын учурунда сессиялардын биринде экзамендерден өткөндөрдүн тизмесинин акыркысы; төмөнкү маанидеги образ: экзамендерден кулап калуу); 有眼不识泰山 [yǒuyǎnbùshìtàishān] көзү

бар туруп Тайшань тоолорун көрбөй калуу (төмөнкү маанидеги образ: эң башкысыны жанынан өтүп кетүү; эң маанилүүнү байкабай калуу). Ошондой эле котормонун ушундай түрү дайыма эле колдонула бербей тургандыгын айта кетүүгө болот. Мисалы: 说到曹操, 曹操就到 [shuō dào cáo cāo, cáo cāo jiù dào] тилдин учунда. Бул жерде曹操 (орусча Цао Цао) кытай жазуучусунун, аскер ишмеринин, Хань династиясынын биринчи министринин аты. Макалды сөзмө-сөз “ЦаоЦао айтты” жана “Цао Цао келди” деп которууга болот, бирок мындай котормо кытай маданияты менен тааныш эмес орус тилиндегилерге дагы өтө эле экзотикалуу, жана “тилдин учунда” деген орус аналогунда камтылган тийиштүү маанини алып жүрбөйт. 2 . Сөздөрдүн деңгээли . Эгерде сүйлөмдөгү айрым сөздөр сөзмө сөз шайкештикке ээ болсо, алар эквиваленттүүлүктүн ушул түрүнө кирет, бирок мындай котормо практикада сейрек колдонулат (аны синтаксистик өзгөчөлүктөр, ошондой эле толук эквиваленттердин жоктугу чектейт). Фразеология жөнүндө сөз кылуу менен төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктү аныктоого болот: котормо максаты боюнча айкалышуу бөлүгүндө транскрипция менен окшош: ал баштапкы тексттин образдуулугун, атмосферасын берүүгө чакырылган. Мисалы: 山高水长 [shāngāoshuǐ cháng] тоо сымал бийик, жана дарыя сымал узак (образдык мааниде: өлбөс) Эгерде фразеологизмди айрым сөздөргө бөлсөк, анда 山 – тоо, 高 – бийик, 水 – суу, дарыя, 长 – узун дегенди алабыз. Ошентип, бул жерде 开门见山 [kāiménjiànshān] эшикти ачар замат тоолорду көрүү образы: ачык көрсөтүү, даана айтуу; эч нерсеге карабастан . ачык чындыгын айтып салуу деген сөздөрдүн деңгээлинде эквиваленттүүлүккө ээ . Фразеологизмди жакшыраак түшүнүү үчүн айрым бөлүктөргө бөлөлү: 开-ачуу, 见-эшик, 见-көрүү, 山-тоо. Демек. Бул фразеологизм ошондой эле сөздөрдүн деңгээлинде эквиваленттүүлүктүн мисалы болуп кызмат кылат. 3. Сөз айкалыштардын деңгээли. Сөз айкалыштарынын деңгээлинде которуу фразеологияга карата эң колдонулуучу болуп эсептелет, анткени көп учурларда мындай сөз айкалыштарынын мааниси тике мааниси менен чектелген эмес, бир нече маанини суммасы болуп эсептелет (демейде бул идиомага кирген жана каймана, образдуу маанилүү сөздөрдүн суммасы), бул сөздөрдүн деңгээлинде которууну мүмкүн эмес кылат, ошентип. Котормонун бирдиги болуп сөз айкалышы эсептелет. Мисалы: 心甘情愿 [xīngānqíngyuàn] көңүлү менен баруу(бир нерсеге); даяр болуу ; ынтызарлык менен, көңүлү менен, каалап . 明目张胆 [míngmùzhāngǎn] 1) ачык (жана шылуун); ачык, көрүнөө, жабык эмес; тартынбаган; ашынган, уятсыз; ачык эле; 2) бардыгын көрсөтүп эле. Бирок тигил же бул себептер менен фразеологизмдердин ички формасы эки тилде шайкеш келсе, сөзмө-сөз которуу мүмкүн болот: 自掘坟墓 [zìjuéfnmù] өзүнө –өзү көр казуу (өз ажалын өзү издөө маанисиндеги образ). Көрүп тургандай. Бул жерде тике жана каймана мааниси дал келишет, ошондуктан сөзмө-сөз которууга болот. 事怕行家 [shìpàhángjiā] (көз коркок, кол баатыр. Бул жерде биз сөзмө –сө котормонун деңгээлиндеги толук шайкештикке жолугабыз. 4. Сүйлөмдөр деңгээли. Кээде которуу үчүн сөз айкалыштарынын деңгээлиндеги эквиваленттүүлүк жетишсиз, ошондо ушул деңгээлге зарылдык келип чыгат. Кытай жана орус фразеоло-

гиялык бирдиктеринин деңгээлиндеги эквиваленттүүлүктүн түрү жөнүндө сөз кылуу менен биз бардыгынан мурда яньйюу жөнүндө сөз кылабыз.

Мисалы: 入境问俗, 入乡随俗. Чоочун өлкөгө кирүүдө анын үрп адаттары жана салттары менен таанышуу керек. Же орус тилиндеги макал түрүндөгү эквивалент: Чоочун монастырга өзүнүн уставы менен барбайт. 只要工夫深, 铁杵磨成针. орус тилиндеги макал-эквивалент: “Чыдамкайлык жана эмгек бардыгын жеңет. Сөзмө-сөз шайкештик : тырышчаактык болсо, анда жоон темирди дагы өгөп, ийне жасоого болот. 平时不烧香, 临时抱佛脚. орус тилиндеги эквивалент макал: аң уулоого баратып, итке тамак берүү. Сөзмө –сө котормо: демейде арча түтөтпөй, керек болгондо Будданын бутун кучактап жыгылуу. 5 . Тексттин деңгээли. Котормонун бирдиги катары эң сейрек учурларда бүтүндөй текст чыгышы мүмкүн. Эгерде бүткүл текст макалдардан турса же котормонун объектиси болуп ыр эсептелсе ошондой болушу мүмкүн. Мындай учурлар өтө сейрек жана түздөн-түз фразеологияга тиешеси жок болгондуктан, биздин иште буга биз тийишпейбиз. Жогоруда айтылып кеткен экинчи проблема,- котормочулук трансформациялардын зарылдыгы. “Котормочулук трансформациялар бул-тилер арасындагы кайра түзүлүүлөр, баштапкы тексттин элементтеринин кайра түзүлүшү, мазмунун кайра көрсөтүү же котормолук эквивалентке жетишүү үчүн кайра фразалоо боюнча операциялар (3). Мындан ары биз фразеологизмдерди которууга колдонууга боло турган котормолук трансформациялардын түрлөрүн карап чыгабыз: 1. Грамматикалык алмаштыруу. Эки тилдин грамматикалык системалары боюнча биз сейрек учурларда гана толук дал келүүлөрдү байкайбыз. Мисалы, мааниси түшүнүктүү болуу үчүн сөздөрдү кошобуз, анткени кытай сүйлөмү орустукуна салыштырмалуу башкача түзүлгөн : 打狗看主人 итти чабаардан мурда, анын кожоюнун кара. Фактыда, подстрочниктен биз “андан мурда” деген формуланы көрбөйбүз, анын бардыгы жөнүндө биз мазмуну боюнча гана биле алабыз. 在家千日好, 出门一时难. – Бул яньйюу макалынын орусча эквиваленти бар: “Үйдө дубалдар дагы жардам беришет”. Бирок ал айткандын мазмунун толук бере албайт, ошондуктан биз сөзмө-сөз котормону анализдебиз “үйдө миң күн дагы жагымдуу, ал эми дарбазадан ары чыксаң, бир саат дагы оор”. Бирок сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн алмаштырып, предлогду алып салсак, анда котормо жөнөкөй болуп калат. 2 сөз түркүмдөрүн алмаштыруу. Кытай жана орус тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн саны дал келишпейт, бир дилде болбогон спецификалык сөз түркүмдөрү бар (мисалы. Кытай тилинде чакылдар жок, орус тилинде –эсептик сөздөр жок). Ал тургай, бир эле сөз бир эле учурда ар кандай грамматикалык категорияларга тиешелүү боло алат, анткени кытай тили изоляциялоочу тилдерге кирет. Эң айкын мисал болуп жазуу тилинин фразеологизми кызмат кылат: 与人方便, 自己方便 Орус тилинде эквиваленти бар: Кандай кыйкырсаң, ошондой эле жаңырат”, бирок сөзмө-сөз котормого кайрадан анализ жүргүзөбүз: “Сен элге кандай мамиле кылсаң, эл дагы сага ошондой кылат”, толук айкын болуп көрүнгөн өңдүү шартта кытай сүйлөмү орус тилине которууда кандай болуп трансформацияланышын жакшылап түшүнүү

үчүн сөздүктөгү ар бир сөздүн маанисине көңүл буруу жана бизге керектүү эквиваленттерди тандоо менен строка алдындагы котормону жүргүзөбүз: 与 [yù] 1. (жай байланыш) и, с; 人 [rén] зат атооч. 3) адамдар, башка (нея); айрымдар; кимдир -бирөө; 方便[fāngbiàn] 1)ыңгайлуу, жайлуу; ылайыктуу; 自己[zì jǐ] өзү, өзүнүкү, менчик. Строка алдындагы котормо болжол менен төмөнкүдөй болуп чыгат: “Адамдар менен ыңгайлуу. Өзү ыңгайлуу”. Бул жерде «与» союзу “кандай” деген салыштырмалуу союз менен, ал эми «自己» жакчыл ат атооч “сен” деген жеке ат атооч менен алмаштырыла тургандыгы жакшы көрүнөт. №. Сүйлөм мүчөлөрүн алмаштыруу. Сүйлөм мүчөлөрүн алмаштырууда котормонун текстиндеги сөздөр же сөздөрдүн топтору түп нусканын текстиндеги шайкештигинен башка грамматикалык функцияларда пайдаланылат. Башкача айтканда сүйлөмдүн синтаксистик структурасынын кайра түзүлүшү болуп өтөт. Көп учурларда бул мындай кайра түзүүлөрсүз котормо туура эмес болуп, бул тилдин бирдиктеринин лексикалык синтаксистик айкалышуусунун ченемдерине ылайык келмек эмес. 4. Лексикалык алмаштыруу. Фразеологизмдерди которууда колдонула турган лексикалык алмаштыруулардын бир нече түрү бар, алар төмөндө каралат: алар конкреттештирүү жана генерализациялоо. Конкреттештирүү-бул баштапкы тилде жетишерлик кенен мааниге ээ болгон сөздү конкреттүүрөк маанидеги сөз менен алмаштыруу (3). Генерализациялоо –түрдүк түшүнүктү түркүмдүк менен, жекече түшүнүктү жалпы менен алмаштыруу (3) Чэньюй 进攻之鸟 орус тилинде

“үркүтүлгөн карга бадалдан дагы коркот” деген эквивалентине ээ. Ошону менен бирге аны сөзмө –сөз “жаадан корккон куш” деп которууга болот. Бул туруктуу сөз айкалышынын маанисин берүү менен биз “куш” деген жалпы түшүнүктү “карга” деген конкреттүү түшүнүккө чейин ичкертип конкреттештиребиз. 弹丸之地 –генерализациялоонун жекече окуясы, бул чэньюйду сөзмө-сөз “салмоордун ташындай чоңдуктагы жер” катары которууга болот. Бирок биз айкалышты жалпыраак эквивалент менен которобуз: “жердин бир кесими, укму”; 举世无双-уникалдуу, жалгыз. Бул дагы генерализациялоо. Сөзмө-сөз мындай болмок: Бүткүл дүйнөдө түгөй жок”. Трансформациянын башка түрлөрү болсо, бул жерде дал келүүлөр көбүнчө кокусунан, бирок мисалдарды сөздүктөн учуратууга болот.

Тыянактар: 1) кытай фразеологиясынын эквиваленттүүлүгү бир нече деңгээлдерде көрүнүшү ыктымал, ал эми европа тилдеринде ал сөз айкалыштарынын деңгээли менен гана чектелет; 2) кытай тилинен которууда европа тилдеринен которууда колдонулуучу трансформациялар эле колдонулат; 3) кытай тилинен фразеологияны которуу котормочудан эң мыкты көңүл бурууну, реалияларды билүүнү жана котормонун теориясын терең изилдөөнү талап кылат.

Адабияттар

1. Войцехович И.В. Азыркы кытай тилинин практикалык фразеологиясы. -М.. 2007.
2. Ростовцев В.А. кытай тилин которуунун теориясы. Дарстардын курсу.-М., 1977.
3. Интернет –дапек: <http://translations.web-3.ru>.

ДИАЛОГДУН ТАБИЯТЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИРОДЫ ДИАЛОГА

Аннотация. Макалада тил илиминде диалогду изилдөөнүн табияты, спецификасы, көркөм тексттеги диалогдун лингвистикалык көз караштан иликтениши берилди.

Түйүндүү сөздөр: диалог, сүйлөө ишмердүүлүгү, диалогдук кеп, реплика, диалогдук бирдик.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы исследования, специфика диалога в языкознании, исследование диалога в художественном тексте с точки зрения лингвистики.

Ключевые слова: диалог, речевая деятельность, диалогическая речь, реплика, диалогическое единство.

The article deals with the research questions, the specificity of the dialogue in linguistics, the study of dialogue in the literary text from the point of view of linguistics.

Key words: Dialogue, speech activity, dialogical speech, a replica, dialogic unity.

Адамдын сүйлөө ишмердүүлүгүнүн эң негизги жана эң маанилүүсү – диалог. Ошондуктан адамдар ортосундагы алака-мамилени тескөөдө биз диалогго өзгөчө көп көңүл бурарыбыз айкын иш. Адамдын кеби психолингвистиканын жана социалдык психологиянын теориялык жетишкендиктерин өзүнө камтыган өзгөчө ишмердүүлүктүн түрүн көрсөтөт. Андай көрүнүштүн негизинде илимдин башка чөйрөлөрү менен байланышын чагылдырган диалогдун теориясын иштеп чыгуу тил илиминдеги учурдун талабы. Коомдо анын мүчөлөрүнүн өз ара аракеттеринин көптөгөн түрлөрү байкалат. Мындай өз ара аракеттер бири-биринен баарлашуунун максаты жана шарттары менен айырмаланып, ага ылайык жалпы жана локалдык жактан пайдалануу да өзгөчөлөнөт. Анын натыйжасында тилдин коммуникативдик функциясы аныкталат да, ал ар түрдүү шарттарда, анын менен катар тил системасынын функционалдык-стилистикалык ар түрдүүлүгүндө ишке ашат. Коммуникативдик функциясы даана чагылдырылган жалпы элдик тилдин функционалдык-стилистикалык түркүмүнүн негизги формасы – диалогдук кеп.

Адамдын тиричиликтеги, эмгектеги, массалык-маалымат каражаттарындагы жана компьютер тармактарындагы жашоосу диалог менен тыгыз байланышкан. Диалог ал эпикалык болобу, же драмалык болобу көркөм чыгарманын текстинин белгилүү бир бөлүгүн да түзөт. Айрыкча драмалык чыгармада ал басымдуу роль ойнойт. Ошондой эле белгилей кетчү нерсе, диалог өз алдынча жанр катары философияда жана публицистикада да кеңири орун алып, буга мисал катары Платондун диалогдорун, Ч.Айтматов менен М.Шахановдун “Аскада калган аңчынын ыйы” диалог жанрындагы чыгармасын ж.б. алсак болот.

Диалогдун өзү конкреттүү жана спецификалык каражаттарда ишке ашат. Анда адамдын кеп ишмердүүлүгү, ошондой эле ар кандай тилдин жашоо формасы чагылдырылат.

Диалогду кеп баарлашуусунун формасы катары талдоодо изилдөөчүлөр алгач сүйлөшүүнүн б.а. диалогдук кептин ишке ашышынын натыйжасында пайда болгон кеп структурасына кайрылышат. Андан сырткары, диалогдун алкагында келип чыккан маселелерге тилдин коомдук функциясы да таасирин тийгизет. Диалогду изилдөөнүн бардык аспектилери бири-бири менен тыгыз байланышта, аны менен катар диалогдун түрдүү кубулуштары лингвистиканын дээрлик көпчүлүк чөйрөсүндө каралат.

Демек, диалог деген эмне? Диалогдун табияты кандай болушу керек? – деген сыяктуу суроолор азыркы учурда бири-бири менен тыгыз алакада болгон илимдердеги таанымал болуп калган эмгектердин да өзөгүн түзөт десек жаңылышпайбыз.

Диалог, биз жогоруда айткандай, бир катар илимдер (тил илими, адабият таануу, философия, психология) алкагында каралып, анын үстүндө иштеген көптөгөн изилдөөчүлөр бул маселенин тегерегинде өз ойлорун, бүтүмдөрүн, божомолдорун айтып кетишти.

Диалог, бардык изилдөөчүлөрдүн пикиринде, өзүнө тиешелүү белгилери менен өзгөчөлөнөт. Эң алгач, ортосунда кеп айтымдары өтүп жаткан экиден кем эмес маектешүүчү, ошондой эле диалогдо кеп кырдаалынын мүнөзү, сүйлөп жаткан тараптардын алмашып турушу, б.а. кептин мезгил-мезгили менен даректелиши, диалог жүрүшүндө тилдик кырдаалдын тез-тезден өзгөрүп турушу менен мүнөздөлөт. Диалогдо жест, мимика өңдүү тилдин вербалдык эмес каражаттары да мааниге ээ. Өз кезегинде Л.П.Якубинс-

кий эмгектеринде “Тил - адамдын жүрүм-турумунун бир көрүнүшү. Адамдын жүрүм-туруму анын организминин чагылдырылышы сыяктуу психологиялык факт, жана организмдердин бирге жашоодо өз ара аракеттешүү шарттарында көз каранды болгон социологиялык факт” деп белгилейт (Якубинский, 1986: 20). Демек, окумуштуулар алгачкы эмгектерди жаратууда ушундай өңүттө кепти адамдын ишмердүүлүгүнүн бир түрү катары кабылдашкан.

Диалог – тар маанисинде баарлашуунун формасы катары О.С.Ахманованын “Словарь лингвистических терминов” аттуу эмгегинде “одна из форм речи, при которой каждое высказывание прямо адресуется собеседнику и оказывается ограниченным непосредственной тематикой разговора” [1.132] деп берилет да, бул аныктама диалогдун кептин формасы катары уюшулушунун маанилүү жагын: адресаттын болушун, айтымдардын жалпы тематикасын баса белгилейт. Ошентсе да, муну менен терминдин мазмуну боюнча түшүнүк бүтүп калбайт. Өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып лингвистикалык сөздүктөр, энциклопедиялар диалогду дагы да кененирээк сүрөттөйт. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө (1990) диалог же диалогдук кеп “айтым – репликалардын алмашуусунан турган кептин формасы (тиби), анын тилдик курамына адресанттын кеп ишмердүүлүгүндө адресаттын ролун активдештирүүгө болгон аракеттен улам түздөн-түз таасири тиет. Диалогдук кеп үчүн репликалардын мазмундуу (суроо/жооп, макул болуу/каршы чыгуу) жана конструктивдүү байланышы мүнөздүү” [2.135].

Бул аныктама адресат менен адресанттын, репликалардын формалдуу жана мазмундуу бирдигин гана эмес, конститутивдик моментин – адресаттын таасири алдында адресанттын айтымынын тилдик курамынын түзүлүшүн камтыйт.

Диалог сөзү грекче dialogos деген сөздөн келип чыгат да, эки бөлүктөн турат: dia приставкасы “аркылуу (сквозь, через)” жана logos уңгусу “сөз, маани, кеп”. Терминдин биринчи бөлүгүн “өтмө кыймыл, өтүп кирүү, чектөө, бөлүштүрүү, өз ара түшүнүүчүлүк” деп туюнтууга болот. Демек, диалог – бөлүштүрүлгөн сөз, өз ара кеп деген маанини берет. Диалогдон айырмаланып монолог (грекче monos “жалгыз” жана logos) эч ким менен бөлүштүрүлбөгөн сөз деген маанини түшүндүрөт. Мындай түшүнүк диалогдун монологдон айырмасын шарттайт, анткени бир адам өзү менен же башка адам менен ичинен диалог жүргүзүшү мүмкүн. Ошондо гана бөлүштүрүлгөн сөз, маани, маңыз пайда болот. Диалогдун аркасында адам сүйлөйт жана ойлонот, бөлүштүрүлгөн сөз бириктирилет, адамдардын ар кандай тобунун алака-мамилеси бекемдейт.

Тарыхый жактан диалог адамдардын баарлашуу формасы катары монологдон мурда пайда болгон. Адамдардын ортосунда ымдоо-жаңсоо баарлашуусунун формасы алда-канча жетишсиз болуп, анын натыйжасында вербалдык баарлашуу муктаждыгы пайда болуп, алгач диалог адамдардын ортосундагы байланышты түзгөн. Адам өз табиятында башка адам, табият, реалдуу же виртуалдуу дүйнө менен баарлаша албай койбойт. Ал гана эмес монолог да маектешүүнүн кырдаалы менен түздөн-түз байланышта болбосо да, дайыма бир жагынан даректелген, бир жагынан мур-

дагы контекстке, конфликтке, кырдаалга реакция же реплика болуп түшөт. Ошондуктан монологду кээде токтоп калган диалог, б.а. диалогдон алынган айтым катары аташат.

Диалогду ар тараптан изилдөө орус лингвистикасында өткөн кылымдын 20-жылдардан башталып, ага Л.П.Якубинский, Л.В.Щерба, Е.Д.Поливанов, В.Н.Волошинов, В.В.Виноградов жана М.М. Бахтиндер андан ары изилденишине теориялык фундаментинин негизин салышкан [3.299]. Диалогго болгон чоң кызыгуу 40-жылдардын соңунда 50-жылдардын башында башталат. Андан бери диалогдун ар кыл маселелери орус жана чет тилдериндеги материалдардын негизинде интенсивдүү иштелип келе жатат.

Орус жана чет элдик тил илиминде диалогго арналган изилдөө материалынын көптүгү бул кубулуштун татаалдыгынан жана көп аспектиге ээ экендигинен кабар берет.

Диалог оозеки баарлашууда адамдарды байланыштыруучу каражат болсо, көркөм текстте кырдаалды уюштуруучу, кеп куруучу материал катары кызмат кылат. “Чыгармада диалогдун колдонулушу – кейипкерлердин табити, кыял-мүнөзү, пикир алышуу маданияты ж.б. бөлүнүп көрүнүп туруучу элемент. Диалог автордук баяндоодон кейипкерлерге өтүүдө, алар менен тааныштырууда, окуялар менен аралаштырууда маанилүү каражат болуп кызмат кылат. Эгерде драмалык чыгармаларда активдүү колдонулуучу ыкманы түзсө, прозалык чыгармаларда активдүү роль ойнобойт. Ал бар болгону образдар системасынын толукталуучу жагдайы катары гана кызмат аткарат” [4.158]. Албетте, окумуштуунун бул ою менен макул болуу менен катар, “прозалык чыгармаларда активдүү роль ойнобойт” деген пикирине толук кошула албайбыз. Айрым чыгармалардын башталышында кейипкердин образы автордук сүрөттөө менен ачылып берилбегени менен, анын башка бир каармандар менен диалогундагы кеп аркылуу гана анын жүзү даана тартылып, окурманга ал жөнүндө толук картина ачылат:

– Эй, бала! – деп мага кыжырлуу карады. – Билдик сенин окумуштуу экениңди. Үйдөн барып тавот салган шприц апкел!

Мен жүгүрүп барып апкелгеним солидол салган шприц экен.

– Эй, сен академик болбой куруп кал! – деди алиги киши канталаган көздөрүн мага тикенектей кадап. – Чала-моңол бизге лекция окуйсун да, өзүң оозуң кайсы десе мурдуңу көрсөтөсүн. (Ч.Айтматов “Ботогоз булак”).

кыжырлуу сүйлөгөнү, балага карата “эй” деп кайрылганы, “куруп кал” өңдүү сырдык сөздү пайдалангандын өзү адамдын мүнөзүнөн кабар берет.

– Сабыр эт, Абакир! Кыйкыргандан пайда жок. Карачы, ансыз да өң-далеттен жок, байкуш бала. – Менин калтыраган колуман чаканы алып, Калийпа радиаторго суу куюп жатты. – Алынча тырбалаңдап жүрөт го. Карачы, үстү-башы сыгып алма тер...

– Тер болсо кантейин! – деп Абакир ого бетер заарланды. – Үйүндө китебин окуп отура бербейби!

– Койчу эми, – деп Калийпа аны жоошутуу менен алек. – Ачууң аябай чукул да. Анткениң болбойт, Абакир.

– Мындайлардын кылыгы менен боло берсең арам өлөсүң. Пландын аткарылганын сенден эмес, менден

сурайт. Менин түбүмө жеткен ушул макоо окумуштуу экени менен кимдин иши болот. (Ч.А.)

Репликаларда көрүнүп тургандай эле Абакирде жайынча мамиле кылуу, кичүүгө ызаат көрсөтүү, компромисске баруу сыяктуу адамдык сапат жок. Анын сүйлөгөнүндөгү интонациянын өзү эле агрессивдүү багытталган динамиканы алып жүрөт. Кейипкерлерге ортосунда далдалчы аракетин жасаган Калийпанын репликаларындагы “ачууң аябай чукул” сөз айкашы Абакирдин мүнөзүнүн бир көрүнүшү. Же болбосо, “үйүндө китебин окуп отура бербейби!” деп заарланганы өзүнүн тегерегиндегилердин кандайдыр бир дүйнө таанууга болгон умтулуусун түшүнгүсү келбегендиги ачык сүрөттөлөт. Албетте, кейипкерлердин диалогу менен катар автордук ремаркалардын берилиши алардын абалын, турумун дагы дааналайт.

Диалогдун өзүндө кейипкерлердин ички абалы, психологиялык абалы, айрым учурларда тубаса мүнөзүндөгү кай бир көрүнүштөрү да түрдүү тилдик каражаттар менен чагылдырылып, андагы жайынча, күчтүү, суроолуу интонация сүйлөшүүнүн темпин, динамикасын, ыргагын камсыздоо менен чыгарманын тынчтык абалдан кыймылдуу абалга өтүшүнө шарт түзөт же кырдаалды пайда кылат. Биз талдоого алган чыгармадагы Абакирдин одоно орой мүнөзүнөн улам жан дүйнөсү таза, баёо Кемелдин каршылыктарга туруктуулук бере башташы, акыйкат үчүн мушташса боло тургандыгы бүтүндөй чыгарманын тулкусунда берилген диалогдук бирдиктерден айкын-

далат. “Ошондуктан диалог көркөм адабий чыгарманы жаратуучунун бир абалдан экинчи абалга, тынчтыктан кыймыл-аракетке, же кыймылды кыймылга айландыруучу каражат катары колдонулат” [5.158].

Диалогдун орчундуу маселелери жогорудагылар менен гана чектелип калбайт. Диалогдун табиятынын өзү анын татаалдыгынан кабар берет. Диалогдун өлчөмү теориялык жактан чексиз, анын төмөнкү чеги ачык өңдөнүшү мүмкүн. Ошентсе да ар бир диалог башталышка жана аякталышка ээ. Диалогдун бирдиги анын маанисинде, темасында жана мазмунунда. Диалог – ой-жоруулардын айкашын мазмуну боюнча өз ара байланышкан логикалык чынжырын чагылдыруунун каражаты, анда эки сүйлөшүүчү тарап бир ойду пайда кылган кептик курулуш, экөөнүн ортосундагы бөлүштүрүлгөн теманын структурасы. Татаал бирдик катары каралган диалогдун спецификасы анын тематикалык бүтүндүгү, мазмундун мүнөздүү өнүгүшү, ойдун жүрүшү менен тыгыз байланыштуу.

Адабияттар

1. Валуевская З.В. Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 299-314.
2. Өмүралиева С. Текст: Семантика, структура. – Б., 2002. 156-181-б.
3. Хисамова Г.Г. Социально-психологические типы языковых личностей в рассказах В.М.Шукина // Филологические науки. – 2008. -№4. – С.100-110.
4. Айтматов Ч.Т.Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 1-том. – Б.: Учкун, 2009. 5-404-б.

阿依坡娃 乌美特

(新疆, 乌鲁木齐, 新疆大学, 人文学院, 博士)

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЧЕТ ТИЛДИ ОКУТУУНУН
НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИOVERVIEW OF THE FOREIGN LANGUAGE
EDUCATION IN KYRGYZSTAN

摘要: 文章主要介绍吉尔吉斯斯坦外语教育政策与规划研究文本。采用文献法分析了现代吉尔吉斯斯坦外语教育情况和外语教育发展现状。

关键词: 吉尔吉斯斯坦, 教育政策, 外语教育。

Abstract: This article describes the foreign languages. education policy in Kyrgyzstan and its planning. It was investigated the teaching process of the foreign languages in the Kyrgyz republic by using the analyzing the modern literature.

Key words: Kyrgyzstan, the education policy, the foreign languages.

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандагы чет тилди окутууну пландаштыруу маселелери жана саясаты каралган. Заманбап адабияттарды колдонуунун негизинде Кыргыз Республикасындагы окутуу процесси изилденген.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызстан, окутуу саясаты, чет тили.

一, 引言

吉尔吉斯斯坦是多民族多语言的中亚内陆国家, 与外国在经济贸易往来, 文化交流, 教育合作等方面有着密切的关系。该国自独立以来, 以开放, 民主的态度面对外语及外来文化, 为该国民众及来吉求学者创造了良好的外语学习环境。

本研究以社会语言学, 外语教育理论为基础, 立足吉尔吉斯斯坦教育政策与规划, 分析了吉尔吉斯外语教育环境, 对吉尔吉斯斯坦教育与外语教育发展现状进行了深入地分析。

二, 吉尔吉斯斯坦外语教育政策与法规

随着全球政治、经济和文化交流的不断扩大, 各国人民对外语的需求迅速增长。语言政策是国家总体政策的一个重要组成部分, 代表了国家利益的方向, 反映了各利益阶层的互动关系。

在全世界范围内, 外语教学已经普及, 外语教学已经成为基础教育和中小学教育中一门重要的基础学科。当今社会, 外语在促进国际文化交流、合作等方面的作用日益凸显, 20 世纪 90 年代以来, 许多国家都把外语看作是提高国际竞争力, 适应全球化发展, 促进民族间相互理解与融合, 提高国际意识的重要工具。

吉尔吉斯斯坦中小外语教育的发展离不开语言发展国的支持, 语言推广国的大力资助给吉尔吉斯外语教育增添了活力。这些语言推广国在吉尔吉斯设立语言学习中心, 创办语言文化机构, 与吉尔吉斯合作办学等。例如: 吉尔吉斯有不少语言中心, 这些语言中心给吉尔吉斯合作院校派教师, 送教材, 提供教学设备等, 给合作院校带来先进的教学理念, 优秀的教学资源。这些语言中心采用各种方法鼓励当地学生学习外语, 例如: 获得奖学金奖励, 免费赴目的语国学习, 交换学生等, 为合作院校创造了优越的外语学习条件, 营造了良好的文化氛围, 从而吸引了更多的学生。语言推广国在吉尔吉斯外语教育发展过程中扮演了很重要的角色。

对吉尔吉斯斯坦语言政策的研究首先可以帮助我们清楚了解其语言政策的内容和特征，同时还可以透视其国家的民族关系和政治走向；其次，可以在理论和实践上更好地指导汉语在吉尔吉斯斯坦的推广工作和目标。任何一个国家的外语教育规划都与这个国家的外交，经贸，科技发展有密切关系，在制订外语教育规划时，必须注意将当前的政治经济需要与长远的教育事业需要协调一致，才能制订出全面，均衡，科学的规划。外语教育规划是提高外语教育效率的可能途径。有关吉国外语教育政策，规划研究的文章不多，例如：“吉尔吉斯斯坦外语教育规划的得与失”（“外语教学与研究”2005年第4期，期刊Проект ЮСАИД “Сапаттуу билим” в КР.Отчет об исследовании «Новые подходы к удержанию учителей в Кыргызской Республике», Bishkek）些研究对吉尔吉斯斯坦外语教育政策和规划进行了整理和分析，指出了吉国外语教育中存在的一些问题和矛盾，并提出了建议和解决办法，以期对吉尔吉斯斯坦外语教育政策的制定提供一定的参考。

随着外语对社会的服务面越来越广，外语教育已开始在市场经济条件下向多种经济实体、机构或部门提供复合型外语人才。吉尔吉斯斯坦高校外语教育作为促进社会经济发展的基点，正面临着挑战。吉尔吉斯斯坦国际交流合作不断扩大，社会对外语人才的需求一直呈上升趋势，高校的外语教育有了迅猛的发展。吉尔吉斯斯坦汉语学习人数的逐年增加即反映了中吉经济合作不断升温的趋势。

对于吉尔吉斯斯坦这个总人口为580.0万（截至2014年11月底，驻吉尔吉斯使馆经商参处“2014年吉尔吉斯社会经济概况”中报道）的多民族国家来说，经济发展和社会稳定是第一位的，吉尔吉斯斯坦存在的多元文化，是其魅力所在，也是在吸收投资等方面可利用的资源，面对各种外资机构和外来援助，外语人才的培养至关重要。

三、吉尔吉斯斯坦外语教育的发展现状

吉尔吉斯高校外语教育发展初期，受前苏联的影响，外语语种多指英语、法语、德语等欧洲语言，到目前为止，英语仍然在该国的外语教育体系中占有绝对优势。现在，吉尔吉斯斯坦受过高等教育的年轻人多能掌握三种语言：吉尔吉斯语、俄语和英语。吉尔吉斯高校外语教育已经进入了快速发展时期，呈现出百花齐放的景象，土耳其语，阿拉伯语，汉语，韩语，日语，印度语，伊朗语，波兰语等语言中心纷纷进入该国，给该国年轻人学习外语提供了更多的便利条件，随之，该国年轻人及来吉的求学者外语选择的机会也越来越多。以吉尔吉斯—斯拉夫大学为例，该校有着广泛的国际关系，该校的学生分别来自独联体和其他别的国家，教师也来自不同的国家，如：俄罗斯，中国，德国，梵蒂冈，荷兰，伊朗，日本，土耳其，美国等。该校主要的合作伙伴有：俄罗斯，美国，中国，希腊，荷兰，瑞典，韩国，德国，土耳其，以色列等。

吉尔吉斯-斯拉夫大学国际关系专业的学生可以选择世界上14种语言中的一种作为第二外语：汉语，德语，英语，土耳其语，韩语，哈萨克语，意大利语，日语，阿拉伯语，西班牙语，土库曼语，乌克兰语和法语。

吉尔吉斯斯坦现有高校52所，其中32所国立大学，20所非国立大学，其中跟其他国家合作的高校就有十几所。与美国合作的大学有中亚大学；与土耳其合作的大学有两，一所是1995年由土耳其和吉尔吉斯合办的土耳其-玛纳斯大学，另一所是1996年私人创办的土耳其阿拉套大学；跟俄罗斯合作的大学有7所，分别是吉尔吉斯-俄罗斯斯拉夫大学（原为俄罗斯斯拉夫大学，苏联解体后1992年改名），和6所俄罗斯大学的分校，如奥什国立社会大学（原吉尔吉斯-乌兹别克大学），科威特的大学，伊斯兰大学，中亚大学等。

吉尔吉斯斯坦还有许多国际合作组织和计划,例如:欧洲学校安全与合作组织(Organization for Security and Cooperation in Europe Academy),欧盟向吉尔吉斯斯坦提供了特慕普斯计划(TEMPUS),伊拉斯诺计划(Erasmus Mundus),伊拉斯诺对外合作窗口计划(Erasmus Mundus External Cooperation Window)以及欧盟培训基金项目(European Training Foundation)等等。

吉尔吉斯教育部国际合作、国外投资部主任 Адрешева 在访谈表示:吉尔吉斯人是个善于学习语言的民族,19世纪有国外的研究人员来到吉尔吉斯,吉尔吉斯人用歌来描述客人,语言上很有天赋。她还表示:我们对各种教育上的国际合作及投资是主动的,表示欢迎的,态度是支持的,是希望其得到发展的。正如吉民大吉中学院汉语教研室主任帕合提古丽教授所说:“如果一个人学会了一种语言,那她一定了解了这个语言的文化,如果一个人知道更多的语言,那么她就了解了更多的文化,这个人内心世界也就更丰富了。语言是桥,如果你不懂外语,你就不能走出去。吉尔吉斯斯坦人通过学习外语,如果能在国外就业,对吉尔吉斯的发展也是有帮助的。”可见,吉尔吉斯高层和民众对于外语教育都是持开放态度的,这为自上而下式和自下而上式的汉语国际教育途径的结合和拓展创造了可能。今天,各国将在各在的发展基础上,不断克服障碍,完善管理机制,增加丰富外语教材,壮大教师队伍,提高外语教师质量,从工作广度的深度上取得进一步发展,展现出美好的前景和前途。

四, 结语

在全世界范围内,外语教学已经普及,无论是发达国家,还是发展中国家外语教学已经成为基础教育和中小学教育中一门重要的基础学科。当今社会,外语在促进国际文化交流、合作等方面的作用日益凸显,20世纪90年代以来,许多国家都把外语看作是提高国际竞争力,适应全球化发展,促进民族间相互理解与融合,提高国际意识的重要工具。外语对社会的服务面越来越广,外语教育已开始向市场经济条件下向多种经济实体、机构或部门提供复合型外语人才。吉尔吉斯斯坦外语教育作为促进社会经济发展的基点,正面临着挑战,校的外语教育有了迅猛的发展。

参考文献

1. 梁云 刘宏宇. 2012. 《哈萨克斯坦、吉尔吉斯斯坦、塔吉克斯坦、土库曼斯坦汉语教学研究》[M] (中亚汉语国际教育研究丛书), (2): 88-97.
2. 帕合提古丽. 2010. 《吉国中小学外语教育的思考》, [M]. 吉民大学, 学报, (3): 56-61.
3. 马磊 薛慧. 2013. 《吉尔吉斯斯坦高校外语教育探析》[J]. 新疆师范大学学报(哲学社会科学版), (1): 11-13.
4. 王伟廉. 1997. 《高校课程体系现代化的基本特征》载《上海高教研究》[J]. (4): 43-49.
5. 范祖奎, 易红. 2010. 《吉尔吉斯斯坦高等教育现状调查研究》[N]. 新疆社会科学.
6. Проект ЮСАИД. 2009. “Сапаттуу билим” Кыргызской Республики. [DB/OL].
7. ЮНИСЕФ. 2009. Образовательные достижения в регионах СНГ. [DB/OL] (6).
8. Махкамова Г. 2008. Основные аспекты содержания межкультурного обучения студентов филологического вуза [J]. Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. (5): 23-26.
9. <http://edu.gov.kg/ru/obrazovanie/shkolnoe-obrazovanie.html> [DB/OL] (6)

КЫТАЙ ТИЛИНИН ТУРУКТУУ АЙКАЛЫШТАРЫНДАГЫ АЯЛДЫН ОБРАЗЫ

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЯХ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

IMAGE OF THE WOMAN IN STEADY COMBINATIONS OF CHINESE LANGUAGE

Аннотация: Бул макалада “Кытай тилинин туруктуу айкалыштарындагы аялдын образы каралат. Тилдеги эмоционалдуулукту көрсөтүү тил системасынын бардык деңгээлдеринде байкала турган “адамдын тилде” көрсөтүлүшүнүн эң олуттуу аспектеринин бири болуп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: Кытай тили, макалдар, фразеология, туруктуу айкалыш.

Аннотация: В этой статье рассматривается «Образ женщины в устойчивых сочетаниях китайского языка». Выражение эмоциональности в языке является одним из самых существенных аспектов представленности «человека в языке», наблюдаемой на всех уровнях языковой системы.

Ключевые слова: Китайский язык, пословицы, фразеология, устойчивое сочетание.

Annotation: These articles consider the «Image of woman in permanent combination with Chinese language». Expressing emotion in language is the most essential aspect of presentation of «person in language», observed in all levels of language system.

Key words: Chinese language, proverbs, phrasal words, word combinations.

Кытай тили азыркы учурдагы тилдердин ичинен эң байыркысы болуп эсептелет. Ошондой эле ал азыркы учурда колдонулуп жаткан жазуулардын ичинен эң байыркысы. Кытай тили көп жылдык тарыхка ээ. Бул мезгилдин ичинде эл так, таамай жана кооз деп тапкан жана элдин турмуш образын, анын улуттук психологиясын чагылдырган анда көптөгөн сөздөр чогулган. Туруктуу айкалыштарга фразеологиялык айкалыштар, макалдар жана лакапта, көндүм болгон сөздөр жана каймана –кыска сөздөр кирет, алар тилдин байлыгын жана көп түрдүүлүгүн айгинелеп турат. Ар бир доор жаңы көрүнүштөрдү пайда кылат, ошону менен жаңы түшүнүктөр пайда болот, тилге керектүү эмоционалдык түс берет. Туруктуу айкалыштар бир гана кытай тилинде эмес, башка дүйнөлүк тилдерде дагы эбегейсиз катмарды түзөт.

Курамы боюнча татаал тил бирдиктерин изилдеген, туруктуу мүнөзгө ээ өз бетинче мааниси бар, туруктуу сөздөрдүн фразеология-тутуму жана алардын түрлөрү жана алардын сөздөгү аракеттери. Сөзмө-сөз которулбай турган, түшүнүктүк кабыл алынуучу фразеологиялык сүйлөмдөр аркылуу тилдин эстетикалык аспекти күчөйт. Кытай тилинин фразеология-мүчөсү – бул эч жерде болбогондой улуттук компонент камтылган өткөндүн мурасы. Бул жерде яшма, нефрит, ажыдаар, феникс сыяктуу кытайдын реалия-

лары, белгилүү кытай баатырлары ж.б. көрсөтүлгөн. Кытай тилинин фразеологиясы бардык тил стилдеринде жана айрыкча адабиятта- көркөм тилде кеңири берилген. Кытай фразеология-мүчөсүнүн тарыхы абдан байыркы, алар көптөгөн жүз жылдар бою кытай тилинде материалдык турмуштун жана кытай элинин руханий жашоосунун эң кеңири чөйрөлөрүн камтуу менен жашап келишет, алар кытай турмушунун реалияларын чагылдырышат, Кытайдын тарыхы, маданияты, этикасы жана эстетикасы жөнүндө көптөгөн маалыматтарды камтышат, маанилүү тааныштыруучу мааниге ээ болушат жана бизге өз формасын сактоо менен жеткен. Фразеологиялык бирдиктер коом тарабынан кабыл алынышкан, бардыгына тааныш жана кеңири колдонулушат.

Макалдар жана лакаптар – бул эл тарабынан түзүлгөн байыркы булактардан которулган же адабий чыгармалардан алынган таамай, так айтылыштар. Макал – бул элдик поэтикалык чыгармачылыктын кичи формасы, демейде тарбиялык маанидеги мүнөздө. Макалдар көп учурда насааттык мааниге ээ. Лакап – бул кеңири кабыл алынган, демейде өтмө метафоралык маанидеги, бирок макалдардан айырмаланып, толук сүйлөм болбогон, көп колдонулуучу айтылыштар. Макалдар жана лакаптар өзүнө муундар бою топтогон тажрыйбаны камтып жүрүшөт, ошондой эле

биздин тилди көркөмдөп, аны андан дагы кооздойт, өзүнө турмуштук байкоолорду, элдин коллективдүү тажрыйбасын, анын акылмандыгын көрсөтөт. Алар үчүн образдуулук, көркөмдүк, жөнөкөйлүк жана кыскалык, тактык жана жеткиликтүүлүк мүнөздүү.

Азыркы учурда кытайдын адабий тилиндеги ченемдерди кезектеги глобалдуу реформасы жүрүп жатат. Өзгөрүүлөр тилдин дээрлик бардык бөлүктөрүндө болуп өттү. Бирок, бул модификациялоолор сөздү колдонуу жана сөз айкаштарынын ченемдерине көбүрөөк байкалгандай таасир берди. Сөз түзүү, грамматикада гана эмес, оозеки тилде дагы жаңы туруктуу айтылыштарды түзүү кеңири таркады. Бул теманын чагылдырылышы туура сөз кылуу менен биринчи кезекте И.В.Войцеховичтин, М.Г.Прядохиндин жана кытай филологу Ма Гуо Фандын эмгектерин атоо зарыл. Алар кытай тилинин туруктуу чектерин изилдөөгө зор салым кошту. Алардын илимий эмгектери кытай тилин таануучу-филологдор үчүн методикалык колдонмо жана окуу китеби болуп калды. Макаланын бул темасы тил таануу жана методикалык көз караштан дагы чоң кызыкчылыкты туудурат. Кытай тилин үйрөнүүчүгө туруктуу айкалыштарды колдонууну кытай тилинин фразеологизмдери өз ара алмаштырылбай тургандыгы жана ситуативдүү кимге карата колдоно билүү эң зарыл экендиги көрүнүп турат. Жогоруда айтылгандан, бул макаланын “Кытай тилинин туруктуу айкалыштарындагы аялдын образы” деген темасы өзгөчө актуалдуу угулат [1].

Кытай тилинин туруктуу айкалыштарындагы аялдын образы ар кандай жагдайларда ар кандай колдонулат, оң жана терс маанилерге ээ. Кытай тилинин туруктуу бирдиктеринде аял Улуу эне, Улуу Кудай эне катары кабыл алынып, аял заты ай, жер жана суулар менен символдошот, анын инстинктивдик жөндөмдүүлүктөрү эркек затына байланышкан карама-каршы койуу катары рационалдуу тартипте көрсөтөт. Бул өтө татаал символика, анткени Улуу Эне бейпилдикти берүүчү жана коргоочу же каардуу жана талкалоолор-

ду алып келүүчү катары болушу мүмкүн. Ала таза руханий алып жүрүүчү, жана сирена же азгырыкчы; Асман Падышасы; жогорку акылмандык же эң ашынган акылсыздык- аны табиятынын эң татаалдыгы. Мисалы: Нюйва кудай аял тарабынан асманды оңдоо, Асман кызы гүл менен жаадырып жатат; бактылуулукту олужалык менен каалоо. Ата-эненин жардамына таянбастан өзүн - өзү камсыз кылган кыз тууралуу образдуу айтылыш [2, 455-б.].

Аялды бардыгы, айга, кабыл алуучу, коргоочу, азыктандыруучу, ошондой эле сууга, кемеге, үлүлгө, балыкка, берметке тиешеси бардыгы символдоштурушат [3, 102-б.]. Жарым ай айдын жарыгын чагылдырат, жылдыз –бул анын негизги атрибуттары. Кытай символикасында ал - инь, индуизм менен буддизмде бул - Шакти же Пракрити. Индия искусствосунда сулуу аял Майянын, Улуу Эненин кутмандуу пайда болушун билдирет, ошол эле учурда Кара Кали же –Дур –га тескерисинчени символдоштурат. Христиан искусствосунда чиркөө, Христтин колуктусу крест же потирди кармап турган же таажы кийген аял катары көрсөтүлөт. Вуаль менен жабылган же көздөрү таңылган аял европалык синагоганы символдоштурат. Туруктуу бирдиктерде аялдардын фигуралары наркты, кадыр-баркты, ошондой эле жыл мезгилдери сыяктуу колдонулган. Аял затына тиешелүү болгон ар кандай көптөгөн бирдиктер бар, кыздарга, аялга, энеге, эжеге, чоң энеге карата колдонула турган туруктуу айкалыштар бар [4, 98 б.]. Жана ушунун ар биринде терең маани жатат.

Адабияттар

1. www/baidi.com
2. Аман Саспаев. Кытай – кыргыз сөздүгү.
3. Тан Аошун. Китайская картина мира. Язык, культура, ментальность. М.: Языки славянской культуры, М., 2004.
4. Семенас А.Л. Лексикология современного китайского языка. М.: Наука, ГРВЛ, 1992.

Чыманова Ж. Ж.
к.ф. н., ст. преподаватель
Кыргызско-Турецкий университет "Манас"
Бишкек, Кыргызстан
E-mail: jikastar82@mail.ru

О ВАЛЕНТНОСТИ ГЛАГОЛОВ ГОВОРЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ СҮЙЛӨӨГӨ БАЙЛАНЫШТУУ ЭТИШТЕРДИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ ЖӨНҮНДӨ

VALENCY OF VERBS OF SPEAKING IN THE KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Аннотация. В статье рассматриваются глаголы говорения кыргызского и английского языков и их валентностные отношения, в частности валентность оценки и валентность объекта. Валентность оценки дает характеристику особым чертам и признакам речевого акта и валентность объекта, которая указывает на объект или тему речевой ситуации.

Ключевые слова: валентность, глагол, говорение, валентность оценки, валентность объекта.

Аннотация: Макалада кыргыз жана англис тилдериндеги сүйлөөгө байланыштуу этиштеринин валенттүүлүк мамилелери каралып, өзгөчө баалоо жана объект валенттүүлүккө көңүл бурулган. Баалоо валенттүүлүгү сүйлөө иш-аракетинин сапаттарын мүнөздөсө, объект валенттүүлүгү сүйлөө актысынын темасын, сөз эмне жөнүндө болуп жатканын аныктайт.

Түйүндүү сөздөр: валенттүүлүк, этиш, сүйлөө, баалоо валенттүүлүгү, объект валенттүүлүгү.

Resume. The paper is devoted to the valency features typical for the verbs of speaking in the Kyrgyz and English languages. The valency denoting the peculiar features of the speech act; the valency of object characterizing the object or topic of the speech situation.

Key words: valency, verb, speaking, valency of evaluation, valency of object.

В лингвистике валентность глаголов относится к числу участников, контролируемых глагольным предикатом. При этом сразу вспоминается деление глаголов на переходные и непереходные, где переходные (или транзитивные) глаголы - это: 1) глагол со значением действия, которое распространяется на предмет, не являющийся субъектом действия; 2) глагол, естественно вступающий в сочетание с винительным падежом существительных без предлога; 3) глагол, способный к сильному падежному управлению. А непереходный (или интранзитивный) - глагол со значением действия, не подразумевающего предмета, на который это действие естественно направляется [1; 1969]. Но тем не менее не стоит приравнивать ва-

лентность к переходности непереходности глаголов, поскольку переходность берет во внимание только участников-дополнения, в то время как валентность показывает всех участников.

Валентность оценки характеризует различные особые черты и признаки речевого процесса [2; 1977]. Если агенс являясь источником речевого контакта, передает информацию, то валентность оценки характеризует различные особенности речи: манеру, громкость, резкость, тон и т.д. Таким образом, главной задачей здесь является дать ответ на вопрос: как?, каким образом? В качестве реализаторов данной валентности выступают очень часто наречия, глаголы, прилагательные и деепричастия, а также существительные:

“Тур,” – *деди саал зекий...* [3; 1971].

“Get to your feet,” – he *said, with a threatening note in his voice* [4; 1980].

“Бек,” – *деди саал муактанана...* [3; 1971].

“Bek,” – he *began, paused for a moment, then continued...* [4; 1980].

“Мына, эми жаманыбызды жакшылап, кемибизди толуктап, эми күрөштү чындап баштайбыз, батырлар!” – *деди Исхак ишенимдүү* [3; 1971].

“And now we must correct our shortcomings, replenish our forces and prepare for the real fight!” – *concluded Iskhak confidently* [4; 1980].

“Эмне кылайын?..” – *деп күңк этти...* [3; 1971].

“What am I to do?” – *he asked softly...* [4; 1980].

“Асырадым, балам, асырадым, асырадым...” – *деди каргыл* [3; 1971].

A pale *Sultanmamyt repeated barely audibly*: “I have adopted you, my child, I have adopted you” [4; 1980].

“Жаш экенсиң, баатыр...” – *деп акырын кеп урду* [3; 1971].

Nauman thought for a moment and, drawing near to the bound prisoner, *said very softly*: “And you are still a young, batyr” [4; 1980].

“Аштык да бүтүп баратат,” – *деди кейиштүү* [3; 1971].

Pouring some oat flour from a sack, she *said with a sigh*: “The food is coming to an end” [4; 1980].

“Бизде да турат...” – *деди Кара кырылдан* [3; 1971].

“We have such things,” – Kara *croaked* [4; 1980] – очень часто в английском языке образ речевого действия передается не при помощи наречий, усиливающих эффект речевого контакта, а самих глаголов, в данном случае глагола, характеризующего внешнюю сторону речи “to croak” [5; 1975]. Нельзя утверждать, что такого рода ситуация происходит только в английском языке, т.к. в кыргызском языке также можно встретить в качестве реализаторов глаголы звуковой характеристики, например:

“О, боор этим!..” – *деп уңулдады Кара бай* [3; 1971].

“Йе, Теңирберди ава...” – *деди күңкүлдөп* Кулкиши [3; 1971].

“Кундуздун атасы...” – *деди, бирдеме оюна келгендей, комузду сунбай, муактанып токтой* [3; 1971].

“Husband,” – *she began and then faltered and remained standing by the wall with the instrument in her hands* [4; 1980].

“Ме, мүнүшкөр,” – *деди үнүн атайы көңүлдүү чыгарып* [3; 1971].

“Well, falconer,” – Suyumkan then *said, trying to make her voice seem gay* [4; 1980].

“Йе, Кундуздун атасы!” – *деди Сүйүмкан дагы атайы үнүн шаңкылдатып чыгарып* [3; 1971].

She *spoke in a deliberately gay voice...* [4; 1980].

“Бий,” – *деди Домбу, саал муактанана элтейип* [3; 1971].

“Biу,” – *said Dombu with some concern* [4; 1980].

Абил бий кичине ичтен онтоп кошумча кылды: “Аттиң...” [3; 1971].

Abil seemed tired by his long tirade; he *groaned softly and added...* [4; 1980].

“Байкуш Жаманкул момун адам эле,” – *деп калды эчтемеден капарсыз* [3; 1971].

One of the aksakals *answered carelessly*: “Poor Jamankul was a modest man” [4; 1980].

“Жакшылар!” – деди Абил бий жапыз сүйлөп, эч кимди тиктебеген калыбын жазбай [3; 1971].

“Honourable men,” – he *began without looking at anyone* [4; 1980].

“Мүмкүн...” – *деди* Абил бий *акырын сүйлөп* [3; 1971].

“Possibly,” – he *said elusively* [4; 1980].

“Сөзүң төркүндүү, баатыр иним...” – *деди* Абил бий *кандайдыр армандуу күүгө бой салып, ичтен сыздагандай, башын акырын ийкегилей отуруп* [3; 1971].

“Your words are reasonable, my younger brother,” – *said* Abil and *shook his head with contrition once again* [4; 1980].

Абил бий *онтоо менен кеп улантты...* [3; 1971].

Abil *went on in a moaning voice filled with bitterness...* [4; 1980].

“Э-э... Жаның соо чакта, тууган мындай турсун, бир кудайдын өзү да эске келбейт тура,” – *деди кыңкыстай, тамшана* [3; 1971].

“Токтолбо, садагаң болоюн, токтолбо!” – *деп, күй-пөлөктөп, жабышып шыбырады* [3; 1971].

Kulkishi's wife *whispered earnestly*: “Dear girl, pluck up your courage and say what your heart feels” [4; 1980].

«Кагылайын... Эсиңи жыйчы... Кыйналбай көңүлүңдөгүңү айта салчы,» – *деп, акырын шыбырады* [3; 1971].

«Кана, эмне дейсиңер?» – *деп кесе сурады* [3; 1971].

“And what do you say?” – *asked* Beknazar, *eyeing the villagers* [4; 1980].

«Жеңе... Сени алып кетеби?...» – *деп, кыңылдап, ошол алып кетebиз деген ким болсо да ошого нараазы болуп, үрпөйүп сурады* [3; 1971].

“Jeneh, will they take you away?” – Bolot *asked resentfully* [4; 1980].

Кулкиши *ыйба кылып тайсалдай түштү*: «Ойлонолу...Баарыбыз эле ойлонолу» [3; 1971].

Kulkishi *was embarrassed but replied*: “All right, let's all think together” [4; 1980].

«Кана, жообун айт!» – *деди муңайып* Жамгыр кордолгон кишидей [3; 1971].

“You will answer for it!” – Jamgyr *responded in a stern and offended tone* [4; 1980].

«Айзаада!» – *деди катуу* [3; 1971].

Jamgyr *called out sternly*: “Aizada” (4; 1980)

«Баягы ортого түшкөн женесичи, Темике...» – *деп аптыгып сүйлөй баштады* Эшим [3; 1971].

“Her friend Temike gave it to me,” – *said* Eshim *panting* [4; 1980].

«Колумда эмне бар? Тапчы!» – *деди көздөрү кутурпун* [3; 1971].

Eshim *asked in a mischievous tone*: “Guess what I have in my hand” [4; 1980].

Речевой акт является процессом, требующим наличие нескольких семантических участников, без которых трудно было бы представить полноценную речевую ситуацию, таким образом следующая валентность – это валентность объекта иначе говоря, это то, что является объектом высказывания, разговора. Главный вопрос, который нас интересует – *о чем? про что идет речь?*

В отличие от агенса и контрагента, валентность объекта не может выступать самостоятельно, а значит, сама по себе она не несет никакой информации, т.е. объект может существовать параллельно с аген-

сом. Ключевыми словами, помогающими в реализации валентности объекта, выступают слова *about, of - жөнүндө, туурасында*. Кроме этого, можно отметить также употребление речевых глаголов или слов в качестве объекта высказывания [2; 1977]:

Бекназар шартты, *сөздү баалан*, акылдын жетегине карап да иш кыла билген баатыр болучу [3; 1971].

Beknazar always tried to behave according to the circumstances and *weigh every word* [4; 1980].

Тиги Сары-Өзөн-Чүй, Көл бети, Кара жаабас кара Кочкор элинен санжырга үчүн *мейман чакырса болмокчу* [3; 1971].

It would have been nice *to invite guests* from Kochkor, Issyk-Kul and Sary-Ozen-Chu [4; 1980] – в данных двух предложениях речевым глаголом “чакыруу”, “invite” помимо реализации валентности объекта (мейман, guests), можно также отметить и присутствие семантической валентности локатива, т.е. местонахождение (Сары-Өзөн-Чүй, Көл бети, Кара жаабас кара Кочкор элинен - Kochkor, Issyk-Kul and Sary-Ozen-Chu)

Кана, Теңирберди аке, ушу *бытыкый малга бата берип коюңуз* [3; 1971].

Jamgyr set it in front of the guests and, as custom ruled, asked the guests *to bless the animal for slaughter* [4; 1980].

Анын эртеси кызыл жүздүү жигит сабыры суз болуп, ээси *колун көккө сунуп үн салып турганына* карабай жибек боосун тытып качкан *балапан куш жөнүндө ырдап*, алдындан дагы мендей кадырыңды билген, табыңды тапкан жолуксун, кадырыңды билер жолукпаса кайда жүрсөң да кайра мени эсте, күмүш канат шумкарым, деп зарлап калган *мунушкер жөнүндө ырдап*, аттанып кеткенин укту [3; 1971].

After that the jigit became gloomy and, before leaving, *he sang about a hawk* that tore the silk straps that held it, flew away from its master, and did not return at his call. *He sang of the falconer's grief*: let the hawk find someone who would value it as it deserved, and, if it failed let the silver-winged bird remember its former master and friend [4; 1980].

«Оозуңузга май, атаке, *айтканыңыз келсин*, - деди жаңы көздүн ээси» [3; 1971].

“Thank you, atake, and may *your words come true*,” – said the mother in a feeble voice [4; 1980].

Алмамбет укканын өзү угуп, укпай калганын небересинен түшүнүп, *болуп жаткан сөздү* толук баамдап отурган эле [3; 1971].

Almambet heard and understood *part of what was being said* himself and *part was conveyed* to him by his grandsons [4; 1980].

“О, кагылайын аке... *эмне шумдукту сүйлөп отурасың?!*” [3; 1971].

Баятан берки оор оюнан *бирдеме айтып жүрбөсүн?* [3; 1971].

They were waiting to see *what Iskhak would say to this* [4; 1980].

Же байкап, же байкабай, же көөп көтөрүлүп, же бейбапа дөөлөткө мардемсип катуу камчым, *ачуу сөзүм тийген болсо*, баатыр ага, көзүмдүн тирүүсүндө кечирим сурадым [3; 1971].

And forgive me, batyr, if I have ever *said a rude word* to you or offended you in any way [4; 1980].

При передаче тона, громкости, манеры и особенностей произношения очень часто реализуется валентность оценки речевого акта, где учитываются все возможные особые черты говорения.

Валентность объекта реализуется при помощи вопросов что? о чем?, т.е. что выступает объектом речевого акта, или о чем говорится в данной речевой ситуации.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов.энцикл., 1966. – 607 с.
2. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. –Ташкент: Укитувчи, 1977. - 102 с.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Ф.: Кыргызстан, 1971. - 565 б.
4. Kassymbekov T. The Broken Sword. – М.: Progress Publishers, 1980. – 517 p.
5. Сильницкий Г.Г. Типологическое сопоставление семантических классов знаменательных слов и их валентностных признаков в английском, немецком, французском и русском языках. - Смоленск, 1975. – 110 с.

УДК:82.0

Э. Кылычев

К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети,
кыргыз адабияты кафедрасынын доцентинин м.а.
З. esentur_k@mail.ru ; m: 0554-547650

САЛЫШТЫРМАЛУУ АДАБИЯТ ТААНУУ ТАРЫХЫНАН

ИЗ ИСТОРИИ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

FROM THE HISTORY OF COMPARATIVE LITERATURE

Аннотация: Макалада салыштырмалуу адабият таануу илими же башкача айтканда компаративизм маселесинин пайда болуу жана ар кайсы өлкөлөрдөгү бул маселенин изилденүү учурлары кыскача каралган.

Түйүндүү сөздөр: салыштырмалуу адабият таануу, компаративизм, өз ара аракеттешүү, таасир, дүйнөлүк адабият.

Аннотация: В статье кратко рассматривается зарождение и исследование компаративизма или сравнительного литературоведения в разных странах.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, компаративизм, взаимодействие, влияние, мировая литература.

Annotation: This article briefly considers conception and research of comparative literature or comparative history of literature in different countries.

Key Words: comparative history of literature, comparative literature, interaction, influence, world literature.

Адабий процесс, буга чейин адабият таануу илиминин көпчүлүк белгилүү өкүлдөрү туура жана адилет белгилеп келишкендей татаал байланыштар менен өз ара аракеттешүүлөрдө өнүгүп-өскөн улуттук жана дүйнөлүк адабияттын тарыхый кыймылы экендиги ырас. Биз аталган процесстин бир көрүнүшү катары XX кылымдын башында Францияда пайда болгон салыштырмалуу адабият таануу мектебин (компаративистика) көрсөтө алабыз. Ал Европанын адабий өнүгүш тарыхын Кайра жаралуу доорунан баштап улуттар аралык адабий байланыштардын көз карашынан окуп-үйрөнөт. Бул байланыштардын натыйжасында европалык адабиятта саясий, этникалык жана лингвистикалык тоскоолдуктарды жеңип өткөн жалпы тенденциялар пайда болот. Мындай тенденциялардын бири катары кайсы- бир улуттук адабиятта чыгармачылык импульс катары пайда болуп жана башка бир адабияттарда да ошого окшош эле көрүнүштөрдү жарата алган “*таасир*” категориясын айта алабыз. Бул мектептин принциптерин баяндоонун жана аларды практикалык пайдалануунун классикалык үлгүсү бо-

луп Поль ван Тигемдин “Салыштырмалуу адабият таануу” жана “Романтизмдин алдында” аттуу китептери эсептелет. Поль ван Тигем өзүнүн “Салыштырмалуу адабият таануу” аттуу эмгегинде “бул илимдин областын чыныгы жалгыз интернационалдык адабият болуп эсептелген “жалпы адабияттын” көлөмүнө чейин кеңейтүү” маселесин койгон. Анткени Поль ван Тигемдин пикири боюнча салыштырмалуу адабият таануу негизинен эки тараптуу адабий байланыштарды өз кучагына алат жана улуттук адабияттарды окуп-үйрөнүүдөн жалпы адабиятты окуп-үйрөнүүгө өтө турган варианттардан болуп калат. Ал жалпы адабиятка коомдук-тарыхый жана маданий шарттарда пайда болгон окшош адабий көрүнүштөрдү киргизген. Бирок, бул сунуш адабият таануучулардын кенен колдоосуна ээ болгон эмес. Румын илимпозу Александр Диманын ою боюнча бул салыштырмалуу изилдөөлөр үч негизги багытта - адабияттар аралык түз байланыштар областында (котормолорду, таасирлерди жана өздөштүрүүлөрдү эске алсак, анын бардык түрлөрүндө), типологиялык окшоштуктарда, ошондой

эле ар бир адабияттын спецификалык мүнөздөрүн табуу чөйрөсүндө жүргүзүлүшү керек.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин жарык көргөн немец окумуштууларынын компаративистика, эстетика жана тарых боюнча жазылган эмгектери-нин ичинен бүтүндөй европалык белгилүүлүккө ээ болгон эки эмгекти белгилеп кетишибиз керек. Алардын бири Эрнст Роберт Курциустун латын феодалдык дүйнөсүндөгү антикалык *таасирлердин* калтырган издерин дыкаттык менен изилдеген “Европейская литература и латинское средневековье” (1948), экинчиси Эрих Ауэрбахтын “Мимесис” (1946) аттуу эмгектери. Курциус – романчы, адабият тарыхчысы жана маданият философу, албетте 1914 - 1930-жылдары француз адабиятын жана маданиятын Германияда жайылтуу жана түшүндүрүү маселелери боюнча эң белгилүү адистердин бири болгон. Ал бул өнүгүштөн алып караганда абдан көп эмгектердин автору, анын “Франция, введение в французскую культуру” (1930) аттуу изилдөөсү да коомчулукка кеңири белгилүү эмгектерден болуп эсептелет. Ауэрбахтын “Мимесис” аттуу эмгеги кадимки стилистикалык изилдөөлөрдөн, анда чакан адабий фрагменттерди микроскопиялык талдоолордун негизинде орто кылымдардан баштап биздин доорго чейинки батыш европалык адабияттын тарыхый өнүгүш панорамасы ачык-даана көрсөтүлөт. Ал эми Агартуучулук дооруна Поль Азар өзүнүн эки фундаменталдык комплекстик изилдөөсүн арнаган. Биринчисинде (“Кризис европейского сознания”, 1935) ал ХҮІІ кылым традиционалисттик духунан ХҮІІІ кылымда сынчылдык жана жекечилигине өтүүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн көрсөтсө, экинчисинде (“Европейская мысль 18 в. От Монтескье до Лессинга”, 1946) ХҮІІІ кылым европалык ойдун кеңири синтезин ачып бере алган. Ошондой эле салыштырмалуу адабият таануунун Германияда өсүп-өнүгүшүнө Тюбинген университетинин профессору Курт Вайс бир топ эмгек сиңирген. Ал бир нече ирет илимдин бул тармагынын канчалык маанилүү экендиги туурасында кайталап айткан жана өз изилдөөлөрүндө белгилеген. Курт Вайс 1939-жылы улуттук адабияттарды чогуу кароо методун пайдаланган азыркы европа адабияты боюнча макалалардын коллективдүү жыйнагын жарыялаган. Эмгектеринде салыштырмалуу адабият таанууга кайрылуу талабын гана койбостон, ошондой эле анын адабият тарыхы боюнча изилдөөлөрдүн баарында объективдүү кездешээри туурасында белгилеген. Мисал катары ал немец символизминин француз романтизми менен байланышы туурасында өзүнүн Малларме жөнүндөгү китебинде терең жана кенен ой бөлүшөт. Учурунда Курт Вайстын жетекчилиги астында “Проблемы исследований историко-сравнительного литературоведения” (1951) аттуу илимий изилдөөлөрдүн сериясы жарык көргөн. Роман филологиялык мектебинин жана француз компаративизминин (Бальдансперже) тарбиялануучусу Курт Вайс бир нече ирет батыш орто кылымынын адабий маселелерине, тактап айтканда батыш европалык эпиканын өз ара байланыштарына кайрылган. Кийин ал Мародон Валериге чейинки француз лирикасын, ошондой эле латынамерикалык акындар Ромуло Гальегос менен Габриэла Мистралдардын чыгармачылыгын изилдөөгө алган. Салыштырмалуу адабият таануу боюнча Германиядагы маа-

нилүү иштерге Фриц Штрихтин “Мировая литература и сравнительно-историческое литературоведение” (1930) аттуу теоретикалык эмгегин жана илимий чөйрөлөрдө жакшы пикирлерди пайда кылган “Гете и всемирная литература” (1946) аттуу илимий изилдөөсүн кошууга болот.

Компаративистика тигил же бул *таасирлердин* таралыш жолдору жана алардын пайда болуу формалары жөнүндө өтө көп жана өтө баалуу материалдарды жыйнап алган. Ошол эле учурда аргументтүү жалпылоолор менен бекемделбеген фактыларды жактоочулугу ар кандай методологиялык позицияларда турган окумуштуулардын сынына тушуккан. Мындай мисалдар катары биз дүйнөлүк экинчи согуштан кийин пайда болгон салыштырмалуу адабият таануунун “америкалык мектебин” (Рене Уэллек, Остин Уоррен, Вернер П. Фридрикс ж.б.) көрсөтө алабыз. Бул мектеп дүйнөлүк адабият улуттук алкактардан чыгып кеткен жана бүткүл дүйнөлүк тарыхый мааниге ээ болгон мыкты чыгармалардын жыйындысы деген концепцияны сунуштаган. Тактап айтканда АКШдагы салыштырмалуу адабият таануунун өсүп-өнүгүшү Колумбия жана Гарвард университеттеринин профессору Ирвинг Бэббит ал туурасындагы лекцияларын окуй баштагандан тарта, же ХХ кылымдын башында башталат. Салыштырмалуу адабият таануунун “америкалык мектебине” француз компаративисттери чоң таасир берген. Гарварддагы салыштырмалуу адабият таануу кафедрасындагыдай эле изилдөөлөр Рене Уэллек эмгектенген Йель университетинде да жүргүзүлө баштайт. Кафедрада славян адабияттарына да көп көңүл бурулат. Адегенде америкалык компаративизм негизинен чет өлкөлөрдө кенен таанылган Фолкнер, Хемингуэй, Дос Пассос сыяктуу жазуучулардын чыгармачылыгынан турган жергиликтүү адабиятка таянгандыгы белгилүү. Акырындап америкалык компаративизм Европа адабияттарына да кызыга баштайт. Америкалык компаративисттер салыштырмалуу методдор өзгөчө көп колдонулган эки областты - адабият теориясын жана стилистиканы бөлүп көрсөтүшөт. Уэллек менен Уоррендин “Теория литературы” (1949) аттуу белгилүү эмгегинде салыштырмалуу адабият таанууга жана анын “улуттук, жалпы жана дүйнөлүк адабият” менен байланышына бүтүндөй бир бөлүм арналган. Китепте компаративизмдин фольклордук изилдөөлөргө, эл чыгармачылыгы менен жазма адабияттын өз ара *таасирлерине* илгертен келе жаткан кызыгуулары туурасында кенен сөз болот. Бир топ тезисттер *таасир* өнүгүнөн талдоого алынат. Бул процесстен, же болбосо тактап айтканда адабиятты салыштырмалуу окуп-үйрөнүүнүн милдеттерин жана методдорун принципалдуу жаңыча кароодон ошол мезгилдеги совет окумуштуулары да четте калган эмес.

Советтик салыштырмалуу адабият таануунун негиздери ХХ кылымдын 30-жылдары А. Н. Веселовскийдин илимий мурастарына таянган В. М. Жирмунскийдин (1891 - 1971) эмгектеринде (“Байрон и Пушкин”, “Сравнительное литературоведение. Восток и Запад”, “Гете в русской литературе” ж.б.) орун алган. В. М. Жирмунский эл аралык адабий өз ара аркеттешүүлөрдүн жыйынтыгында пайда болгон “контакттык байланыштарга”, социалдык-коомдук мамилелердин окшош абалы менен пайда болгон “типологиялык окшоштуктарга” чектөө киргизген. Бул учурдагы че-

чүүчү роль тарыхый-типологиялык окшоштуктарды окуп-үйрөнүүгө ыйгарылган. Мындай учурда негизги объект катары салттуу компаративистиканын көңүлүнөн четте калган чыгыш адабиятынын мисалдары пайдаланылган. Натыйжада феодализмдин жаралуу стадиясында пайда болгон батыш жана чыгыш баатырдык эпосторунун, жетилген феодализм шарттарында өнүккөн трубадурлар менен миннезингерлердин рыцардык лирикасынын жана арабдардын сүйүү поэзиясынын ортосундагы окшоштуктар жөнүндөгү изилдөөлөр ж.б. иштелип чыккан. Өзгөчө белгилеп кете турган факт катары биз “советтик идеологиянын кысымы жыл өткөн сайын күчөп, ар кандай компаративисттик идеяларга аёосуз тыюу салынып турган учурда В. М. Жирмунскийдин “Манас” эпосун түрк элдеринин, ошондой эле дүйнөлүк эпос менен салыштырып жазган эмгеги эле эч качан өзүнүн асыл наркын жоготпос рухий мүлктөрдөн болуп эсептелээрин” эске алып жатабыз. Ал эми Н. И. Конраддын (1891 - 1970) ушундай эле ойлордун чектеринде (“Запад и Восток” ж.б.) сунуштаган чыгыш Кайра жаралуусу жөнүндөгү концепциясы чыгыш Агартуучулугу жөнүндөгү божомолундай эле азыркыга дейре илимий чөйрөдө чоң ой-пикирлерди жаратып келет.

Улуттар аралык адабий байланыштарды изилдөө А. Н. Веселовскийдин “кездешүүчү агымдар”, же бол-

босо башка улуттардын *таасирин* өздөштүрүп алуу талабын өз алдынча калыптандыруу туурасындагы ойлорунан улам келип чыгат. Кабыл алуучу тарап *таасир* берүүчү тарапка караганда маанилүүрөөк болот, ошондон улам “*таасир*” термини, эреже катары, бул жерде “өз ара аракеттешүү” түшүнүгү менен алмаштырылат. Орус адабиятынын эл аралык байланыштарынын салттуураак көз караштарын М. П. Алек –сеевдин (1896 - 1981) жетекчилиги астында калыптанган изилдөөчүлөр мектеби окуп-үйрөнүп келет.

Жалпысынан айтканда салыштырмалуу адабият таануудагы жетишилген ийгиликтерге карабай, азыркы күнгө чейин анын методдору жана принциптери толук иштелип чыга элек. Бирок, XIX кылымда С. П. Шевырев “эмнени гана албайлык, эгер ага салыштырып карай турган башка нерсе болбосо, ал өзүнчө, жалгыз турганда бизге эч качан түшүнүктүү да, ачык да боло албайт” деп белгилегендей адабият таануу илими биз жогоруда азын-оолак кеп кылган салыштырмалуу изилдөөлөрсүз алдыга кете албасы бышык.

Адабияттар

1. Александр Д и м а. *Принципы сравнительного литературоведения*. -М., “Прогресс” 1977, с. 177.
2. Кыдырбаева Р. З., Асаналиев К. *Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү*. -Б., 2004. – 29-б.

АРХЕТИПТИК ОБРАЗДАР АРКЫЛУУ АДАБИЯТТЫ ТҮШҮНҮҮ

АРХЕТИП КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

ARCHETYPE AS A LITERARY PHENOMENON

Аннотация: Макалада текстти архетиптик / мифологиялык көз караш менен талдоого көңүл бурулат. Адабияттагы архетип – белгилүү каарман, окуя же абал, ички сезимди, идеяны жана көз карашты чагылдырууда колдонулуучу күчтүү универсалдуу образ. Макалада архетиптик критицизмдин маанилүүлүгү, универсалдуу символдордун чечмелениш жолдорун да талкууга алат.

Түйүндүү сөздөр: мифологиялык, архетиптик, архетип, образ, сын, символдор.

Аннотация: Эта статья посвящена интерпретации текстов с мифологической / архетипической точки зрения. В литературе архетип – это типичный характер, действие или ситуация, также известный как универсальный образ, который действует как мощный инструмент выражения чувств, убеждений и идей. В статье также обсуждается важность архетипической критики, способов понимания универсальных символов и их значений.

Ключевые слова: мифологический, архетипический, архетип, образ, критика, символы.

Abstract: This paper is devoted to interpretation of texts from a mythological/archetypal standpoint. In literature, an archetype is a typical character, an action or a situation, also known as universal image, which acts as a powerful tool in expressing feelings, beliefs, and ideas. The paper also discusses the importance of archetypal criticism, the ways of understanding universal symbols and their meanings.

Key words: mythological, archetypal, archetype, image, criticism, symbols.

Архетиптик критицизм адабияттагы тарыхый таасири бар же салт катары эсептелинбеген, бирок жалпы, кайталанып туруучу жана адатка айланган элементтерге көңүл бурат. Ар бир адабий эмгек жалпы адабияттын бир бөлүгү катары изилденет. Мындай критицизмдин негизги каражаты – адабий феномен катары саналуучу архетиптер, кадимки образдар, каармандар, нарратологиялык көрүнүштөр, идеялар, жана алардын бири-бирине байланышы изилденип, алар аркылуу архетиптик окуунун базасы түзүлөт. Архетип – баштапкы образ, биринчи форма, үлгү [1]. Архетиптик критицизм “миф критицизми” деп да аталат, ал 1930-жылдардан баштап Нортроп Фрай жана башка окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Социалдык – гуманитардык илимдер чөйрөсүндө андан ары изилденип, Джеймс Г. Фрезер [11], Карл Г. Юнг [10], Ц. Тодоров [8] сыяктуу илимпоздордун эмгектеринде улантылган.

Архетиптерди изилдөөдө Клод Леви –Строссун (Claude Levi-Strauss) салымы чоң, ал ритуал биринчи пайда болгонбу же миф биринчиби деген суроого

жооп табууга аракеттенген [4]. Анын түшүндүрүүсү боюнча ритуал менен миф тыгыз байланышкан, миф концептуалдык деңгээлде, ал эми ритуал кыймыл аракет жасоо деңгээлинде функция аткарышат. Миф менен ритуалдын байланышын изилдөөнү андан ары тереңдетүү менен, Фрай “The Golden Bough” аттуу эмгегинде “адамдын элестетүүсүнүн грамматикасы катары” экендигин көрсөтүп, “социалдык жактан аң сезимден сырткары символизмди окуп үйрөнүү” үчүн баалуу булак экендигин айткан [9]. Ушундай эле түшүнүктү андан ары улантуу менен Зигмунд Фрейд жана Карл Юнг [10] жеке адамдын түш көрүү символизмин изилдеп чыгышкан. Нортроп Фрай үчүн мифтин же ритуалдын кайсынысы биринчи келип чыккандыгы маанилүү эмес болгон. Ал эми Фрезер үчүн ритуал окуянын драматикалык келип чыгышы же булагы катары эмес, анын маңызы катары каралышы маанилүү болуп саналат, анткени ритуал окурмандын көңүлүн бурдуруу куралы катары кеңири колдонулуучу каражат катары белгилүү [11].

Архетиптик критицизмдин өсүп өнүгүүсүндө Карл Юнгдун “жамааттык аң сезим” идеясынын таасири да чоң. Анын идеясынын негизин мифтердин жаралышына, көрүнүштөрдүн пайда болушуна, диний идеялардын жаратылышына, түш көрүү жана аларды чечмелөөдө ар кандай маданияттарда жана тарыхтын ар кандай убактарында байкалуучу окшоштуктарга көңүл буруу түзөт. Юнгтун теориясы боюнча аң сезимден сырткары, аңдабай туруп, ички туюмдун гана негизинде иш аткарууда, жүрүш-турушта мифтин каарманы негизги кызматты аткарат. Анткени, бала төрөлгөндөн баштап эле эс кирип чоңойгуча ошол элдин сыймыктанган баатырлары, мифологиялык каармандары жөнүндөгү жомоктордун негизинде тарбияланат. Мындай архетиптик мифтердин айтылышы, окуянын жүрүшү ар башка маданиятта ар түрдүү болгону менен мааниси бир. Юнгдун теориясы жана жазуулары боюнча архетиптер индивидуалдуу адам баласы аркылуу жаратылбайт [9]. Мифтердин каармандары ошол ар бир жеке адамдын башынан өткөн, бирок жалпыга белгилүү, көпчүлүк адамдар башынан өткөргөн тажрыйбалардын негизинде, бирок ар бир маданияттын тарыхый, социалдык, географиялык, маданий өзгөчөлүгүнө жараша түзүлөт.

Ошондуктан, Юнгдун теориясы үчүн архетиптик ситуациялар, образдар, идеялар, каармандар адамдардын жөнөкөй тажрыйбасынан алынып, бирок эмоционалдык чоң таасир бере алуучу мааниге ээ деңгээлге өтөт. Юнг 20 томдук чыгармалар жыйнагында көптөгөн архетиптер талданып, алардын ичинен өтө маанилүү катары эсептелинген беш архетип өзгөчөлөнүп көрсөтүлгөн. Алардын ичине (1) “ата менен эненин” архетиптик мааниси, баланын өсүп, чоңойуусунда өзгөчө мааниге ээ болуучу анын ата-энесинин архетиптик мааниси биринчи орунда турат. Ошондой эле мааниге ээ каармандын тажрыйба топтоосунда (2) карама каршы жыныстагы адамдын, “аялдын же эркектин” да архетиптик мааниси чоң. “Атанын” архетиптик образына жакын, өз алдынча образ катары берилүүчү (3) “акылман карыянын” орду да кеңири сүрөттөлөт. “Акылмандын” образы ар бир улуттун маданиятында ар кандай сүрөттөлгөнү менен алардын аткарган кызматты жалпысынан окшош. Кыргыз эпосторунда акылмандын образы билимдин символу катары кызмат кылып, көптү көргөн көрөгөч, ак сакалы жайкалган Бакай ата сыяктуу карыя, көсөм, акылмандын образы аркылуу көрүнөт. Юнгдун берүүсүндө эч качан бири бирине окшошпогон, ар бир каармандын өзүнө ган таандык, башкалардан өзгөчөлөнгөн архетиптик образы “көлөкө” (4) болуп саналат. Адам баласынын терс жактарын көрсөтүүчү, анын катаал, ичи тар, кара санатай, кара муртөз жактарын көрсөтүүдө “көлөкөнүн” образы ар кандай ритуалдар, мифтер, диний ырым-жырымдар, адабият жана башка искусство аркылуу кеңири ачылат. Юнгдун теориясы үчүн жогоруда берилген архетиптик образдардай эле өзгөчө мааниге ээ архетип адамдын “өзү” болуп саналат. Жеке адамдын өзүнүн индивидуализациялоо процессинде негизги орунда туруучу бул архетип адамдын өзүнүн жашоодо өз ордун табуу, өзү үчүн күрөшүү, “мифтин каарманы” катары жеңишке жетишүү сыяктуу жолдорду изилдөөдө көрүнөт.

Карл Юнгдун идеяларын колдонуу менен адабиятты изилдөөчү көптөгөн окумуштуулар архетиптик

мифтер адабияттын негизин түзөөрүн айтышат. Мод Бодкин “Archetypal Patterns in Poetry” аттуу эмгегинде англис акындары Кольридж менен Т.С. Элиоттун чыгармаларын изилдеп, кайрадан жаралуу мифологиялык архетип экендигин изилдеп чыккан [5]. Алардын айтуусунда көптөгөн азыркы убакта белгилүү болгон мифологиялык каармандар же идеялар мурунку мифтердин гана көчүрмөсү деп эсептешет. Миф критицизми же архетиптик критицизм адабиятты талдоодо өзгөчө көңүлдү чыгармадагы архетиптик образдардын келип чыгыш себептерин, ритуалдардын жана архетиптик символдордун маанисин чечмелөө менен адабиятты терең түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Ошондуктан, “миф бул адабият, жана ал адамзаттын элесте-түүсүнүн эстетикалык жаратылышы катары эсептелиниш керек” экендиги айтылат [5].

Жыйырманчы кылымдын ортосунда архетиптик критицизмдин теориясы жана практикасы көп окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынып, критицизм мектебинин бири жана адабияттын полисемиялык теорияларынын бири катары өз ордуна ээ болот. Нортроп Фрайдын архетиптик критицизмдин өнүгүүсүнө кошкон салымы адабий архетиптин концептин терең түшүнүүдө анын антропологиялык жана психологиялык башатына өзгөчө көңүл буруу менен изилдөөнү жүргүзүү зарыл экендигин көрсөткөндүгүндө [9]. Фрайдын негизги идеясынын өзөгүн анын “ритуалдын келип чыгышын, аң сезимден сырткары туюм менен иш аракет кылуунун себептерин жана тарыхый өткөөл замандардын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү өтө зарыл маселе катары карабай туруп архетиптерди талдоо сынчынын милдети” экендигин көрсөткөнүндө деп эсептесек болот. Анткени Фрайдын айтуусу менен “архетиптер адабиятта кездешет, анткени алар адабиятта болуу үчүн жаратылат, жана адабият аркылуу жеткирилет”. Ошондуктан, адабий сынчы бул нерсени факт катары кабыл алып, архетиптик багытты критикалык методологиянын бири катары колдонуусу зарыл [12].

Адабияттагы архетиптик байланышууну изилдөөдө автордун жеке маалыматын да карап чыгуу маанилүү. Бирок адабий чыгарманын улуулугу андагы теманын, идеянын жана образдардын башка тексттер менен байланышуусу аркылуу көтөрүлөт, мында автордун оригиналдуулугуна караганда тексттин идеясы көбүрөөк мааниге ээ экендиги Фрай менен Фрезердин эмгектеринде талкууланат. Бул идеяны кыргыз окуучуларына түшүндүрүүдө Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын улуулугун архетиптик образдар түзөбү же автордун оригиналдуулугубу деген суроо жөнүндө ой жүгүртүү жардам бере алат, анткени анын чыгармаларындагы архетиптик образдардын берилишин анализдөө аркылуу алардын канчалык деңгээлде автордун оригиналдуулугун көрсөтөөрүн жана окурманга таасир этээрин далилдөөгө болот.

Архетиптик критицизмди изилдөөчүлөрдүн аныктамасы менен “жаңы чыгарма эч качан жаңы идеяны айтпайт, сөздөрдү оригиналдуу колдонуу аркылуу гана эзелтен бери келе жаткан нерсени тастыктайт” [4]. Анткени ыр же башка чыгарма автор менен окурмандын ортосундагы коммуникацияны түзөт, акын да окурман да бир коомчулуктун мүчөсү, алар мурдатан калыптанып калган түшүнүктөрдү, архетип-

тик образдарды бирдей деңгээлде түшүнүүсү менен чыгарманын канчалык деңгээлде коомчулукка жакын экендиги билинет.

Архетиптик критицизм башка критицизм мектептери менен карама каршы турбайт, мисалы, архетиптик критицизмди ар кандай тарыхый булактарга жана социалдык контекст менен тыгыз байланышкан тарыхый критицизмге каршы коюуга болбойт. Ошондой эле автордун жеке жашоосу жөнүндөгү фактыларга байланышкан биографиялык критицизмге да каршы коюуга болбойт. Анткени архетиптик критицизм адабий чыгарма өзүнүн түзүлүшүн, формасын башка адабий чыгармадан кандай деңгээлде алаарын изилдейт, анткени архетиптик критицизмдин негизги принциби “адабий чыгармалар башка адабий чыгармаларды гана чагылдырат” [4].

Архетиптик критицизмдин негизги аткарган кызматы адабий чыгармаларды лингвисттик жана поэтикалык жактан талдоодо структуралисттик анализ жүргүзүүгө даярдоо экендигин Нортроп Фрайдын эмгектерине таянуу менен айта алабыз [9]. Анткени француз структуралисттеринин изилдөөсүндөгү “тил бизди курчап турган чөйрөнү чагылдырбайт, ал курчап турган дүйнөнү түзөт” деген идеясынын келип чыгышы архетиптик критицизм менен байланышканын көрө алабыз. Дагы бир айта кетүүчү маанилүү нерсе, архетиптик критицизмдин “окурмандын жообу” (reader-response criticism) критикалык мектеби менен канчалык деңгээлде байланышканын карап чыгуу да маанилүү. Архетиптик теориянын негизинде автор жазган текстин толук түрдө өзү көзөмөлдөй албайт деп билебиз, анткени туюм жана акыл эс менен иштөө, коомчулук, адамдардын жашоо шарты, маданияты, билими, уккан жомоктору, өмүр жолу, кезиккен адамдары, окуган китептери, көргөн фильмдери, айлана-чөйрөдөгү мамилеси, ж.б. нерселердин баары автордун жаратуу жөндөмүнө таасир этет, анын чыгармаларын түшүнүүдө окурман үчүн ошондой эле коомчулуктун мүчөсү болуу зарылдыгы келип чыгаарын көрсөтүшкөн. “Окурмандын жообу” критицизмдин негизинде автор маанини жаратпайт, идея окурмандын түшүнүгүнүн гана ченеминде жарала тургандыгын далилдешет. Идеяны жаратууда окурман өзүнүн маданий тажрыйбасын, акыл-эс же туюм менен аракет кылуусун, социалдык ордун, коомчулуктагы аткарган кызматын, идеологиялык түшүнүгүн, алган тарбиясын, ж.б. колдонот. Мындан 20-кылымдын аягында архетиптик критицизмди кеңири колдонуу менен текстти ар тараптуу толук кандуу талдоого мүмкүнчүлүк түзүлгөнүн белгилей алабыз.

Архетиптик критицизмдин эң маанилүү салымы адабий жанрларды окуп үйрөнүүдө көрүнөт, анткени адабий чыгарма кандай гана байланыш жасабасын, жашоо менен, чындык, физикалык дүйнө, коом, философия менен, анын маңызы бул байланыштан алынбайт деген тыянак чыгарышат [6]. Архетип критицизмдин негизги борбордук принциби көрсөткөндөй “адабий чыгарма формасын, көлөмүн, жасалгасын башка адабий чыгармадан алат, адабият чыгармалары башка адабий эмгектерди гана чагылдырат” [6]. Адабиятты изилдеп, талдоодо структуралисттик багыттын мааниси да, таасири да, пайдасы да өтө зор экендигин көптөгөн илимий эмгектер тастыктап келе

жатат. Льюис Тайсон (2006) “Азыркы күндөгү критикалык теория” аттуу эмгегинде структурализмдин мааниси, анын изилдөө жолдору, башка критикалык окууларга тийгизген таасири жөнүндө кеңири маалымат берген [5].

Фрай Нортроп иштеп чыккан “миф теориясы” (theory of myths) бир гана мифологияны изилдөөдө эмес, жалпысынан адабий жанрларды, өзгөчө Батыш адабий традициясынын структуралисттик принциптерин издеп табууда кеңири колдонулат. Фрайдын теориясы боюнча ал төрт нарративдик моделдерди талдоого багытталат. Анын айтуусунда бул теория *комедия, романс, трагедия, сатира/ирония* сыяктуу адабий жанрлардын структуралык принциптерин ачууга негизделет [9].

Фрай Нортроптун теориясы боюнча адамзат өздөрүнүн нарративдик элестетүүлөрүн фундаменталдуу эки жол менен бере алышат: идеалдуу жашоону же дүйнөнү чагылдыруу жана чыныгы жашоону, дүйнөнү чагылдыруу. Идеалдуу дүйнө чыныгы дүйнөгө караганда коозураак, жакшыраак, анткени ал жашоо адамдардын кыялындагы жашоо, адамдар кыялданган чындык, тазалык жана акыйкаттык ал идеалдуу дүйнөнүн жашоосу. Фрай бул жашоону “жай айынын мифи” (mythos of summer) деп атап, аны роман жанры менен ассоциациялайт. Бул ар кандай кызыктуу жоруктар дүйнөсү, мында каармандар баатыр болот же ханзаада, принц, же акылдуу эр жигит катары же сулуу, акылман кыз катары берилип, өздөрүнүн максатына жетүү үчүн көптөгөн тоскоолдуктарды жеңип чыгышат. Англис адабиятында роман жанры өтө кеңири таралган жана окурмандары көп десек да болот. Мисалы:

Бул жанрга карама каршы коюлган жанр чыныгы жашоо жөнүндөгү реалисттик жашоону сатира, ирония менен чагылдыруу. Чыныгы дүйнө ар кандай тажрыйбалардын, тоскоолдуктардын, күрөштүн, белгисиздиктин, жеңилүүнүн, жеңүүнүн дүйнөсү. Фрайдын айтуусу менен бул “кыш айынын мифи” (mythos of winter), ал ирония, сатира жанры менен ассоциацияланат. Анткени протогонисттер жашоонун татаалдыгын трагедиялык көрүнүштөр аркылуу көрсөтүп, чыныгы дүйнөнү ирония менен чагылдырышат. Ирония же сатиранын каармандары чоң жетишкендиктерге жетүүгө аракет кылышат, бирок жете алышпайт, бактылуу жашоо жөнүндө кыялданышат, бирок алардын кыялы ишке ашпайт, анткени алар кадимки эле биз сыяктуу адамдар, күнүмдүк жашоосу менен, ыр-күлкүсү, кайгы-капасы аралаш, жашоонун татаалдыгын башынан өткөрүп жаткандар. Бул жанрга Шекспир, Джон Стейнбек сыяктуу англис улуу акын-жазуучуларынын жана кыргыз улуу жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармалары, улуу акын Байдылда Сарногоевдин ачуу чындык аралашкан сатиралык ырлары кирет.

Сатира комикалык күзгү аркылуу чыныгы жашоону, адамдардын баамсыздыгын, түркөйлүгүн, ичи тардыгын, тартынчаактыгын, теңсиздигин же ынсапкорлугун талдап билүүгө мүмкүндүк берет. Сатира дүйнөсүндө адамдардын алсыздыгы келекеленет, кээде ур-тепкиге алынат, шылдыңданат, ачуу юмор аркылуу жазаланат.

Архетиптер көркөм чыгарманын, жомоктордун эпостордун жана легендалардын жалпы адамзатка

белгилүү болгон символикаларынын негизин түзүүчү башкы, фундаменталдуу мотивдер жана образдар катары белгилүү. Көркөм адабиятта чыгарманын стереотиптүү башатын билдирүүчү тилдик өзгөчө уюштурулган формулалар (клише, штамп, трафарет), туруктуу сөз айкаштары, же стандарттуу сүйлөм түрмөктөрү көп учурайт. Мындай туруктуу сөз айкаштарынын же формулалардын негизин, дайыма колдонулуучу – метафоралык же метафоралар түзөт. Мындай элементтер кандай гана көркөм чыгарма болбосун анын байыркы тил жана адабият менен байланышы бар экенин көрсөтүүчү архетиптик образдар болуп саналат. Архетиптин поэзиядагы колдонулушун убагында Гегель изилдеп, ал мындай символдор салыштыруучу конструкциялар аркылуу берилээрин айткан. Гегельдин окуу боюнча салыштыруу үчүн колдонулган предметтер күнүмдүк турмуштан алынып, көп ойлонууну талап кылбаган айлана чөйрөдөгү предметтер, жаратылыштагы кубулуштар түзөөрүн айтат. Дүйнөлүк адабиятта Шульская О.В. архетиптик салыштыруулар 19-20-кылымдарда кеңири таралганын айтат [12].

Манас эпосундагы архетиптик салыштыруулар жаратылыштын, жаныбарлардын өзгөчөлүктөрү менен берилген, мисалы: **Ботодой** бели ийилген / **Чийдей** кашы чийилген / **Карчыга куштай** тапталган (Манас эпосунан). Чыгармадагы негизги мотив издөө болуп саналат. Манас эпосундагы издөө түшүнүгү мотив катары баардык көркөм чыгармаларда кездешүүчү архетиптик көрүнүш [2].

Кыргыз элинин улуттук маданияты жана салты баатырларды баяндоо, алардын жүрүштөрүн, даңазалоо менен мүнөздөлөт. Баатырдын эрдиги архетип катары негизинен сүйүү жана намыс менен байланышкан. Ал эми баатырдык касиет үчүн анын ажырагыс бир бөлүгү анын жанындагы аялзаты. Манас эпо-

сундагы эң маанилүү бөлүгүн түзүүчү идея баатырга ылайык, анын баатырдык касиетине төп келген, ага тең келе алуучу жар табуу. Баатырга жар болуу – бир гана сулуулукту гана эмес, баатырга ылайык, акылмандуулукту, бардык тарабынан төп келген тектүү жердин кызын алуу Жакып кандын максаты. Эпикалык чыгармаларда жолугуучу аялзатынын архетиптик образдары аял – эне, аял – жоокер, аял – акылман (кеңешчи), аял – чебер, аял – кеңешчи сыяктуу архетиптик (Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Жаңыл Мырза, Кыз Сайкал, ж.б.) образдарды жолуктурууга болот.

Адабияттар

1. Асанов Ү. А. (башкы редактор). Философия энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. -Б., 2004.
2. "Манас" эпосу. 1-том. (1984-ж.) - Саякбай Каралаев.
3. Barthes, Roland. *Mythologies*. 1957. Trans. Annette Lavers. New York: Hill and Wang, 1972.
4. Lévi-Strauss, Claude. *Tristes Tropiques*. Trans. John and Doreen Weighman. New York: Atheneum, 1974.
5. Tyson, Lois. *Critical theory today : a user-friendly guide*. - 2nd ed. 2006
6. Lévi-Strauss, Claude. *The Raw and the Cooked*. 1964. Trans. John and Doreen Weighman. New York: Harper, 1975.
7. Propp, Vladimir. *The Morphology of the Folktale*. 1928. Trans. Laurence Scott. Austin: University of Texas Press, 1968.
8. Todorov, Tzvetan. *The Poetics of Prose*. Trans. Richard Howard. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1977.
9. Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton: UP, (1957) 2004.
10. Jung, Carl. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Vol. 9, Part 1 of *Collected Works*. 2nd ed. Edited by Gerhard Adler. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.
11. Frazer, James G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 12 vols. London: Macmillan, 2000
12. Шульская О.В. *Формульные употребление слова звезда и их преобразование в стихотворных текстах поэтов XX века // Поэтика и стилистика 1988-1990. М.: Наука, 1991. С.100-108.*

TATARİSTAN'DAKİ “SÜYÜN BİKE” VE AZERBAYCAN'DAKİ “BAKÜ KIZ” KULELERİ KAYNAKLI ORTAYA ÇIKAN EFSANELER ÜZERİNE İR İNCELEME

Özet: Türk halkları, tarihteki göçebe yaşam tarzının etkisiyle çok güçlü bir sözlü anlatı geleneğine sahip olmuşlar ve geniş Avrasya coğrafyasında yerleştikleri yerlere efsaneleri de taşıyarak bunları yer adlandırmalarında da kullanmışlardır. Çalışmamızda; Tataristan'ın Kazan şehrindeki “Süyün Bike Kulesi” ve Azerbaycan'ın Bakü şehrindeki “Kız Kulesi” öncelikle tarihi, işlevsel ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Bu mimari eserlere atfedilen efsaneler ise; olay örgüsü, içerik ve tipoloji açısından karşılaştırılmıştır. Değerlendirilmeler sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda bu efsanelerin ortak ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: folklor, efsane, kule, süyün bike, kız kulesi

Аннотация: Түрк элдери; тарыхтагы көчмөн жашоо образынын таасири менен аябай күчтүү оозеки чыгармачылык салтына ээ болуп, кең Евразия географиясында жайгашкан жерлерине уламыштарды да жайылтышып, буларды жер аталыштарында дагы колдонушкан. Изилдөөбүздө; Татарстандын Казан шаарындагы «сүйүмбийке мунарасы» жана Азербайжандын Баку шаарындагы «кыз мунарасы» биринчиден тарыхый, функционалдык жана архитектуралык өзгөчөлүктөрү багытынан колго алынган. Бул архитектуралык имараттарга арналган уламыштар болсо; сюжеттик, мазмундук жана типологиялык багыттан салыштырылган. Баалоолордун натыйжасында келип түшкөн маалыматтарга карата бул уламыштардын окшоштуктары жана айырмачылыктарын аныктоого аракет кылынган.

Түйүндүү сөздөр: фольклор, уламыш, мунара, сүйүмбийке, кыз мунарасы

Annotation: The Turkic peoples, with the influence of nomadic lifestyles in history, have had a very strong tradition of oral narration and have used them in place naming, carrying legends in places where they are located in the vast Eurasian geography. In our study; The “Suyumbike Tower” in the Kazan city of Tatarstan and the “Maiden's Tower” in the city of Baku in Azerbaijan were first considered in terms of their historical, functional and architectural characteristics. The legends attributed to these architectural works are; event context, content and typology. It has been tried to determine the common and different aspects of these legends in accordance with the information obtained as a result of the evaluations.

Key words: folklore, legend, tower, suyumbike, maiden's tower.

Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk halkları; tarihteki göçebe yaşam tarzları sayesinde zengin bir sözlü anlatı geleneğine sahip olmuşlardır. Bu halklar, çeşitli sebeplerden dolayı yüzyıllar boyunca Sibirya ve Türkistan'dan değişik güzergâhları kullanarak çeşitli coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu göçlerde, göç güzergâhı üzerinde ve yerleştikleri yerlerde yaşayan halklarla, tabii olarak kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde Türk halkları anayurtlarından taşıdıkları mitolojik hazineye, yeni komşularının değerlerinden de katkı yaparak sözlü anlatı geleneklerini zenginleştirmişlerdir. Gittikleri coğrafyalarda yaşadıkları yerlerin birçoğunu kendi dillerinde adlandırmışlar, bu adlandırmayı yaparken mitolojiden ve efsanelerden de faydalanmışlardır. Halk edebiyatı ürünlerinden biri olan

efsaneler; geçmişle günümüz arasında kültürel aktarımı sağlayan, insanın ve onun oluşturulduğu kültürel yapının anlaşılmasına katkıda bulunan alanlardan biridir. Gerçek ve hayali varlıklara, yer ve olaylara olağanüstü özellikler atfederek oluşturulan anlatılanların gerçek olduğuna ilişkin inançla birlikte kişinin bireysel – toplumsal yaşamını yönlendiren anonim edebiyat türlerindendir. (Saticioğlu, 2012: 28-29)

Rusya Federasyonu'na bağlı, Doğu Avrupa'da yer alan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nden Süyün Bike Kulesi ve Kafkasya'da bulunan Azerbaycan'ın başkentindeki Bakü Kız Kulesi; günümüz koşullarında birbirlerine karayoluyla 2279 km, kuş uçuşu 1711 km uzaklıktadır. Aradaki bu mesafeye rağmen söz konusu iki kule üzerine anlatılagelen efsaneler çeşitli benzerlikler göstermektedir. Bu efsanele-

re konu olan yapılar; öncelikle tarihi, işlevsel ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Bunun sebebi bu efsanelerin oluşumunda; yapının, sosyal çevrenin, tarihi ve güncel kullanımın büyük rolü olmasıdır.

Süyün Bike Kulesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde İdil Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Tarihi başkent Kazan'ın en ilginç mimari yapısı ve şehrin simgesidir. Yüksekliği 58 metredir ve yedi kattan oluşmaktadır. Kule 1 m 98 cm güneydoğuya eğimlidir. İnşa tarihi ve amacı konusunda ortaya atılan birçok tez vardır: 1. 1552 yılından (Kazan'ın Rus işgalinden) önceki bir tarihte minare olarak inşa edilmiştir. 2. Safa Giray Han için türbe olarak başka bir yapının yerine yeniden yaptırılmıştır. 3. Safa Giray Han'ın eşi Kazan Kraliçesi Süyün Bike'nin emriyle bir nöbetçi noktası olarak 16. yüzyılda inşa edilmiştir. 4. 17-18. yüzyıllarda yaptırılmıştır. Fakat kule hakkında tespit edilebilen ilk yazılı kaynak 1777 yılına aittir. (Azitova & Khaibullina, 2016: 23) (Gazizova, 2016: 12) Arkeolojik çalışmalar sonucunda kulenin batı tarafında 1977'de iki klasik Müslüman türbesi kalıntısı ve mezar taşları bulunmuştur. Bu türbelerin Kazan Hanları ve onların ailelerine ait olduğu tespit edilmiştir. Arkeolog A. H. Halikov'a göre, bu kule hem cami minaresi hem de güvenlik amaçlı gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır. (Kazansk Kreml', 2017) Görüldüğü gibi arkeolojik bulgular kulenin Tatar Türk mimari eseri olduğunu kanıtlamaktadır.

Süyün Bike, Kazan Hanı Safa Giray'ın vefat etmesinin ardından yaşı henüz küçük olan oğlu adına ülkeyi yönetmiş, halkının büyük sevgi ve saygısını kazanmıştır. Süyün Bike adına atfedilen bu kule ve efsanesi; Kazan Tatarları (İdil Bulgarları) için, 1552 yılındaki Rus işgali sırasında çekilen zulüm ve acıları sembolize etmektedir. Tarihi bir karakter olarak ise Süyün Bike, Kazan şehriyle ve İdil Bulgarlarının özgürlük özlemleriyle özdeşleşmiştir. Günümüzde Süyün Bike Kulesi, Kazan Kremlin Devlet Müze Kompleksi sınırları içindedir. 2000 yılında bu kompleks bütün olarak UNESCO tarafından Dünya Kültürel ve Doğal Miras Listesi'ne eklenmiştir. Etrafı surlarla çevrili bu komplekste; eski Kazan şehir merkezi, Tataristan Devlet Başkanlığı Sarayı, Kul Şerif Camisi, Blagoveşen Katedrali, Saray Kilisesi, manastır, askeri okul ve surlara bitişik birçok kule yer almaktadır. Başkent Kazan için tarihi ve turistik açıdan çok büyük önem taşıyan Süyün Bike Kulesi ziyarete açıktır.

Bakü Kız Kulesi: Bakü'de "İçerişehir" denilen eski yerleşim merkezinin güneydoğusunda büyük bir kule dikati çeker. Azerbaycan Türkçesinde Kız Kalesi (Qız Qalası) adı verilen bu anıt yapı; silindirik, yüksek bir kule ile ona ekli duvar bölümlerinden oluşmaktadır. Bakü'nün adeta sembolü haline gelen ve eski kentin silüetine önemli bir katkı sağlayan Kız Kulesi, bugün denizden ayrı bir konumda bulunmakla birlikte, ilk olarak Hazar Denizi'nin kıyısında yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu ko-

numunu koruyan eser daha sonraları deniz seviyesindeki düşme ve yapılan dolgular sonucunda Hazar'dan kopmuştur. (Sayan, 2006: 113)

Bakü Kız Kulesi eski kale duvarlarının güneydoğu bölümünde, sahil parkın yakınında bulunur. Yüksekliği 23 metredir. Birinci katında duvar kalınlığı 5 metreyi bulmaktadır. Kulenin içi 8 kata ayrılmıştır. Her kat yontma taşlarla inşa edilmiştir. Yapılış tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, bitişğinde 1338'de Şirvanşahlar döneminde kale duvarları inşa edilmiştir. (Fərhadov, 2006: 102) Kulenin içinde, ağız üçüncü kata açılan 21 metre derinliğinde bir kuyu bulunmaktadır. Kuzeybatı tarafında Han Sarayı (Şirvanşahlar Sarayı) ve Bakü Kalesi'nin Şah Abbas kapısına uzanan yeraltı yolları olduğu da bazı yayınlarda belirtilmektedir. (Sayan, 2006: 115) 1964 yılından bu yana müze olarak faaliyet göstermeye başlamış ve 2000 yılında İçerişehir'le beraber UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. (Qəmbərova & Köçərli, 2014: 3) Kulenin tarihte; dalgakıran, hazine muhafaza yeri, ateşperest ibadethanesi, rasathane, deniz feneri, gözetleme ve savunma kulesi gibi işlevlerde kullanıldığı düşünülmektedir. (Sultanova, 2011: 6) (Ağayev & Rəcəbova, 2015: 15) Ancak bu konuda kesin kayıtlar yoktur. Elde olan tek belge 12. yüzyıldan kaldığı düşünülen, günümüzde bazı harfleri okunamayacak kadar tahrip olmuş bir kitabedir. Kitabede adı geçen Davut oğlu Mesut'un, eseri yaptıran mı, yoksa mimar mı olduğunu söylemek mümkün değildir. (Sayan, 2006: 115) Bu yapı günümüzde Azerbaycan'ın en önemli sembollerinden biridir ve dünyanın birçok yerinden turist çekmektedir.

Söz konusu kuleler, tarihte farklı amaçlarda kullanılmaları nedeniyle bölge sakinleri tarafından minare ve kale olarak da adlandırılmaktadır. Azerbaycan'da kale surlarına bitişik bir kule mimarisine sahip olduğu için kale (qala) olarak, Tataristan'da klasik minarelere benzemeyen bir yapıda inşa edildiği halde minare (manara) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, bu yapılarla ilgili adlandırmalar yabancı dillerdeki kaynaklarda kule olarak geçmektedir. Söz konusu lehçelerdeki adlandırmalar ise, Arapça kökenli minare (minaret) kelimesinin kule yerine de kullanılmış olmasından kaynaklanabilir. Bu iki yapının tarihte kule olarak kullanılmış olmaları ise ortak yönleridir ve ikisinin de yapılış tarihleri kesin olarak tespit edilememiştir. Süyün Bike Kulesi tarihte bir başkentte inşa edilmiştir. İlk yapıldığı dönemde Bakü'nün hangi statüde olduğu bilinmediği için, günümüzde bir başkentte yer alsa da Bakü Kız Kulesi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Onomas-tik açıdan ise iki kule de kız veya kadın adı almıştır.

Günümüzde iki kule de şehir içindedir ve bulundukları bölgenin ve ülkenin önemli sembolleri arasındadır ve müze niteliği taşır. Süyün Bike ve Bakü Kız kuleleri, çok iyi korunmaktadır ve UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girerek özel bir statüye de kavuşmuşlardır. Karşılaştırmanın daha açık görülebilmesi açısından, yukarıdaki bilgiler ışığında bu kulelerin özellikleri tablo şeklinde verilmiştir:

	Süyün Bike Kulesi	Bakü Kız Kulesi
Yapılış Tarihi	?	?
Yükseklik	58	23
Tarihteki Konumu	Başkentte bulunmaktadır.	?
Tarihi İşlevi	Minare, gözetleme ve çan kulesi.	Deniz feneri, gözlemevi, savunma ve gözetleme kulesi.
Günümüzdeki Konumu	Şehir merkezinde.	Şehir merkezinde.
Günümüzdeki İşlevi ve Statüsü	Turistik, Devlet Müzesi, UNESCO Dünya Mirası	Turistik, müze, UNESCO Dünya Mirası

Kulelerle ilgili olarak anlatılan ve bizim incelememi-
ze konu olan efsaneler ise şöyledir:

Süyün Bike Kulesi Efsanesi: Yeryüzünde eşine rastlanmamış bir güzelliğe sahip ve dul olan Süyün Bike Hatun'u duyan Korkunç İvan (İvan Grozniy); ona, kendisiyle evlenerek Moskova Çariçesi olmasını teklif eder. Süyün Bike'nin bu teklifi reddetmesi üzerine, Ruslar Kazan'a sefer düzenler. Bir katliam çıkmasını istemeyen Süyün Bike, bir şartla Korkunç Çar'la evlenmeye razı olur. Düğün hediyesi olarak bir hafta içinde Kazan'daki bütün minarelerden daha yüksek bir kule yapılmalıdır. Çar yerine getirilmesi neredeyse imkansız olan bu şartı yerine getirir. Düğün gecesi verilen ziyafet esnasında gelin, Moskova'ya hareket etmeden önce son defa doğduğu şehre yukarıdan bakmak ister. Son kata kadar çıkar ve küçük oğluyla beraber aşağı atlar. Bunu gören Korkunç İvan ise Kazan'ı yakar. (Volga Kırıkları, 2017)

Bakü Kız Kulesi Efsanesi: Aras'ın ilerisinden bir Han, oğluna güzelliğiyle meşhur bir kızı almak ister. Han birkaç defa elçi yollar, kızıdan "evet" cevabını alamaz. Han bir gün haber gönderir ve güzelliğe razı olmazlarsa zorla alacağını söyler. Kızın kardeşleri bir kule diktirirler. Birkaç yıllık yiyecek depolayıp yerin altından su çektirirler ve kulede yaşamaya başlarlar. Han askerleriyle gelir, ne yapsa da kuleyi alamaz. Bir ihtiyar, Han'a kulenin odun yolunu ve su yolunu keserse kuleyi alabileceğini söyler. Han kulenin odun yolunu keser. Kızın kardeşleri odun yerine tüfek kabzalarını yakar. Han çok uğraşmasına rağmen kulenin su yolunu bulamaz. İhtiyar, "Gidin bir katıra arpa yedin, ama su vermeyin. Götürün, kalenin dört bir yanını dolaştırın. Katır nerede ayağını yere vurursa su yolu ordadır." der. Öyle de yaparlar; katırın ayağını dövdüğü yeri kazıp, kulenin suyunu keserler, kızı alıp götürürler. Bu kule de Kız Kulesi olarak anılmaya başlar. (Acaloğlu & Beydili, 2005: 168-169)

Süyün Bike ve Bakü Kız Kulesi efsanelerinde; zorla evlenmek isteyen çar veya güzel bir kızı oğluyla zorla evlendirmek isteyen han vardır. Mağdur konumundaki tiplerse, ülkesi işgal edilmiş bir dul bir hanbike ve sıradan bir kızdır. İkisi de güzelliğiyle ön plana çıkmaktadır. Süyün Bike diğer efsanelerdeki kadın tipinden farklı olarak; idareci, kahraman ve koruyucu bir hüviyete sahiptir. Süyün Bike'nin yanında kendi gibi mağdur olan oğlu, Bakü Kız Kulesi efsanesindeki kızın da yardımına koşan ve mağdur olan kardeşleri vardır. Süyün Bike dışında efsanelerdeki yöneticiler zorba konumundadırlar.

Bakü Kız Kulesi Efsanesindeki tiplerin hayali kahraman olma olasılığı yüksekken; Süyün Bike Efsanesinin

kahramanları, bilinen tarihi kişiliklerdir. Bu karakterler Süyün Bike (1516-1554), onun oğlu ve Korkunç İvan'dır (1530-1584). Kazan Hanlığının dul hanbikesi Süyün Bike, gerçek hayatta olduğu gibi efsanede de Ruslara ve onların zalim hükümdarı Korkunç İvan'a karşı halkını ve devletini korumaya çalışmaktadır. Korkunç İvan, tarihte de Kazan'ı yakıp yıkan Rus Çarı'dır. Efsaneye göre Korkunç İvan onunla evlenip Rus Çariçesi olmazsa Kazan'ı yakıp yıka-
caktır. Gerçek hayatta ise Kazan'ı işgal etmiş, yakıp yıkmış ve Süyün Bike'yi tutsak olarak Kazan'a götürmüştür. Efsanede Süyün Bike'yle berber kuleden atlayarak ölen oğlunu ise, gerçek hayatta Ruslar Moskova'ya götürüp vaftiz ederek ona Aleksander adını vermişlerdir. Süyün Bike de kuleden atlayarak değil, tutsak yaşadığı Moskova'da kahrından ölmüştür. Netice olarak Süyün Bike ve milletin çektiği acılar efsanenin ana temasını oluşturmuştur. Günümüzde Süyün Bike Kazan Tatarlarının milli kahramanlarındandır. Efsanedeki tiplerin ve olayların gerçek tarihle büyük benzerlik göstermesi, sözlü tarih ve anlatı geleneği ilişkisi açısından dikkat çekicidir. Bu benzerlik, efsanelerin toplumsal belleğimizi oluşturan en önemli araçlardan biri olduğunu gözler önüne sermektedir.

Olay örgüsü bakımından Süyün Bike ve Bakü Kız kuleleri kaynaklı efsanelerde, hükümdarların zorla bir kadınla evlenmek istemeleri, bu olayda kadınların yanlarında yakınlarının olması ve onların da etkilenmeleri benzerlik göstermektedir. Bakü'deki efsanede kız ve kardeşleri her şartta inşa ettikleri kulede kalarak mücadele ederler. Kazan'daki efsanede ise Süyün Bike halkını korumak için istemeye istemeye çarın teklifini kabul etmek zorunda kalır ve ona düğün hediyesi olarak kule yaptırtır. Şehrine son bir defa bu kuleden bakar, ama dayanamayarak oğluyla birlikte hayatına son verir. Bakü Kız Kulesi efsanesindeyse farklı olarak, kardeşler mücadeleyi kaybeder ve kız hanın eline düşer. İki efsanede de evlilik konusunda kadının rızasının önemine vurgu yapılmıştır. Bu, Kazan ve Bakü'de kültürel ve sosyolojik yapının ortaklığını gözler önüne sermektedir.

Efsanelerde geçen Süyün Bike Kulesi Hanbike'nin isteği üzerine, Bakü Kız Kulesi de kızı bir tehlikeden korumaya amacıyla yaptırılmıştır. Efsanelerde koruyucu erkek veya erkeklerle mağdur olan bir kadın vardır, ancak başkahramanları kadınlardır. Bu efsanelerde gelişen olaylar Türk Dünyasında kadının toplumdaki önemi ve statüsü konusunda önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca dört efsane de kötü sonla bitmektedir. Karşılaştırmanın daha açık görülebilmesi açısından, yukarıdaki bilgiler ışığında bu efsanelerin tipleri ve karakter özellikleri tablo şeklinde verilmiştir:

	Süyün Bike Kulesi	Bakü Kız Kulesi
I. Kahraman ve özelliği	Hanbike (kraliçe) - mağdur	Kız - mağdur
II. Kahraman ve özelliği	Çar - saldırgan	Han - saldırgan
III. Kahraman ve özelliği	Oğul - mağdur	Kardeşler - yardımsever
Hayvan	-	Katır - araç

Yaptığımız incelemede efsanelerin oluşumuna kaynaklık eden yapıların bulundukları çevre için; çok büyük mimari, kültürel ve folklorik değer taşıdıkları görülmektedir. Bu yapıların devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından özel statü verilerek korumaya alınmaları sevindirici bir durumdur. Ancak Türk Dünyasının birçok yerinde benzer mimari ve folklorik değer taşıyan eserlerin koruma

ve tanıtma faaliyetlerindeki yetersizlikler nedeniyle hak ettiği değeri görmediği bilinmektedir. Türk Keneşi ve ona bağlı olan TÜRKSOY gibi kuruluşların, UNESCO benzeri doğal ve kültürel miras listesi oluşturmaları; böylece Türk Dünyasında bu tür yapıların kayıt altına alınması, korunması, restorasyonu, korunması ve dünya turizmine kazandırılması gerekmektedir.

İncelediğimiz efsanelerden de görüldüğü üzere; yüzyıllardır birbirinden uzakta, farklı tarihi süreçlerden geçmiş ve farklı komşularla kültür alışverişinde bulunmuş olmalarına rağmen, Türk halklarının efsaneleri içerik, olay örgüsü ve tipoloji bakımından büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler, anayurtlarından sözlü geleneğin ve mitolojik öğelerin yeni yurtlara tek bir merkezden taşındığını kanıtlamaktadır. Farklılıkların ise; yaşanan coğrafyalardan, geçirilen farklı tarihi süreçlerden ve komşularla etkileşimden kaynaklandığı görülmektedir.

Kaynakça

1. Acaloğlu, A., & Beydili, C. (2005). *Əsətiler, Əfsanə və Revayətlər*. Bakü: Şərq Qerb.
2. Ağayev, F., & Rəcəbova, N. (2015). *Qız Qalasının Sirləri*. Y. Kuşneryova içinde, *Mədəniyyətlərin Kəsişdiyi Yer*. Bakü: Yuliya Kuşneryova.
3. Azitova, G. S., & Khaibullina, R. R. (2016). *Legenda O Başne Syuyumbike. Çelovek. Obşestvo. Sovremennost'*
4. Fərhadoğlu, K. (2006). *Bakı İçərişəhər*. Bakü: Ş-Q & Çinar-Çap.
5. Gazizova, E. R. (2016). *Legenda O Syuyumbike. Çelovek. Obşestvo. Sovremennost'*
6. Kazansk Kreml'. (2017). 3 1, 2017 tarihinde Kazan Kremlin Devlet Müzesi Resmi Sayfası: <http://www.kazan-kremlin.ru/kremlin/architecture/2/> adresinden alındı.
7. Qəmbərova, Ş., & Köçərli, F. (2014). *Ölkəşünaslıq Ədəbiyyatının Uşaq Kitabxanalarında Təbliği*. Bakü: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
8. Satıcıoğlu, H. (2012). *Türk Halk Eğitiminde Alperenlik Ruhu*. Ankara: Eğitimde Birlik Derneği Kültür Yayınları.
9. Sayan, Y. (2006). *Bakü Kız Kalesi*. Sanat Tarihi Dergisi(Sayı XV/1)
10. Sultanova, P. (2011, 5 6). *Nadir Sənət İnciləri Xəzinəsinin Dünəninə və Bugününə Baxış*. Bakü, Azərbaycan: 525. qəzet.

* II. Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi'nde (11-12 Mayıs 2017, Bişkek) bildiri olarak sunulmuştur.

УДК: 37.018.1.

Г. Адилова

педагогика илимдердин кандидаты, доцент
Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети,

БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨ ҮЙ-БҮЛӨ ТАРБИЯСЫНЫН РОЛУ

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

THE ROLE FAMILY IN EDUCATION

Аннотация: Бул макалада тарбиянын негизги мазмуну жана үй-бүлөнүн мааниси маалымдалды. Үй-бүлөдө эне - негизги тарбиялоочу жана эне мээрим-дүүлүгүнүн себеби аркылуу анын ролу белгиленди. Үй-бүлөдөгү маселенин баары эне менен эсептелиши жана заманга ылайыкташкан эненин даярдыгы эске алынды.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү, эне тарбиясы, үй-бүлө тарбиясы, жаңылануу.

Аннотация: В данной работе отражены содержание воспитания и роль семьи в воспитании подрастающего поколения. В любой семье основное воспитание передается через любовь матери.

Ключевые слова: образование, любовь матери, семейная воспитание.

Abstract: This paper discusses the core content of upbringing and the role of the family. The research emphasizes the role of mother and her education in the family. The study takes account the mother's function in the family issues and modernization of mother's institution.

Key words: education, mother, family, modernization

Билим берүү контекстинде тарбиялоо түшүнүгү – негизги түшүнүк. Тарбия көптөгөн педагогикалык адабияттарда белгиленгендей узак жана татаал процесс болуп эсептелет. Адам баласынын жүрүм-туруму, адеп-ахлагы, типтик инсандык касиеттери жана адамзат баалуулуктары тарбиялоо аркылуу калыптанат [4]. Мында тарбиялоочу субъекке, башкача айтканда ким тарбия берет деген түшүнүккө түздөн - түз көз каранды болот.

Ошондой эле, билим алуунун натыйжалуулугун тарбия камсыздайт, болгондо да тарбия атайын пландаштырылып жүргүзүлөт. Ал эми тарбиянын пландуу түрдө ишке ашышы системага көз каранды. Ал система азыркы учурда билим берүү системасы менен аныкталат.

Билим берүү системасы жаш муунду тарбиялоодо алгач үй-бүлө тарбиясынын уюштурулушун эске алат. Педагогикалык-психологиялык илимий изилдөөлөргө таянып, ага жараша үй-бүлө тарбиясын түзүүчүлөрдүн функциясын жана иш-аракеттерин белгилейт.

Адамзатынын тарыхында акылдуу, алдыңкы ой-пикирлүү жана ийгиликтүү иш-аракет жасаган тарбиялуу адамдар, мейли эркек же аял болобу алар коомдо ар дайым бааланып, кадыр-баркка ээ болуп келет. Ал эми үй-бүлөдө атанын «атадай», эненин «энедей»

тарбия ишин жүргүзүшү да коом үчүн чоң мааниге ээ. Анткени үй-бүлө – бул коомдун бир уясы, болгондо да баланы тарбиялоочу эң алгачкы уясы. Балалык учурда эмнени көрсө бала ошону өмүр бою өз жашоосунда колдонот. Ошон үчүн үй-бүлө таалим-тарбия берүүчү мекеменин баштапкы өзгөчө курсу болуп саналат. Инсан болуп калыптанышынын түпкү көрөңгөсү үй-бүлөдөн башталат.

Үй-бүлө баланы тарбиялоодо потенциалдуулукка ээ. Үй-бүлөнүн таасири баланы тарбиялоодо оң же терс болуп тийиши мүмкүн. Балага оң сапаттар үй-бүлөдө эң жакын адамдардын башкача айтканда, ата-энеси жана туугандардын таасири аркылуу берилет. Ошол үчүн жакшы тарбия берүүдө үй-бүлөдөгү педагогикалык, психологиялык жана социалдык жагдайлар маанилүү болуп эсептелет. Ата жана эне кандай тарбиялык ролду аткарышат ошого байланышта болот, тактап айтканда ата жана эне үй-бүлөдө негизги ролду ойнойт. Эркек жана аял бири-бирин толуктап, бири-бирине күч кошуп гармоникалдуу бүтүндүктү түзөт. Үй-бүлөдө экөөнүн тең болушу тарбиянын толук кандуу болушун камсыздайт.

Атанын табигаты коргоочу, багуучу жана башкаруучу ролдо болушу салттуу көрүнүш. Ата баланын

тышкы дүйнөгө карата болгон күчүн жана ишенимин калыптандырат. Ал эми эне баланын мээримге болгон керектөөсүн толуктап, ички дүйнөсүнүн тынчтыгын камсыздайт.

Эненин табигый жаратылышы бала төрөөнү талап кылат. А бала анын денесинин бир бөлүкчөсү. Ошон үчүн бала эненин көп жактарын өзүнө сиңдирип алат, а эне жүрөгү менен сүйүп калкалап өмүр бою дайыма баласы менен байланышта болот. Баласы алыста болсо да энелик сезими менен байланыш үзүлбөйт. Анткени эне ар бир адамдын пайда болушундагы тамыры. Эне - үй-бүлөнүн куту. Эне бар үйдө бакыт да, береке да бар. Энесиз үй жарыгы жок сыяктанат. Анын кадыры кандай гана маселени чечүүдө үйдө же коомдук турмушта болбосун күчкө ээ. Эркектин оор ишин кошо көтөрүшкөн, кубанычын бөлүшкөн эң жакын адамы.

Ошондуктан, ар бир адамга эне – ыйык. Эне баланы жарык дүйнөгө жаратып боорукерликти берсе, ата күч жана коопсуздук тартуулайт. Ар бир бала туура жана гармоникалдуу өнүгүүсүндө ата менен эненин бирге кароосу, багуусу зарыл. Бирок эгер ата жок болсо же ата балага кам көрбөсө эне баланын коопсуздугун өзү колго алып атанын ордун жокотпой карай алат. Ошон үчүн «энелүү жетим - эрке жетим», «аталуу жетим - арсар жетим» деп эл ичинде бекеринен айтылбаса керек. Болгондо да, эне – балдарынын негизги тарбиялоочусу. Адам баласы бири-бири менен мамилешүүсүндө сүйүүнүн ар кандай деңгээлде болоорун байкашат. Ал эми эненин баласына болгон сүйүүсү чеге жок. Эне ал сүйүүсүнүн ордуна эч нерсе сурабайт. Тескерисинче ал үчүн ал сүйүү - ушунчалык бакыт. Бул бакытты башка нерсеге теңебейт. Энесинин бул сезимин бала да сезет. Эне менен бала бул рухий байланышты таба албаса, анда бала энеге «жүк» сыяктанат. Баланын ар бир тентек жагы, ыйлаганы энени тажатып чарчатып жиберет.

Турциялык педагог Адем Гүнештин китебинен бир мисалды келтирели: «Эне менен баланын ортосундагы бул байланышты туура түшүнүү үчүн бала менен таеже ортосундагы байланышка көңүл бурсак. Ар бир таеже жээнин жакшы көрөт. Аны өбөт, кучактайт, жээнине апалык мээримин да төгөт... Бирок бир канча саат, бир канча күн, же бир канча ай, бир канча жыл айланса таеже акыры чыдамы түгөнүп баланын кээ бир жагымсыз кылыктарынан тажайт. Өз балдарынан чарчабаган таеже жээнине болгон чыдамын жоготот. А эмнеге мындай болот? Таеже эненин жарымы б.а. бир боору эмеспи? Болуптур, а баланын атасычы? Эне бир канча убакытка башка жакка кеткенде атасы өз баласын карап калган учурда баланы карап турганга узакка чыдай албайт жана өз балдарын эле багууда алысыз сыяктанат. Мына эненин ыйыктыгы! Эч ким көтөрө албаган түйшүктү эне чын ыкласы менен жан дили менен ойлонбостон көтөрөт. Бул эне менен баланын ортосундагы шайкеш сырдуу байланыш болбой калса анда энелик мамиле жоголот» [2].

Эне кайсы доордо кандай кыйынчылык, татаалчылыкта жашабасын энелик камкордугун аткарып келет. Мурунку учурларда билимсиз болсо да бала тарбиялап энелик мээримин ордун жогору тутуп келишкен. Бирок бул турмушта эне дегенге татыксыздар да кездешет. Бирок алар кандай адепсиз болбосун баласы үчүн эне,

анткени бала анын камкордугуна, сүйүүсүнө муктаж. Энелик сүйүүгө батпаган баланын психикалык абалы оор болот. Өзүн бактысыз сезет. Бала өмүр бою энелик мээримди эңсеп келет. Ошондуктан эне баланын биринчи тарбиячысы, эненин мээримине баланын келечеги, бактысы жана турмушка болгон ишеничи көз каранды. Энесинин жардамы менен балада рухий, интеллектуалдуу жана чыгармачыл сапаттар козголот.

Бүгүнкү учурда энелердин абалы өзгөрдү, башка шартта жашашат. Билим алышат, эркектер менен бирдей укукка ээ болуп иштешип, жооптуу чечимдерге катышышат. Ошол эле учурда үй бүлө курушуп, бала төрөп тарбиялашат. Мыйзам боюнча ата да, эне да үй бүлө башчылары делет да экөөнүн аралыгында үй «башкаруу конкуренциясы» бар. Буга себептер көп. Экөө тең ар кандай суроолор, маселелерге бирдей кийлигишет. Бирок антсе эле экөөнүн оюу бир чыгат дегенден алыс болуш керек. Анткени атанын эркектик мүнөзү жана функциясы менен эненин аялдык функциясында айырмачылык сөзсүз бар да.

Учурда кай бир энелер үйдө да, сыртта да иштешип чоң жүктү моюнга алышкан. Кара күч менен иш жасашып чарчашат, рухий жактан өздөрүн өстүрүүгө дарамети жетпейт. Ошол эле учурда кай бир энелер өз милдетин жакшы аткарууга умтулушат. Анткени үйүндө аял эмне иш жасабасын баары бир энелик камкордук талап кылынарын билишет.

Мындай проблемаларды турмушта ар үй-бүлө өзүнчө чечүүгө аракеттенишет. Анткени бардык үй-бүлөнүн шарты бирдей эмес.

Учурга ылайыкташкан эне кандай болот деген суроо туулат? Ал күчүн энергиясын туура короткон жана убактысын туура бөлүштүргөн эне эмеспи. Мүмкүн үй-бүлөлүк финансылык каражатты үй-бүлөнүн конкуренттүү шартына жараша жүргүзө алган энеби? Кандай гана болбосун «современный эне» үчүн үй-бүлөдөгү негизги проблема баланы жакшы тарбиялоодур. Ал тынымсыз баланы ойлоп, баланы контролдоп ага камкордугун билгизген энедир. Үй-бүлөсүн бактылуу кылууга ар дайым аракет жасаган аял затыдыр. Баланы тарбиялоодо атанын ролун алдыга койгон жана аны менен биргеликте ысыкка да суукка чыдаган азамат аялдыр. Кыскасы үй-бүлөдө эркек менен тил табышып жашап өзүн бактылуу, ажарлуу алып жүргөн кожойкедир. Бул аталган жагдайларды эске алып өзүн-өзү заман нугуна ылайыкташып рухий жана материалдык жактан өстүрөттүр. Ошондой эле, эне бактылуу болсо үйдөгүлөрдүн бардыгы бактылуу деген элдеги сөздү эсине алып, өзүн психологиялык, педагогикалык билим менен сугараттыр.

Деги эле, ар бир эркек үй-бүлөнүн кожоюну болгон сезимин кетиргиси келбейт. Көп акча таба албаса да үй бүлө башчылыгын бергиси келбейт. Андыктан жакшы эне аны менен тирешпейт. Тескерисинче аны мактап кээ бир кыргыз үй-бүлөлөрүндө учураткандай «*биздин кожоюн*» деп коет. Эгер аял күйөөсүнөн кандайдыр бир жакшы жетишкендигин байкаса, анда эркектеги жакшы сапатын мактоо менен чын дилден айтып турса үй-бүлөдө конфликттик ситуация түзүлбөйт. Анткени ар бир эркекте терс да оң да сапат болоорун унутпоо керек. Терс жагы бар ата да сүйүктүү балдардын атасы экендигин, балдарды тарбиялоодо анын ордун билүү абзел. Уул балдар атасы менен катышта

болуп, эркектик мүнөздү атадан алат. Кыз болсо үй тиричилигинде апасынын атасына жасаган мамилеси аркылуу атанын ордун сезет.

Негизгиси атадан баланы алыстатпоо, башкача айтканда тарбиялоого атанын катышуусун тейлейт. Анткени ата да баланы жакшы тарбиялап үй-бүлө жана мамлекет алдындагы парзын сезиш керек.

Эне үй-бүлөдө ата жана бала менен жагымдуу пикирлешүүнү да уюштурат. Ар дайым баланын жаш курагын эске алат, ага жараша психологиялык-педагогикалык кеңештерди берет. Учурдун талабына ылайык колдонуучу окуп-үйрөнүүгө ылайык болгон техникалык каражаттарды баласы сыяктуу эле пайдалана билет. Анткени, мисалы компьютерди иштете билүүдө балага керектүү нерселер эмне экенин байкайт. Ата менен баланын ортосунда түшүнбөстүк болуп калса, ситуацияга жараша, калыстык менен чечүүгө жардамга келет. Түшүнбөстүк менен эмоционалдык б.а. үндү көтөрүп же жагымсыз жаңсоолор, туура эмес оройлуу сөздөр басымдуу болгон жагдайды жайкап өз нугуна салат. Ачуу – душман, акыл – дос деген макалды колдонот. «Эне – үй бүлөдөгү калыстыкты камсыз кылган адилет таразасы сыяктуу. Анын калыптанышында эненин балдарына болгон мээрим жана сүйүү сезими, үй-бүлөдө учуроочу калыссыз жагдайларды оң жолго салган аракеттери чоң мааниге ээ. Ушул жа-

гынан алып караганда үй-бүлө ичиндеги ар кандай маселелердин туура чечилиши «мээрим булагынын» негизинде болот. Эненин милдети калыстык таразасын адилеттүү пайдалануу менен үйдөгү теңдикти камсыз кылуу болуп саналат» [2].

Демек, үй-бүлөдө эне канчалык туура мамилени түзсө, үй-бүлөдө ошончолук туура, түз мамилелер жашайт. Заманбап эне, атанын ролун көтөрүү менен аны колдоп, жардам берип жана балдарын сүйүп, аларга кам көрүп, ички дүйнөсүн байытууну көздөйт. Энени бактылуу кылган нерсе – бул баласына гана өзүн арноосу, ага тарбия берүүсү жана үй-бүлөдө ажарлуу атмосфера түзүүсү. Ал эми үй-бүлөдөгү жагымдуу чөйрө билим берүү системасынын алгачкы этабын ийгиликтүү камсыздайт.

Адабияттар

1. Афанасьева Т. М. *Завтрашние родители*. – М.: Педагогика-Пресс, 2002.
2. Адем Гүнеш . *Балага тарбия берүүдөгү адашуулар*. \ Которгон: -М. Сайдылканова – Б., 2013.- 176 б.
3. Куровская С. Н. *Педагогика семье*.– Минск, Тесей, 2006.
4. Подласый И. П. *Педагогика. Новый курс: учебник для студентов вузов: В 2 кн. – Кн.2. – М.: Академия, 1999.*
5. Реан А. А. *Психология и педагогика*. – СПб: Питер, 2002.

И.С. Сманов,
д.п.н., профессор ЮКГПИ Шымкент,
Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЖИВОПИСИ В ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

ТАРБИЯЛЫК ИШТИН ЖҮРҮШҮНДӨ СҮРӨТ ӨНӨРЧҮЛҮКТҮН МААНИСИ

THE IMPORTANCE OF WORKS OF PAINTING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Аннотация: В статье дана характеристика воспитательной ценности искусства вообще и искусства живописи в частности. Автор определяет актуальность проблемы художественного образования учащихся средних школ и предлагает конкретные пути, направленные на использование в учебно-воспитательном процессе произведений живописи.

Ключевые слова: искусство, воспитательный процесс, художественное произведение.

Аннотация: Бул макалада жалпы көркөм билим берүүнүн наркы жана атап айтканда, сүрөт өнөрчүлүктүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Авторлор орто мектеп окуучуларынын көркөм билим берүү маселесинин актуалдуулугун аныктоо жана сүрөттөрдүн жана окуу-тарбия иштерине колдонууга багытталган конкреттүү жолдорун сунуш кылган.

Түйүндүү сөздөр: искусство, тарбиялык иш, көркөм чыгарма.

Annotation: The article describes the educational value of art in general and the art of painting in particular. The authors determine the relevance of the problem of art education for secondary school students and offer concrete ways to use painting works in the educational process.

Keywords: art, educational process, artwork.

Обращение к искусству как воспитательному средству имеет свои объективные причины, основывающиеся на его специфической природе. Оно - единственное явление, способное оказывать на человека целостное влияние. Общение с искусством выводит человека на мир в его целостном образе, в отличие от наук, где каждая рассматривает отдельную сторону жизни, в отличие от морали, которая сужена в своей сфере «человек-человек», в отличие от политики, права, которые также ориентированы на конкретные области.

Через произведение искусства человек воспринимает мир в его многоцветном образе и приобщается к безграничности этого мира, расширяя, углубляя ограниченный временем и пространством индивидуальный опыт до опыта общечеловеческого. Гедонистическая функция искусства ставит его в исключительное положение с точки зрения педагогической: это особенное воспитательное средство, обращение к которому доставляет воспитанникам наслаждение. Являясь эстетическим чувством, наслаждение, получаемое

человеком в момент соприкосновения с художественным образом, представленным в произведении искусства, может служить сильнейшим механизмом формирующихся у человека ценностей.

Искусство содержит в себе опыт социальных отношений, и дети, таким образом, в общении с искусством выходят на восприятие социального опыта в его специфическом индивидуализированном обращении. Гармония содержания и формы в произведении искусства столь высока, что она способна увлечь человека и создать ту сопричастность содержанию, ту включённость в ход событий, которые и составляют тот воспитательный эффект, который способен сформировать представление об идеале. Общение с миром через искусство – это общение с миром через призму вполне определённой идеологии, индивидуально отражённой в произведении искусства. Трактую мир искусства как мир идей, мы возвышаем роль искусства до источника общечеловеческой культуры, фактора духовного становления личности. Через искусство человек приходит к Красоте, а понимание красоты ве-

дет его к пониманию жизненных проявлений, рождает стремление к красоте, ее созданию и сохранению. Так определяется взаимообусловленность нравственного и эстетического воспитания и возможность их интеграции.

Использовать искусство как средство воспитания – это значит, в первую очередь, сделать искусство желанным и лично значимым для каждого ученика, способствовать тому, чтобы педагогическое средство вошло в структуру личности школьника как содержание его жизни. И этот момент обращения к искусству организуется как процесс изменения личности, наращивания у неё новых социально-психологических образований, влияющих на позитивный процесс преобразования личности. Общение с миром через художественный образ – так нам представляется педагогическое решение проблемы общения детей с искусством.

Искусство живописи представляет собой художественно-образное отражение мира, его познание и индивидуально-эмоциональное воссоздание. И центром этого познаваемого, отражённого и воссоздаваемого мира является человек, с его душой и настроением, человек, взятый в систему его отношений к действительности: к окружающим людям, к своим обязанностям, к вещам, к самому себе. Общение с искусством, таким образом, – это общение с человеком, с его восприятием действительности, его мировоззрением /1/.

Отражая действительность в художественно обобщённых формах, в типических образах, живопись тем самым знакомит личность с миром в его разных проявлениях и формирует осознанное отношение к этому миру. Знания о мире и взаимоотношениях с ним даются в конкретных индивидуально-неповторимых образах с общечеловеческими, классовыми, национальными и психологическими чертами. Тем самым передается множество сторон окружающей субъекта действительности, благодаря чему растёт потенциал искусства как средства для организации различных направлений воспитания.

Особое место изобразительного искусства в системе воспитания детей обусловлено его спецификой: здесь скрыт огромный потенциал для перехода от конкретно-предметного мышления к логическому через художественный образ. Поэтому мы полагаем, что именно обращению к произведениям живописи необходимо придавать особое значение в системе воспитательной работы. Наглядность живописи / скульптуры, графики / создаёт незаметный для школьника переход от конкретно-реального восприятия к художественно-обобщенному восприятию жизни.

Через цвет тянется ребёнок к красоте. Цвет увлекает, притягивает, завораживает, влияет на настроение. В дидактическом плане цвет создаёт высокие предпосылки для воспитательного воздействия, чем также обеспечивается особое положение живописи. Дети легко входят в общение с этим видом искусства; мера глубины такого общения различна и обусловлена развитием ребёнка и его способностями. И это также означает некоторые преимущественные права живописи в системе художественных средств воспитания: не случайно дети на любой вопрос об искусстве

обращаются мысленно к живописи: для них в первую очередь живопись предстаёт в качестве искусства.

Благодаря произведениям живописи ученики обогащаются опытом человеческой жизни. Нельзя, не приобщаясь к жизни всего человечества, стать гражданином Земли. Живопись раздвигает горизонты человеческой жизни до крайних пределов – пределов её существования. Психологи отмечают особое состояние детей при демонстрации репродукций, изображающих не известные им картины жизни. Примечательно, что отмечена различная реакция на восприятие этих картин и картин отечественных мастеров. Их содержание воспринимается как мир понятный, естественный, но, вместе с тем, здесь также наблюдается повышенный интерес и внутреннее волнение, которое вообще характерно для встречи с прекрасным.

Живописные полотна, как любой вид искусства, обладают способностью создавать идентификацию личности зрителя с героями художественного полотна. Здесь происходит не стороннее восприятие, а восприятие «другого через себя» и «себя через другого». Школьник, вступивший в общение с художественным полотном, – это школьник, рассматривающий себя, находящий в своей душе то, что написано на полотне, либо приобретающий духовные накопления через общение с художником, но момент такого приобретения выступает как познание себя в таких проявлениях. Образно говоря, школьник-зритель видит себя на полотне, свой мир, воспринимая то, что рождает отклик в его душе.

К сожалению, в современной действительности общение с так называемой «массовой» культурой распространило традиционный развлекательный момент, оттеснило на задний план общение с живописью как способом открытия для школьников вечных проблем жизни. Использование живописи как средства общего развития личности школьника еще не стало в школьной практике первоочередной задачей, что объясняется целым рядом объективных и субъективных причин. Так, возможности воспитания духовной сферы реализуются зачастую другими видами искусства, более распространенными и зрелищными. К числу субъективных причин следует отнести слабое оснащение школ наглядными средствами обучения, к числу которых относятся репродукции картин отечественных художников. В качестве стимулирующего фактора мы отмечаем введение в новые учебные планы специализированных школ республики элективного курса «Изобразительное искусство Казахстана», а также наличие в воспитательных планах средних общеобразовательных учреждений специального направления «Культура и мы».

Эстетическое восприятие художественного произведения есть особый вид деятельности: в сознании формируется художественный образ, подобный тому, который автор создал в своём творении. И этот образ, имея объективную основу, субъективен; он складывается благодаря усилиям индивида и складывается в индивидуальном варианте.

Восприятие произведения живописи – художественная деятельность, содержащая в себе и элемент познания, и элемент преобразования, и элемент оценки, и элемент общения. Общение с живописью

развивает природный оптимизм ребёнка. Его радостное, оптимистическое мироощущение находит подкрепление в живописи и, пройдя через осознание красоты жизни, трансформируется с возрастом в процессе общения с искусством в оптимистическое мировоззрение.

Большие возможности для использования воспитательного потенциала живописи имеются в работе классного руководителя. Примечательно, что многие работы педагогической направленности, посвященные актуальным проблемам воспитания, объективно проецируются на реальную школьную действительность, в которой по-прежнему велика роль классного руководителя, призванного помочь ученику в его вхождении в контекст современной культуры. Классное руководство как проблема собирает в узел всю совокупность самых разных и сложнейших аспектов воспитания школьника, в том числе – и его художественное образование. При этом следует помнить о неукоснительном условии: грамотности самого педагога в плане знакомства с историей, основными направлениями и спецификой отечественной живописи.

Именно поэтому рассмотрение вопросов, связанных с деятельностью педагога-наставника в русле знакомства с произведениями мировой и отечественной живописи, представляется актуальным. Изучение и характеристика организации деятельности классного руководителя в аспекте исследуемой нами проблемы позволяет раскрыть широкую картину научного видения воспитательного процесса. Выверяя формы работы с детьми, устоявшиеся в течение многих десятилетий, и создавая современную конструкцию логически стройного и ясного практического воплощения инновационных воспитательных идей в современную школу, следует помнить о необходимости художественного образования молодого поколения. В свою очередь, художественное образование способно стать ценностным ядром нравственно-эстетического и патриотического воспитания /2, С.9/.

В этом плане большой интерес представляют для школьных педагогов работы российского ученого Н.Е. Щурковой. Создавая модель деятельностиного пространства классного руководителя, она, наряду с познавательным и трудовым направлениями, выделяет в качестве необходимого звена личностного развития ученика художественный аспект. Педагог называет пять источников, вводящих детей в контекст культуры, и среди них на первое место ставит искусство. Она определяет язык искусства как своеобразную картинку, создаваемую самыми разными средствами и несущую в себе идею. При этом воплощение идеи в образе столь тесное, что ни образ, ни идея друг без друга не могут существовать. Средствами художественного образа, по ее утверждению, зафиксированы достижения культуры, они отражены в произведении искусства. Благодаря произведениям искусства ценность жизни оказывается вмонтированной в контекст самой жизни, и поэтому искусство способствует восприятию образа жизни, познанию, осмыслению и пониманию ее истинных ценностей /3, С.53/.

Интерес к культуре как личностная характеристика классного руководителя является, по Н.Е.Щурковой,

и условием успешности его профессиональной работы, и способом развития личностных качеств. Данная ученым характеристика *вочеловеченного мира* требует от педагога понимания культуры как суммы достижений – в области науки и техники, искусства и устройства быта, общественных и экономических отношений, морали и гигиены. Педагогически *вочеловечить* мир – это высветить его для детского сознания с позиции жизни человека. Такому высвечиванию способствует в первую очередь использование в воспитательной работе произведений искусства, справедливо отмечает известный педагог /4, С.147/.

В Государственных общеобязательных стандартах образования Республики Казахстан четко прослеживается ориентир на совершенствование содержания предметов художественного цикла. В типовые программы они вводятся не столько для того, чтобы обучить школьников художественному ремеслу: их цель – дать образное видение мира, воспитать эстетическое отношение к нему. Учебные предметы художественного цикла по своей сути – предметы воспитательной направленности, ориентированные на развитие художественных вкусов, потребностей, интересов. Представляется важность подготовки студентов педагогических специальностей к выполнению функций классного руководителя. Поэтому при освоении предметов специализации следует придавать большое значение формированию у будущих учителей навыка привлечения в учебной и воспитательной работе произведений мировой и отечественной живописи.

Наши наблюдения показали, что такая работа активно проводится на филологических факультетах вузов. Обучая студентов способам структурирования текстов-описаний, преподаватели казахского, русского английского, немецкого языков обращаются к произведениям А.Кастеева «В предгорьях Алатау», С.Мамбеева «Весна», «В горах», «Откочевка», М.Кенбаева «Беседа», «Ловля лошадей», К.Тельжанова «Жамал», Ж.Шарденова «Березы зимой», И.Квачко «Снежные вершины», «Степь». Названные произведения являются важным компонентом учебно-методических комплексов спецкурсов и спецсеминаров и, без сомнения, способствуют реализации и обучающих, и воспитательных задач.

Тематика произведений казахстанских художников, созданные ими образы убедительны, правдивы, проникнуты огромной эмоциональной силой, знакомство с ними может быть организовано и на уроках, гуманитарных циклов, и на тематических классных часах. Именно к такой работе должны готовить преподаватели студентов педагогических специальностей, проектируя модель не просто учителя-предметника, но и учителя-воспитателя.

Литература

1. Караковский В.А., Новикова Л.И., Селиванова Н.Л. Воспитание? Воспитание ... Воспитание! / Теория и практика школьных воспитательных систем. – М., 2000. – 256 с.
2. Шилина З.М. Классный руководитель: искусство воспитания. / Под ред. Н.Е.Щурковой. – М., 1997. – 104 с.
3. Щуркова Н.Е. Классное руководство: теория, методика, технология. – М., 1999. – 222 с.
4. Щуркова Н.Е. Этика школьной жизни. – М., 2000. – 192 с.

СТАТИСТИКАЛЫК МААЛЫМАТТАРДЫ ТАНДОО ЫКМАЛАРЫ

СПОСОБЫ ОТБОРА СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАНЫХ

METHODS OF SELECTION OF STATISTICAL DATA

Аннотация: Бул макалада ыктымалдуулуктар теориясы жана математикалык статистика сабагы боюнча төмөнкү маселелер каралат: математикалык статистиканын маселелери, генералдык жана тандалма жыйындылар, тандалманын түрлөрү, тандоонун ыкмалары, тандалманын статистикалык бөлүштүрүүсү, бөлүштүрүүнүн эмпирикалык функциясы, полигон жана гистограмма

Түйүндүү сөздөр: Математикалык статистика, ыктымалдуулуктар теориясы, статистикалык байкоолор, эксперимент, кокус окуя, кокус чоңдуктун бөлүштүрүү функциясы, генералдык жана тандалма жыйындылар, бөлүштүрүүнүн эмпирикалык функциясы, полигон, гистограмма

Аннотация: В этой статье, теория вероятностей и математическая статистика по следующим вопросам: задачи математической статистики, генеральная и выборочная совокупности, типы выборки, распределение методов выборки, статистические выборки, эмпирические функции распределения, полигон и гистограмма

Ключевые слова: теория вероятностей и математической статистики, статистических наблюдений, исследований, случайное событие, случайная величина функции распределения и генеральная и выборочная совокупности, эмпирических функций распределения, полигон и гистограмма

Annotation: In this paper, probability theory and mathematical statistics on the following issues: the problems of mathematical statistics, general and sample collections, sample types, the distribution of sampling methods, statistical samples, empirical distribution functions, polygon and histogram

Key words: probability theory and mathematical statistics, statistical observations, random event, random value of the distribution function and general and sample aggregate, empirical distribution functions, polygon and histogram

1. Математикалык статистиканын маселелери

Математикалык статистика, ыктымалдыктар теориясынын маселелерин статистикалык байкоолордун же эксперименттердин жыйынтыктарынын негизинде изилдөөчү илим. Тактап айтканда, бир тектүү көптөгөн кокус кубулуштар баш ийген закон ченемдүүлүктөрдү, ыктымалдыктар теориясы - теориялык жол менен изилдесе, математикалык статистика, ал закон эксперименттердин жыйынтыктарынын негизинде изилдейт. Статистиканын биринчи маселеси - атайын жүргүзүлгөн байкоолордун же эксперименттердин жыйынтыктарын тандап алуу жана топтоо бөлүштүрүү ыкмаларын табуу болуп эсептелет. Математикалык статистиканын экинчи маселеси - изилдөө талап кылынган маселенин шартына жараша статис-

тикалык маалыматтарды анализдөө ыкмаларын иштеп чыгуу. Бул маселеге:

а) кокус окуянын белгисиз ыктымалдуулугун, кокус чоңдуктун бөлүштүрүү функциясын, түрү белгисиз бөлүштүрүүнүн параметрлерин, кокус аргументтүү функциянын бир же бир нече кокус чоңдуктан көз карандуулугун ж.б. чамалоо;

б) белгисиз бөлүштүрүүнүн түрү же параметрлеринин чоңдугу жөнүндөгү статистикалык божомолдорду (гипотезаларды) текшерүү кирет.

Учурдагы математикалык статистика, белгисиздиктин шартында чечим кабыл алуу жөнүндөгү илим катары да каралат.

Ошентип, математикалык статистика илимий жана практикалык жыйынтыктарды алыш үчүн, статистикалык маалыматтарды топтоо жана тиешелүү

түрдө талдоо ыкмаларын изилдөөчү илим болуп эсептелет.

2. Генералдык жана тандалма жыйындылар

Бир тектүү нерселердин жыйындысын, ал нерселерди мүнөздөчү кандайдыр сандык же сапаттык белгиле карата изилдөө талап кылынат дейли. Мисалы, эгерде белгилүү бир тетиктер изилденип жатса, анын сапат белгиси- тетиктин стандарттуулугу, сан белгиси-өлчөө талап кылынган чендери болушу мүмкүн.

Жыйындынын сапат же сан белгисин аныкташ үчүн демейде андан кичирээк көлөмдөгү жыйындыны бөлүп алып, ошону сандык же сапаттык белгиле карата изилдеп, ал аркылуу жалпы жыйындынын сапат же сан белгиси жөнүндө жыйынтык чыгарылат. Анткен, жыйынды өтө чоң болсо, анын баарын изилдеп чыгыш мүмкүн эмес. Ошондой эле нерсени изилдөө аны жок кылууга алып келсе же чоң чыгымды талап кылса, жыйындыдагы бардык нерселерди изилдеп чыгуу, практика жүзүндө маанисин жогото. Эгерде изилденүүчү жыйындынын көлөмү азыраак эле болуп изилдөөгө чоң чыгым талап кылынбаса, жыйындыгы бардык нерселер катары менен изилдениши да мүмкүн.

Сандык же сапаттык белгиле изилдеш үчүн тандалып алынган нерселердин жыйындысы, тандалма жыйынды, же жөн эле тандалма деп аталат.

Тандалма алына турган жалпы жыйынды, генералдык жыйынды деп аталат. Генералдык же тандалма жыйындынын көлөмү деп, жыйындыдагы нерселердин саны аталат. Мисалы, белиге изилдөөгө 1000 тетиктен 100 тетик тандалып алынса, генералдык жыйындынын көлөмү $N=1000$, ал эми тандалма жыйындынын көлөмү $n=100$

3. Тандалманын түрлөрү. Тандоонун ыкмалары

Тандалманы тандоо эки түрдө жүргүзүлүшү мүмкүн: тандалып алынган нерсе, текшерилгенде кийин, кийинки нерсе тандалып алынаардан мурун, генералдык жыйындыга кайра кошулушу же кошулбашы мүмкүн. Ушул байланыштуу, тандалма кайталануучу же кайталанбоочу тандалма деп, эки түргө бөлүнөт. Практикада, негизинен кайталанбоочу тандоо колдонулат. Эгерде, генералдык жыйындынын көлөмү өтө чоң болсо, ал эми тандалманын көлөмү анын аз эле бөлүгүн түзсө, кайталануучу жана кайталанбоочу тандалмалардын айырмасы азая баштайт. Генералдык жыйындынын көлөмү чексизге умтулган пределдик учурда (тандалманын көлөмү чектүү болсо), айтылган айрыма нөл болуп, кайталануучу жана кайталанбоочу тандалмалардын айырмасы болбой калат.

Тандалманын текшерилген белгиси генералдык жыйындынын белгиси менен туура келиш үчүн, тандалма генералдык жыйындынын бардык бөлүктөрүн пропорциялуу туура көрсөтүшү керек. Бул талап кыскача, тандалма репрезентативдүү (орчундуу) болушу керек деп айтылат.

Генералдык жыйындынын көлөмүнө жараша, тандоо эки түрдө: 1) генералдык жыйынды бөлүктөргө бөлүнбөй; 2) генералдык жыйынды бөлүктөрө бөлүнүп; жүргүзүлүшү мүмкүн.

Биринчи түргө: жөнөкөй кайталануучу жана кайталанбоочу кокус тандоолор; ал эми экинчи түргө: типтүү, механикалык жана сериялык тандоолор кирет.

Тандоо генералдык жыйындынын бардык көлөмүнөн бирден алып жүргүзүлсө, ал тандоо жөнөкөй кокус тандоо деп аталат. Аны түрдүү жол менен жүргүзсө болот. Мисалы, көлөмү N болгон генералдык жыйындыдан көлөмү n болгон тандалма алыш керек болсо, карточкаларга 1-ден N -ге чейинки сандарды жазып туруп, аябай аралаштырып, болжобой туруп, бир карточка алышат. Генералдык жыйындыдан, номери алынган карточканын номери менен дал келген, нерсени алып текшерилет. Аны кайра генералдык жыйындыгы кошуп туруп, карточкаларды кайрадан аралаштырып экинчи карточканы алып, жыйындынын ошол номердеги нерсесин текшерилет. Ушул сыяктуу ишти n жолу кайталап, жөнөкөй кайталануучу тандалманы алышат. Эгерде ар бир жолу текшерилген нерсе генералдык жыйынга кайрадан кошулбаса, кайталанбоочу тандалма алынат.

Типтүү тандоодо, нерселер бардык генералдык жыйындыдан эмес, анын ар бир «типтүү» бөлүгүнөн жүргүзүлөт. Мисалы, эгер тетиктер бир нече станоктордо жасалса, анда тандоону, бардык даяр болгон тетиктерди кошпостон эле, ар бир станокто даярдалган тетиктердин жыйындыларынан өз алдынча жүргүзшөт. Эгерде станоктортор ар түрдүү сапатта болушса (мисалы, эскиликтери ар түрдүү болсо) типтүү тандоо максатка ылайык болот.

Механикалык тандоодо, генералдык жыйынды, андан алынуучу тандалманын көлөмү канча болсо, ошончо бөлүккө бөлүнөт да, ар бир бөлүктөн бирден нерсе тандалып алыныт. Мисалы, көлөмү N болгон генералдык жыйындын 5 проценти тандалып алыныш

керек болсо, генералдык жыйынды $\frac{N}{20}$ бөлүккө бөлүнүп, ар бир бөлүктөн бирден нерсе тандалып алынат.

Сериялык тандоодо, генералдык жыйындыдан нерселер бирден тандалып алынбастан, «сериясы» менен алынып, анын ар бир нерсеси текшерилет. Мисалы, буйумдар көптөгөн станоктор менен жасалса, бир нече гана станоктон жасалган буйумдар текшерилет. Сериялык тандоону колдонуш үчүн, текшерилүүчү белги ар бир серияда аз эле өзгөрүүсү талап кылынат.

Практика жүзүндө тандоолордун түрлөрүнүн комбинациясы да колдонулушу мүмкүн. Мисалы, генералдык жыйындыны бирдей көлөмдөгү серияларга бөлүп, андан кийин жөнөкөй кокус тандоо менен бир нече серияны тандап алып, ал сериялардан жөнөкөй кокус тандоо менен кээ бир нерселерди тандап алышат.

4. Тандалманын статистикалык бөлүштүрүүсү

Генералдык жыйындыдан тандалма алынып, текшерилип жатканда, белгинин x_1 мааниси n_1 жолу, x_2 мааниси n_2 жолк, ..., x_k мааниси n_k жолу, байкалды дейли. Мында, $\sum_{i=1}^k n_i = n$ - тандалманын көлөмү.

Байкалган x_i маанилери варианттар деп, ал эми өсүү тартибинде жайгашкан варианттардын удаалаштыгы-

вариациалык катар деп аталат. X_i варианттардын байкалган n_i маанилери жыштыктар, ал эми алардын тандалманын көлөмүнө болгон катышы $n_i/n = W_i$ салыштырмалуу жыштыктар деп аталат.

Варианттардын жана алардын жыштыктарынын же салыштырма жыштыктарынын тизмеги- тандалманын **статистикалык бөлүштүрүүсү** деп аталат. Статистикалык бөлүштүрүүнү, варианттардын бир нече маанилерин камтыган, бирдей узундуктагы интервалдар жана аларга тиешелүү болгон жыштыктар түрүндө берүүгө да болот. Мында, интервалдын жыштыгы болуп, ага тийиштүү болгон маанилердин жыштыктарынын суммасы эсептелет. Эгер маани интервалдын четинде жатса, интервалга ал маанинин жыштыгынын жарымы эле тиешелүү болот.

Ыктымалдыктар теориясында бөлүштүрүү, кокус чоңдуктун мүмкүн болгон маанилери менен алардын ыктымалдыктарынын тизмеги түрүндө, берилерин эскерте кетели.

Мисал. Көлөмү $n = 30$ болгон тандалманын жыштыгынын статистикалык бөлүштүрүүсү берилген:

x_i	3	5	7	12
n_i	6	7	8	9

Салыштырма жыштыктын статистикалык бөлүштүрүүсүн тапкыла

Чыгаруу. $W_i = \frac{n_i}{n}$ формуласы боюнча салыштырма жыштыктарды табабыз:

$$W_1 = 6/30 = 1/5, \quad W_2 = 7/30,$$

$$W_3 = 8/30 = 4/15, \quad W_4 = 9/30 = 3/10.$$

Демек, салыштырма жыштыктын статистикалык бөлүштүрүүсү:

x_i	3	5	7	12
W_i	1/5	7/30	4/15	3/10

$$\text{Текшерүү: } 1/5 + 7/30 + 4/15 + 3/10 = (6+7+8+9)/30 = 1.$$

5. Бөлүштүрүүнүн эмпирикалык функциясы

X сандык белгисинин статистикалык бөлүштүрүү жыштыгы белгилүү болсун. Сандык белгинин мааниси x тенкичине болгон байкоолордун санын n_x аркылуу, жалпы байкоолордун санын (тандалманын көлөмүн) n аркылуу, белгилейбиз. $X < x$ окуясынын салыштырма жыштыгы n_x/n болору түшүнүктүү. Эгерде x өзгөрсө салыштырма жыштык да өзгөрүп, ал x -тен функция болот.

Ар бир x үчүн $X < x$ окуясынын салыштырма жыштыгы аныктоочу функция $F^*(x)$, тандалманын эмпирикалык бөлүштүрүү функциясы деп аталат: $F^*(x) = n_x/n$

Мисалы, $F^*(x_2)$ -ни табыш үчүн x_2 -ден кичине варианттардын санын, тандалманын көлөмүнө бөлүш керек: $F^*(x_2) = n_{x_2}/n$

Тандалманын эмпирикалык бөлүштүрүү функциясынан айырмаланып, генералдык жыйындынын $F(x)$ бөлүштүрүү функциясы $X < x$ окуясынын

ыктымалдуулугун түшүндүрөт, ал эми эмпирикалык $F^*(x)$ функциясы окуянын салыштырма жыштыгын аныктайт.

Бернуллинин теоремасы боюнча, $X < x$ кокус окуясынын салыштырма жыштыгы $F^*(x)$, ыктымалдыгы боюнча, кокус окуянын $F(x)$ ыктымалдуулугуна умтулат. Башкача айтканда,

$F^*(x)$ жана $F(x)$ функциялары бири биринен $\lim_{n \rightarrow \infty} P[F(x) - F^*(x) < \varepsilon] = 1 \quad (\varepsilon > 0)$ маанисинде аз эле айырмаланат. Демек, ыктымалдыктар теориясындагы интегралдык $F(x)$ бөлүштүрүү функциясың, жакындаштырылган түрдө, бөлүштүрүүнүн $F^*(x)$ эмпирикалык функциясы менен алмаштырууга болот. Бул жыйынтык, $F^*(x)$ жана $F(x)$ -тин бардык касиеттери окшотугунан да келип чыгат. Чындыгында эле, $F^*(x)$ -тин аныктамасынан төмөнкү

касиеттер аткарылаары түшүнүктүү:

$$0 \leq F^*(x) \leq 1$$

$F^*(x)$ -кемибөөчү функция;

эгер x_1 -эң кичине варианта болсо, анда $x < x_1$ болгондо

$$F^*(x) = 0; \quad \text{эгер } x_k \text{-эң чоң варианта болсо, } x < x_k \text{ болгондо } F^*(x) = 1$$

Ошентип, тандалманын эмпирикалык бөлүштүрүү функциясы аркылуу, генералдык жыйындынын теориялык бөлүштүрүү функциясын чамалоого болот.

Мисал. Тандалманын статистикалык бөлүштүрүү функциясы

x_i	2	6	10
n_i	12	18	30

боюнча, анын эмпирикалык функциясы тапкыла.

Чыгаруу. Тандалманын көлөмү $n = 12 + 18 + 30 = 60$. Эң кичине варианта 2 болгондуктан, $x \leq 2$, болгондо $F^*(x) = 0$. Эгер $X < 6$ болсо, $n_x = 12$ ($x_1 = 2$ 12 жолу байкалат) болгондуктан, $2 < x \leq 6$ болсо $F^*(x) = 12/60 = 0,2$.

Эгер $X < 10$ болсо, $n_x = 12 + 18 = 30$. Демек $F^*(x) = 30/60 = 0,5$, $6 < x \leq 10$ $x = 10$ эң чоң вариантта болгондуктан $x > 10$ болгондо $F^*(x) = 1$ Изделип жаткан эмпирикалык функция

$$F^*(x) = \begin{cases} 0 & x \leq 2 \text{ болсо} \\ 0,2 & 2 < x \leq 6 \text{ болсо} \\ 0,5 & 6 < x \leq 10 \text{ болсо} \\ 1 & x \leq 10 \text{ болсо} \end{cases}$$

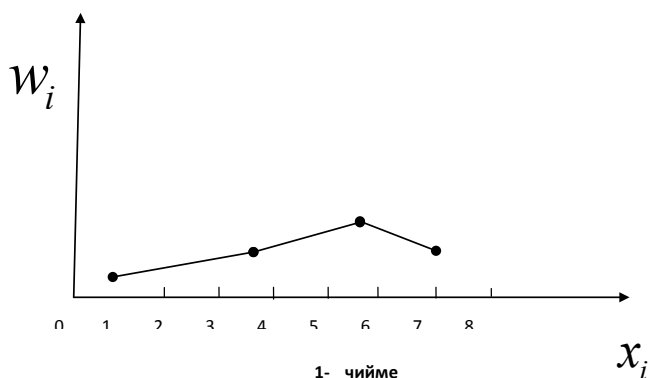
6. Полигон жана гистограмма

Статистикалык бөлүштүрүүнү геометриялык түрдө көрсөтүш үчүн, полигон жана гисторамма түшүнүктөрү колдонулат.

Жыштыктын полигону деп, $(x_1, n_1), (x_2, n_2), \dots, (x_k, n_k)$ чектиттерин туташтырган сызык сызык аталат. Полигонду түзүш үчүн, OX огунан x_i варианттарын, ал эми OY огунан аларга тийиштүү n_i жыштыктарын ченеп алышат. (x_i, n_i) чекиттерин туташтырса полигон келип чыгат.

Салыштырма жыштыктын полигону деп, $(x_i, W_i), i = 1, 2, 3, \dots, k$ чекиттерин туташтырган сызык сызык аталат. Салыштырма жыштыктын полигонун түзүш үчүн $(x_i, W_i), i = 1, 2, 3, \dots, k$ туташтырыш керек. 1-чийме.

X 1,5 3,5 5,5 7
W 0,1 0,2 0,4 0,3

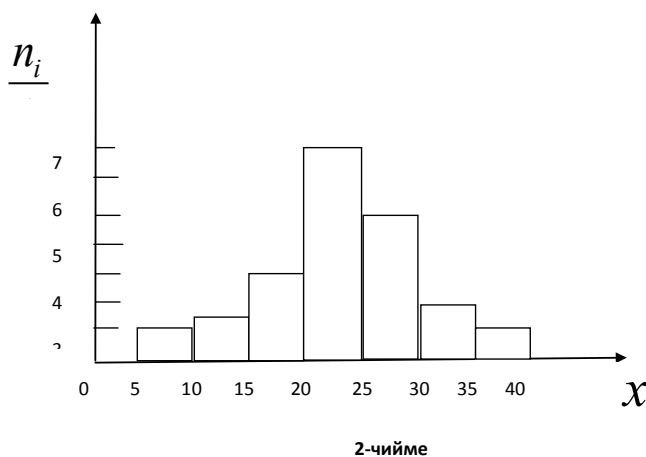

бөлүштүрүүсү үчүн салыштырма жыштыктын полигону көрсөтүлгөн.

Эгерде текшерилүүчү белги үзгүлтүксүз болсо, аны сүрөттө үчүн гистограмма түшүнүгү колдонулат. Гистограмманы алыш үчүн, варианттардын бардык маанилери жайгашып, четтери варианттардын эң кичине жана эң чоң маанилери болгон интервал, бир нече бирдей h узундуктагы жекече интервалдарга бөлүнөт.

Жыштыктардын гистограммасы деп, негиздери бирдей h узундуктагы интервалдардан, бийиктиктери n_i / h (жыштыктардын тыгыздыктары) болгон тик бурчтуктардан турган, тепкич түрүндөгү фигура аталат. Мында n_i негизиндеги i -чи интервалга тийиштүү болгон варианттардын жыштыктарынын суммасы. Гистограмманы түзүш үчүн OX огунан жекече варианттары, OY огунан тик бурчтуктардын n_i / h бийиктиктерин ченеп алып, тепкич түрүндөгү фигураны түзөбүз. i -чи тик бурчтуктун аянты $h \cdot n_i / h = n_i$ жекече i -чи интервалдагы варианттардын жыштыктарынын суммасы болгондуктан, жыштыктардын гистограммасынын аянты бардык жыштыктардын суммасына, б.а. тандалманын көлөмүнө барабар.

2-чиймеде көлөмү $n=100$ болгон 6-чы таблицадан берилген статистикалык бөлүштүрүүнүн жыштыктарынын гистограммасы көрсөтүлгөн.

Салыштырма жыштыктын гистограммасы деп, негиздери h узундуктагы жекече интервалдар, бийиктиктери n_i / h (салыштырма жыштыктардын тыгыздыктары) болгон тик бурчтуктардан турган тепкич түрүндөгү фигура аталат.

Салыштырма жыштыктын гистограммасы, жыштыктардын гистограммасы сыяктуу эле чийилет. Салыштырма жыштыктын гистограммасынын аянты, бардык салыштырма жыштыктардын суммасына, б.а. бирге барабар.

Таблица

Узундугу $h=5$ болгон жекече интервал	Жекече интервалдагы варианттардын жыштыктарынын суммасы n_i	Жыштыктардын тыгыздыгы n_i / h
5-10	4	0,8
10-15	6	1,2
15-20	16	3,2
20-25	36	7,2
25-30	24	4,8
30-35	10	2,0
35-40	4	0,8

Адабияттар

1. Аалиева Б. А., Аскарбек кызы Л., Картанбаева Н.А. Ыктымалдуулук теориясы жана математикалык статистика. – Б., 2017.
2. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика Юрайт –М., 2009.
3. Просветов Г.И. Теория вероятностей и математическая статистика: задачи и решения. – М.: Альфа-Пресс, 2009.
4. Карабакиров Р.К., Карабакиров К.Р. Ыктымалдуулук теориясы жана математикалык статистика. – Б., 2005.
5. Мамбеткулов Ж., Качкыналиев А. Ыктымалдуулук теориясы курсу боюнча лекциялар жыйнагы. – Б., 1993.
6. Осмонова Ч. О. Ыктымалдыктар теориясы боюнча окуу-методикалык колдонмо жана маселелер жыйнагы. – Б., 1996.

ТОЛУК ЫКТЫМАЛДУУЛУКТУН ЖАНА БЕЙЕСТИН ФОРМУЛАЛАРЫН МАСЕЛЕ ЧЫГАРУУДА КОЛДОНУУ МЕТОДИКАСЫ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ФОРМУЛЫ ПОЛНОЙ ВЕРОЯТНОСТИ И БЕЙЕСА

METHODOLOGY OF TEACHING WHILE SOLVING PROBLEMS WITH THE USE OF THE FORMULA OF THE COMPLETE PROBABILITY AND BAYES

Аннотация: Бул макалада ыктымалдуулуктар теориясы жана математикалык статистика сабагы боюнча студенттердин маселе чыгарууда, толук ыктымалдуулуктун жана Бейестин формуласын колдонуу методикасын иликтейт. Жогорку окуу жайда ыктымалдуулуктар теориясы жана математикалык статистиканы окутуу методологиясынын айрым көйгөйлөрүн мүмкүн болгон чечүү жолдорун сунуштайт.

Түйүндүү сөздөр: толук ыктымалдуулуктун формуласы, Бейестин формуласы, методика, теорема, гипотеза, шарттуу ыктымалдуулук, окуя.

Аннотация: В настоящей статье исследуются методика преподавания при решении задач с использованием формулы полной вероятности и Байеса. Предлагаются возможные пути решения некоторых проблем методики преподавания теории вероятности и математической статистике в вузе.

Ключевые слова: формула полной вероятности, формула Байеса, методика, теорема, гипотеза, условная вероятность, событие.

Annotation: In this paper, we study the teaching methodology for solving problems using the full probability formula and Bayes. Possible ways of solving some problems of the methodology of teaching probability theory and mathematical statistics in the university are suggested.

Key words: total probability formula, Bayes formula, technique, theorem, hypothesis, conditional probability, event.

Бизге $B_1, B_2, \dots, B_n$ - биргелешпеген жана толук топту түзүүчү окуялар берилсин. A окуясы $B_1, B_2, \dots, B_n$ - окуяларынын биринин аткарылышынан келип чыгат. Мындай $B_1, B_2, \dots, B_n$ -окуялардын толук тобун гипотезалар (божомолдор) депатайбыз.

Бул гипотезалар дын ар биринин ыктымалдуулугу жана A окуясынын шарттуу ыктымалдуулуктары $P_{B_1}(A), P_{B_2}(A), \dots, P_{B_n}(A)$ белгилуу болсо, анда A -окуясынын ыктымалдуулугун төмөнкү теореманын негизинде табууга болот.

Теорема: Толук топту түзгөн гипотезалардын биринин аткарылышынан келип чыккан A -окуясынын ыктымалдуулугу ал гипотезалардын ар биринин ыктымалдуулугун тиешелүү түрдө A -окуясынын шарттуу ыктымалдуулуктарына болгон көбөйтүндүлөрүнүн суммасына барабар, б.а.

$$P(A) = \sum_{i=1}^n P(B_i) \cdot P_{B_i}(A); \sum_{i=1}^n P(B_i) = 1$$

Бул формула толук ыктымалдуулуктун формуласы деп аталат.

Далилдөө: Теореманын шарты боюнча A -окуясы $B_1, B_2, \dots, B_n$ -гипотезаларынын биринин аткарылышынан келип чыгат. Демек, A -окуясы бирге аткарылбаган $B_1 A, B_2 A, \dots, B_n A$ -окуяларынын бирөөсүнүн аткарылышынан (алардын кайсынысы айырмасы жок) келип чыгат.

Анда: $A = B_1 A + B_2 A + \dots + B_n A$

Кошуунун теоремасынын негизинде төмөнкүгө ээ болобуз:

$P(A) = P(B_1 A) + P(B_2 A) + \dots + P(B_n A)$. Көбөйтүүнүн теоремасын (көз каранды окуялар үчүн) пайдаланып,

$P(B_1 A) = P(B_1)P_{B_1}(A), \dots, P(B_n A) = P(B_n)P_{B_n}(A)$

$P(A) = \sum_{i=1}^n P(B_i)P_{B_i}(A)$ барабардыктарын табабыз. Анда теорема далилденди.

Мисалы:1) Эки топтон турган тетиктер берилген. 1-топтун тетигиги «стандарттуу» деген окуянын ыктымалдуулугу 0,8, ал эми 2-топтун тетиктери үчүн 0,9. Эки топтон биринен туш келди суурулуп алынган тетик стандарттуу экендигинин ыктымалдуулугун тапкыла.

Чыгару: Төмөнкүдөй белгилүүлөрдү киргизебиз. A -суурулган тетик стандарттуу. Тетикти 1чи же 2чи топтон сууруп алууга болот. B_1 окуясы-тетик биринчи топтон суурулган B_2 окуясы-тетик экинчи топтон суурулган. Бул гипотезалардын ыктымалдуулуктары: $P(B_1) = P(B_2) = 0,5$

A -окуясынын шарттуу ыктымалдуулуктары: $P_{B_1}(A) = 0,8; P_{B_2}(A) = 0,9$. Анда толук ыктымалдуулуктун формуласынын негизинде $P(A) = 0,5 \cdot 0,8 + 0,5 \cdot 0,9 = 0,85$

2) Биринчи кутудагы 20 лампочканын 18-и стандарттуу, ал эми экинчи кутудагы 10 лампочканын 9-у стандарттуу. Экинчи кутудан туш келди бир лампочканы алып чыгып, биринчи кутуга салышат. Андан кийин биринчи кутудан бир лампочканы сууруп чыгышкан. Суурулуп алынган лампочка стандарттуу экендигинин ыктымалдуулугун тапкыла. Суурулган лампочка стандарттуу экендигин A -окуясы деп белгилейбиз. Экинчи кутудан стандарттуу лампочка суурулган - B_1 окуясы; экинчи кутудан стандарттуу эмес лампочка суурулган - B_2 окуясы.

Анда

$$\begin{aligned} P(B_1) &= \frac{9}{19}, \quad P(B_2) = \frac{10}{21} \\ P_{B_1}(A) &= \frac{18}{19}; P_{B_2}(A) = \frac{9}{21} \\ P(A) &= 0,9 \cdot \frac{18}{19} + 0,1 \cdot \frac{9}{21} = 0,9 \end{aligned}$$

Мисал: I урнада 7 ак жана 9 кара шар, II урнада 6 ак жана 4 кара шар болгон. I урнадан II урнага 2 шар салышты, анда кийин II урнада 1 шар алып чыкты. Алынган шардын ак болушунун ыктымалдуулугун тапкыла.

Биз үч байкоо жүргүзөбүз:

- 1) I урнадан 1- шарды алып жана II урнага салдык;
- 2) I урнадан 2- шарды алып жана II урнага салдык;
- 3) II урнадан бир шар алдык.

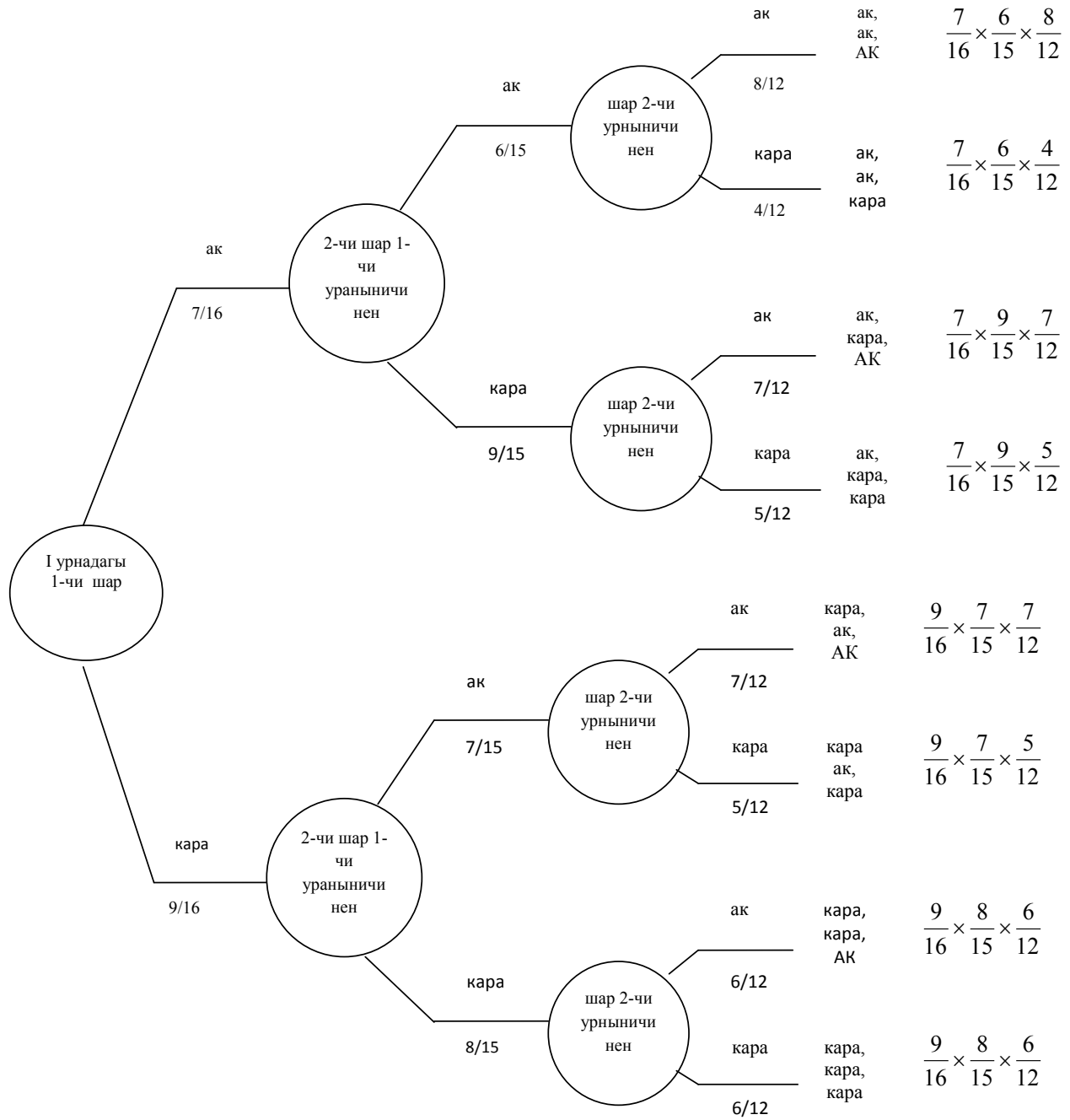
Ошондуктан дарак ыктымалдуулугу үч деңгээлдеги бийиктикти камтыйт: (схема -1)

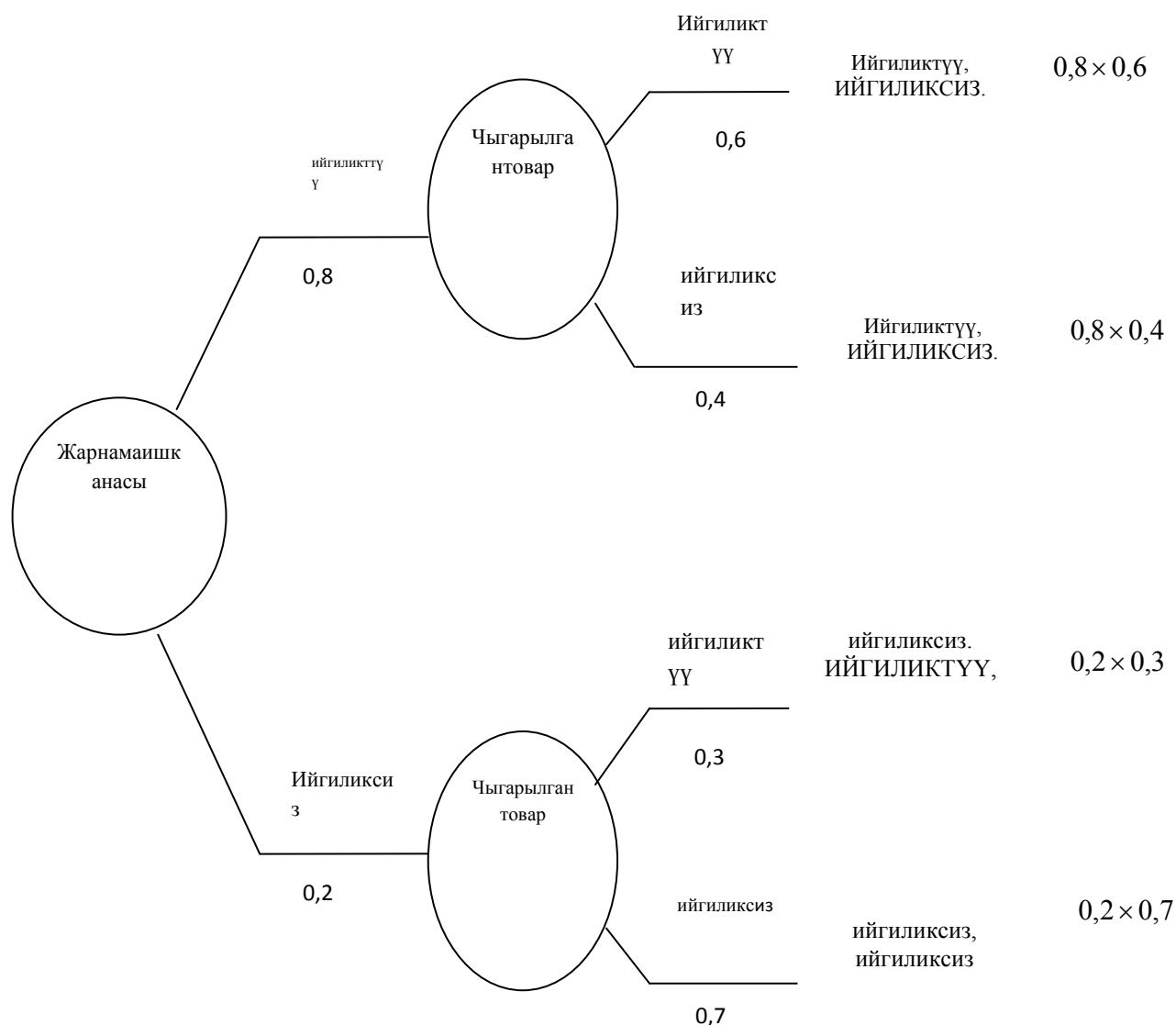
Мисал: Компания жаңы товарды рынокко чыгарууну карап жатат. Жарнамалоо компаниясынын ийгилигинин ыктымалдыгы 0,8 бааланат. Ийгиликтүү жарнамалоо компаниясынын учурунда, рынокто товардын ийгиликтүү ишке ашуусунун ыктымалдуулугу 0,6. Жарнамалоо компаниясынын ийгиликтүү эмес учурунда товардын ийгиликтүү ишке ашуусунун ыктымалдуулугу 0,3 болот. Биз рынокто товардын ийгиликтүү ишке ашуусун ыктымалдыгын аныктайлы.

Биз эки тажрыйба жүргүздүк:

- 1) жарнамалык компания ишке ашырылат;
- 2) товардын рынокко чыгуусу.

Ошондуктан, дарактын ыктымалдуулугунун эки деңгээлдүү чокулары бар. Ар бир жолкуда эки себеп бар, ошондуктан ар бир чокудан экиден бутак чыгат. Ар бир бутагынын жогору жагына тиешелүү жыйынтыгын жазып, ал эми бутактын төмөн жагына – булл жыйынтыктын пайда болуу ыктымалдуулугун жазабыз:

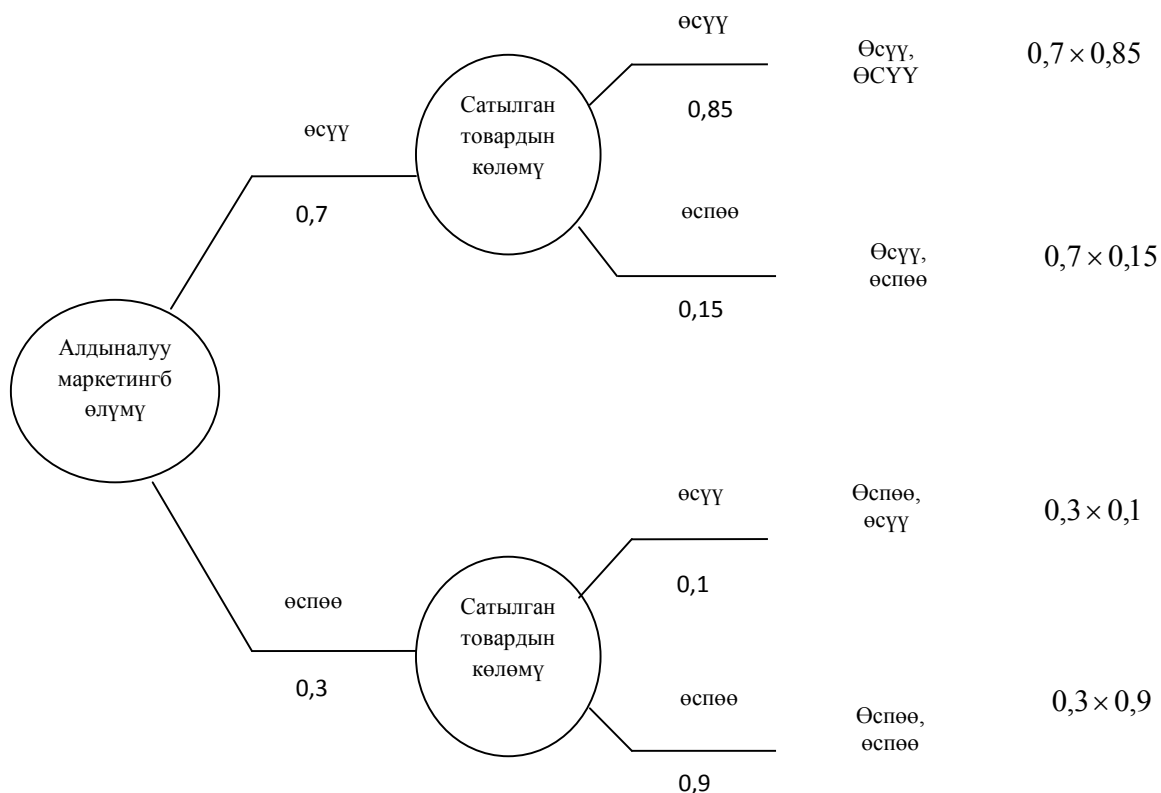
Бизге товардын рынокко ийгиликтүү чыгарылышы кызыктырат. Андыктан «ийгиликтүү» деген эки жазуу бар ыктымалдыктарды кошуу керек: $0,8 \times 0,6 + 0,2 \times 0,3 = 0,54$.

Мисал: Маркетинг жакынкы келечекте ишкананын сатуу өсүү ыктымалдыгы 0,7 ге барабар деп эсептейт. Өткөн окуялардан биз билгендей маркетингдин оң алдын алуу учурларда 85%, терс алдын алуулары 90% аткарылаары белгилүү. Жакынкы келечекте ишкананын сатуу өсүш ыктымалдуулугун аныктайлы.

Биз эки тажрыйба жүргүздүк.

- 1) Маркетинг бөлүмүнүн алдын алуусу;
- 2) Сатылуу көлөмүн байкоо.

Ошондуктан, дарактын ыктымалдуулугу эки деңгээл чокулары бар. Ар бир жолкуда эки себеп бар, ошондуктан ар бутакта экиден бутак чыгат. Ар бир бутактын жогору жагына тиешелүү жыйынтыгын жазып, бир бутакты бул жыйынтыктын пайда болуу ыктымалдуулугун жазабыз:

Бизге сатуунун өсүшү иш жүзүндө өзү кызыктырат. Андан соң «өсүү» деген жазуу бар ыктымалдуулуктарды кошуу керек. $0,7 \times 0,85 + 0,3 \times 0,1 = 0,625$.

Гипотезанын (божомолдоонун) ыктымалдуулугу. Бейестин формуласы

A - Окуясы толук топту түзгөн $B_1, B_2, \dots, B_n$ окуяларынын биринин аткарылышынан келип чыгат дейли. Бул окуялардын кайсынысы мурун аткарылары белгисиз болгондуктан, алар гипотезалар деп аталышат. A -окуясынын келип чыгуу ыктымалдуулугу толук ыктымалдуулуктун формуласынын негизинде табылат.

$$P(A) = \sum_{i=1}^n P(B_i)P_{B_i}(A)$$

Эми төмөндөгүчө болжолдойбуз.

Сыноонун жыйынтыгында окуясы келип чыкты дейли. Анда гипотезалардын $P_A(B_1), \dots, P_A(B_n)$ ыктымалдуулуктарын табуу үчүн пайдаланабыз.

$$P(AB_1) = P(A)P_A(B_1) = P(B_1)P_{B_1}(A)$$

$$\text{Мындан } P_A(B_1) = \frac{P(B_1) \cdot P(A)}{P(A)} = \frac{P(B_1)P_{B_1}(A)}{\sum P(B_i)P_{B_i}(A)}$$

Ушундай эле жол менен калган шарттуу ыктымалдуулуктарды табабыз.

$$P_A(B_i) = \frac{P(B_i)P_{B_i}(A)}{\sum_{k=1}^n P(B_k)P_{B_k}(A)}; (i = \overline{1, n})$$

Бул формула Бейестин формуласы деп аталат. [2]

Мисалы: Цехтен чыккан тетиктер эки текшерүүчүнүн бирине текшерүүгө түшөт. Тетиктин биринчи текшерүүчүгө түшө тургандыгынын ыктымалдуулугу 0,6, экинчи текшерүүчүгө түшүүсүнүн ыктымалдуулугу-0,4. Пайдалануучу тетик 1-текшерүүчү аркылуу стандарттуу деп табылгандарынын ыктымалдуулугу 0,94, экинчиси үчүн 0,98. Пайдалануучу тетик стандарттуу деп табылган - (А-окуясы). Тетикти 1-текшерүүчү текшергендигинин ыктымалдуулугун тапкыла.

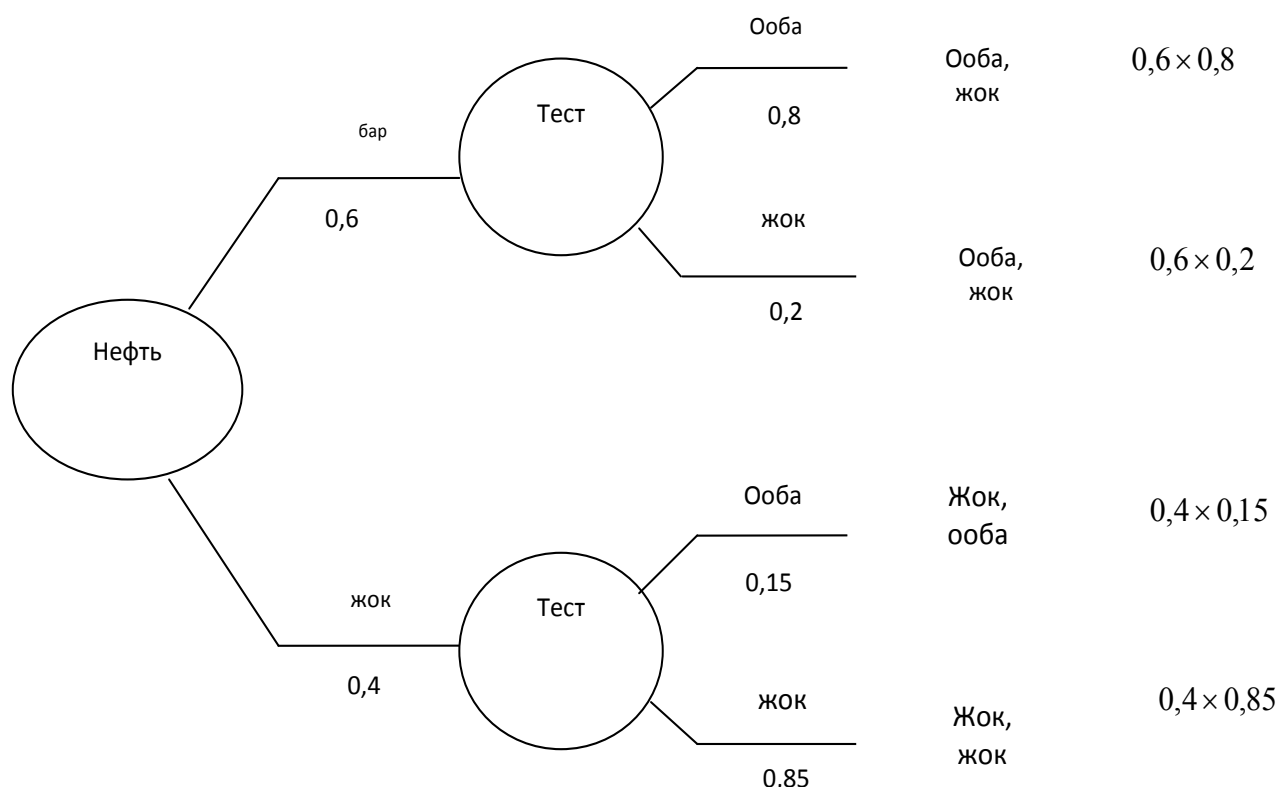
$$P_A(B_1) = \frac{P(B_1) \cdot P_{B_1}(A)}{P(B_1)P_{B_1}(A) + P(B_2)P_{B_2}(A)} = \frac{0,6 \cdot 0,94}{0,6 \cdot 0,94 + 0,4 \cdot 0,98} \approx 0,59$$

Мисал: Геологдор аймактан өндүрүлгөн мунай затынын ыктымалдуулугу 0,6 деп эсептешет. Тест жүргүзүлдү. Эгерде бул аймакта мунайзаты бар болсо, анда окуянын 80% ин тест аныктайт. Эгерде аймакта мунай зат жок болсо, анда окуянын 15%ын тест көрсөтөт. Тест мунай затынын бар экендигин айгинелеп турат. Аймакта мунай затынын бар экендигинин ыктымалдуулугун аныктайбыз.

Эки тажрыйба жүргүзүлөт:

- 1) геологдор мунай затынын болушун баалайт;
- 2) тест.

Ыктымалдуулук дарагын курабыз.

Тестин оң жыйынтыгынын ыктымалдуулугу төмөнкүгө барабар:

$$0,6 \times 0,8 + 0,4 \times 0,15 = 0,54.$$

Тестин оң жыйынтыгы боюнча аймакта мунай заттын болушунун ыктымалдуулугу төмөнкүгө барабар: $0,6 \times 0,8 = 0,48$.

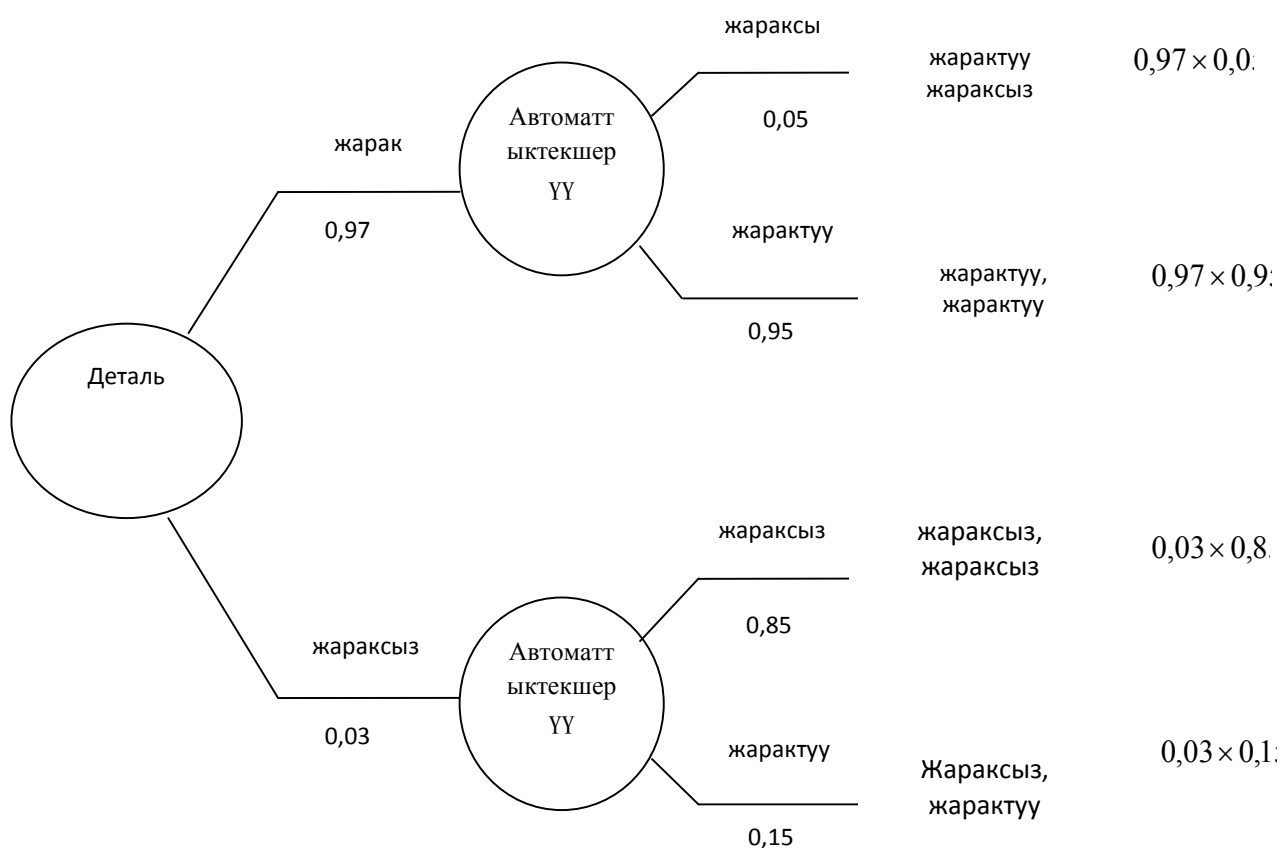
Экинчи жыйынтыкты биринчи жыйынтыкка бөлүп маселенин жообун алабыз: $0,48 \div 0,54 = 8 \div 9 \approx 0,89$. [3].

Мисал: Деталдардын жараксыздыгын автоматтык түрдө аныктоо үчүн өндүрүш линиясы менен жабдылган. Өндүрүп чыгаруучу жараксыз деп табылган деталдардын үлүшү 3%га барабар деп аныктайт. Эгер детал жараксыз болсо, анда автомат деталдын жараксыздыгынын 85% аныктайт. Автоматика жарактуу деталдардын жараксыздыгын 5% аныктайт. Жараксыз деталдардын санына кезектеги деталдын тиешелүү экендигин аныктайт. Детал чындыгында жараксыз экендигинин ыктымалдуулугун аныктайбыз.

Эки тажрыйба жүргүзөбүз:

1. Деталдын тиби (жараксыз же жарактуу);
2. Деталды автоматтык түрдө текшерүү.

Ыктымалдуулук дарагын түзөбүз.

Автоматика жараксыз деталдардын санына тиешелүү деталдын ыктымалдуулугу төмөнкүгө барабар экендигин аныктайт: $0,97 \times 0,05 + 0,03 \times 0,85 = 0,074$.

Автоматика жараксыз деталдардын санына жараксыз деталдын тиешелүү экендигинин ыктымалдуулугу төмөнкүгө барабар: $0,03 \times 0,85 = 0,0255$.

Экинчи жыйынтыкты биринчи жыйынтыкка бөлүп төмөнкү жоопту алабыз:

$$0,0255 \div 0,074 \approx 0,345.$$

Адабияттар

1. Аалиева Б.А., Аскарбек кызы Лира, Картанбаева Н.А. Ыктымалдуулук теориясы жана математикалык статистикасы. - Б., 2017.
2. Мамбеткулов Ж., Качкыналиев А. Ыктымалдуулук теориясы жана математикалык статистика. - Б., 1993.
3. Карабакиров Р.К., Карабакиров К.Р. Ыктымалдуулук теориясы жана математикалык статистика. - Б., 2005.
4. Просветов Г.И. Теория вероятностей и математическая статистика: задачи и решения. - М.: Альфа-Пресс, 2009.

Rajabov Bahrullo Faizalievich

*Kurgan-Tube state university named after Nosiri Khusrav,
The head of the educational department, candidate of pedagogical department,
docent, baha.kgu@mail.ru
(Tajikistan)*

Mirzoev Jamshedjon Khurshedovich

*Kurgan-Tube state university named after Nosiri Khusrav,
teacher of the department ACS, immirzoev@mail.ru
(Tajikistan)*

REMOTE EDUCATIONAL TECHNOLOGY: RELATIONS OF THE DEPARTMENTS AND STRUCTURES, ACCOMPANYING ACADEMIC PROCESS

ДИСТАНЦИОННАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ: ОТНОШЕНИЯ КАФЕДРЫ И СТРУКТУР, СОПРОВОЖДАЮЩИХ УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

ДИСТАНТТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ: БАЙЛАНЫШ БӨЛҮМҮ МЕНЕН КОШО БИЛИМ БЕРҮҮ ИШТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Abstract. The author of this article considers the remote technology as the way of giving opportunity for students to get remote knowledge by remote action. Module training is a new stage in the educational education of Tajikistan.

Key words: information, communication, technology, computer, computer networks, remote education, department, university.

Аннотация. Авторы в данной статье рассматривают дистанционную технологию как способ предоставления обучающимся возможности освоения дистанционных знаний дистанционно. Модульное образование – это новый этап в развитии образования Таджикистана.

Ключевые слова: информация, коммуникация, технология, компьютер, компьютерные сети, дистанционное обучение, кафедра, университет.

Аннотация. Ушул берененин Жазуучулар алыстан алыскы билимдердин өнүгүшүнө мүмкүнчүлүгүн изилдеп, бир жолу катары алыскы технологиясын сынаган. Модулдук билим берүү - бул Тажикстандагы билим өнүктүрүүнүн жаңы этабы болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: маалымат, байланыш, технология, компьютер, компьютер тармактары, аралыктан окутуу, бөлүм, университет.

The purpose of the using of remote educational technology by educational institution is a granting training possibility of the mastering the educational programs on place of living directly or temporary stay (the findings). Remote education-is modern technology of the education new for educational institutions of our country, which is obliged by its origin development information technology and computer technology. The progress in the field of transmissions of information on distance with use the computer facilities to communications have allowed to

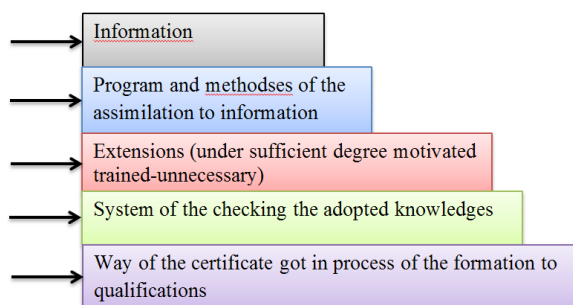
raise the quality of the educational services, but remote education has done the available reception of the qualitative higher education and prestigious diploma for student from remote populated points, where on economic reason can be not placed high educational institution (the high school) or its branch. The possibility of the remote education important and for inhabitants large city, since increases the choice of the educational institutions and allows as far back as process of the education to master modern computer technologies, without knowledge

which for present-day impossible professional growing in any sphere of activity [1].

Remote formation offers the student following possibilities and advantage:

- to get first or second higher education, professional refresher course, increasing to qualifications;
- individual curriculum, independent planning to paths of the education, reduction of the periods of the education, flexible graph of sessions;
- possibility to proceed with education anytime;
- education without take-off from the main activity.

After successful total qualification is given total document state sample (the diploma on high education, diploma on unfinished high education, diploma on professional refresher course, certificate, certificate on increasing of the qualifications). The components of the remote formation possible to present the following scheme (the rice. 1).

The Rice. 1. Model components systems of line-operated education

Creation and realization of the educational product when introduction of remote technology of the formation expects the certain particularities of the formation of the relations of the department, as background unit production value and accompanying organizations (the center, faculty, university and etc.) [5].

We shall consider the following attributes of the remote education:

- Absence of the temporary restrictions. The mail can be received and read anytime. The teacher and students can contact without connection to strict timetable;
- Absence of the spatial restrictions. The material can be received or sent in any place;
- Synchronous education. Use the dialogue forms, requiring simultaneous participation in process of the learning the student and teacher;
- Anisochronous education. Use the dialogue forms, not requiring simultaneous participation in process of the learning the student and teacher;
- Linear and nonlinear form of the education. Education can be outline both teacher, and student. Use as test, so and hypertext of the forms of the education. These attributes mortgaged in base of the concepts of the development of the relations of department and orgstructures. The concept of the development given type of the relations can be a development of the partner's relations with position social-responsible marketing, as follows determination of the necessities, need and interest target market and satisfaction

interest consumers more efficient, than beside rival way, at fortification of the welfare of the consumer and society as a whole [3].

The social directivity to activity of the educational institutions creates the condition for decision of the broad circle of the public significant problems i.e. confirms the ethics and social responsibility of the educational institution that is one of the key factor of the shaping image of the educational project, giving its organizations [4].

Introduction to remote technology of the formation implies use modern and constantly updating equipment and dynamic developing technology.

The relations "Department-University" may develop as follows: on initial stage university conducts the actions on study market for the reason studies of need of the business and state structures in specialist with that or other level of the formation, "set" competency; need of the people in formation, solvency, analysis of the potential of the development of the city, area, region. The university develops the business plan educational facilities, and leaves with offer to department about development UMK, with provision for specifics of remote technology, presence professorial-teaching personnel for additional load under determined "cost of the hour". The obligatory percent is Specified from payment of the listeners on development of the department [2]. The university undertakes all expresses on organizations and undertaking career guidance work, advertising campaign, set student/listeners, document processing, moving the contingent before moment of the reception of the diploma (the certificate, certificates). The university provides the scholastic process didactic material, classroom fund (if required), administrated educational portal.

It is necessary to take into account that before start the educational process university must develop very simple in use, "friend" interface, which will enable to use the program any user, not possessing person by knowledges of the informatics. We underline that interface must be intuitive comprehensible, clear and suitable.

In condition approached in the country crisis, including demographic, and under constantly increasing requirement to high school in the field of quality of preparation specialist and rising competitions necessary to consider the variant partial or full transition to module formation - as new educational product.

The literature:

- [1]. Komilov F.S., Rahmonov Z.F. Information technologies in high education of the Republic of Tajikistan. - Dushanbe: "Irfon", 2012. - S.174
- [2]. F.S. Komilov, B.F. Rajabov. Information technologies in the system of secondary professional medical education. - Dushanbe: "Irfon", 2016. - S.222
- [3]. Kurbanov M.A., Rajabov B.F., Bored B.M., Thuliums M.S, Shamsov F.T. Course of lectures on information technologies. - Dushanbe, 2017. - S.172
- [4]. Komilov F.S. Informatics and informationfl tehnologies. - Dushanbe, 2016. - S.480
- [5]. The State program of the development and introduction information-communication technology in Republic Tajikistan. - is Approved by resolution Government Republics Tajikistan from 3 December 2004, № 468.

МАЗМУНУ

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Исаев К.И. Социология азыркы коомду түшүндүрөт	3
Шаршембиева Т.С. Реформы образовательной системы Кыргызстана	6
Сырғабаев С.Б. О возможностях применения квалиметрических инструментов в сфере молодежной политики	11
Орунбеков Б. Кыргызстандагы жаңы президент тандоонун 10 сапаты	15
Малтабаров Б. Дин социологиясында динчилдик түшүнүгү	19
Шайдуллаева Т. Ж. Аялзатынын гендердик ролдорунун өзгөрүүсү	23
Алимбеков А. «Коркут баба китеби» мурасындагы ак нике аркылуу үй-бүлө куруу, тукум улоо тууралуу түрк элдеринин салттык баалуулуктарынын чагылдырылышы	27
Мендибаев Н. Кыргызстан айылдарынын социеталдык жараяндарынын айрым көрүнүштөрү	31
Исаев К.И., Ибраева А. Тамак, маданият жана идентификация: кыргыз тамактануу маданиятынын социологиялык анализи	36
Сулейманова Н. Кыргыз коомундагы социалдык-психологиялык иденттүүлүктүн абалы	40
Мурзаев М.С. К.Исаевдин «Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү» концепциясы	45
Исаков Б. Б. Боз үй ичинин мейкиндиктерге бөлүнүшү	48
Майчинова Г. Т., Молдосанова Г. Б. Тенгрианство - мировоззрение и основа устойчивого развития кыргызов	52
Эсенаманова Ж. Кыргызстандагы этностор аралык мамилелер	63
Дүйшеев Ж. Кыргыз коомундагы “аксакалдар” институту	67
Каримова К.У. Ыктыярчылык ишти мектептерде өнүктүрүү “Социалдык иштер” багыты боюнча кесиптик багыттоонун өбөлгөсү катары	69
Шайылдаева А.К. Кыргызстандагы диний укуктардын аялдарга тийгизген таасири	72
Токтогонова К.Д. Үй-бүлөнүн жарандык иденттүүлүктүн калыптанышына тийгизген таасири	76
Уркунчиева Р. Духовная идентичность в кыргызстанском обществе в современных условиях	79
Шадыманова Ж.Ж. Оценка удовлетворенности студентов качеством образовательного процесса в профилирующих вузах в КР	83

Исаев К., Сырғабаев С.Б., Сейитбаев Б.Т. Президенттик шайлоо алдындагы саясий элитанын бедели: эксперттик баалоо	88
Саидов А. Роль института президентства в урегулировании конфликтов и установлении мира в Таджикистане	94

ТИЛ ИЛИМИ

Найманова Ч. К., Ибраимова М. Linguistic identity of Margaret Thatcher as a political leader of UK	96
Садыков Т., Кылыч С. Сурама ат атоочтун тектештирме контексти	100
Расулова М.М. Тексттеги диалогдо экстралингвистикалык каражаттардын берилиши	103
Асылбекова Ч.Э. Выражение пассива в китайских предложениях	106
Букабаева Ж.С. Проблемы перевода китайской фразеологии на русский язык	109
Расулова М.М. Диалогдун табиятын изилдөөнүн маселелери	112
Aiurova U. 阿依坡娃 乌美特	115
Туратбекова К.Т. Кытай тилинин туруктуу айкалыштарындагы аялдын образы	118
Чыманова Ж. Ж. О валентности глаголов говорения в кыргызском и английском языках	120

АДАБИЯТ

Кылычев Э. Салыштырмалуу адабият таануу тарыхынан	123
Калиева К. А. Архетиптик образдар аркылуу адабиятты түшүнүү	126
Saticioğlu H. Tataristan'daki “süyün bike” ve azerbaycan'daki “bakü kız” kuleleri kaynakli ortaya çıkan efsaneler üzerine ir inceleme	130

ПЕДАГОГИКА

Адилова Г. Билим берүү чөйрөсүндө үй-бүлө тарбиясынын ролу	134
Сманов И.С. Значение произведений живописи в воспитательном процессе	137
Аалиева Б. А., Картанбава Н.А. Статистикалык маалыматтарды тандоо ыкмалары	140
Аалиева Б.А., Аскарбек кызы Лира. Толук ыктымалдуулуктун жана Бейестин формулаларын маселе чыгарууда колдонуу методикасы	144
Rajabov B., Mirzoev J. Remote educational technology: relations of the departments and structures, accompanying academic process	151

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы, түйүндүү сөздөр (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи, ключевые слова (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text, Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: (+996)312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнист Талканов

Басууга 24.07.2017-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210x297 мм). Көлөмү 19,5 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 48.

«Мега Формат» басмасында басылды.